ॐश्रीगणेशायनमः॥विद्याधीशंत्रिनेत्रंविमलमतियुतं।वेदनाथाभिधेयम्।जन्मास्थित्यंतकारितिविलसितिमतांय
प्रसन्नःस्तुरेशेः॥आनंदविधिर्महेशःसकलकृतिनतोदुर्गमोबोधहीनैःसत्यज्ञानस्वरूपोविगतपरिमितिस्तंनमामोगिरीशं
पशास्त्रोयोभियतेचकितमतिशयंनिष्कलंकोप्यबाधोपरस्यस्वन्याभवाद्धिंतरतिगतिमलाशर्दसंविलसितात्मा॥तंश्रीक्लं
दपेशंनिगमनुमिचरंवंधनंप्राणराशोर्थ्यापनमामसुरितकलषहंसग्धरंवेरसमंतम् २पांशक्तिंसमुपास्तेहिविबुधादे
वेन्द्ररुद्रारपोपसार्थ।शस्तहस्तं फणिभृच्छक्तोनव गणन्॥पस्यावेदस्वचांसितत्वमवलशक्त्याप्यवनंगुणाध्याये
निष्टगशैलनिरंतांधाभ्रातिभाम्पावलिम्॥३॥चितदुरितसमूहंगणेशंजितमंथीरमुनीनिलपसंगसन्निधानादिपरमपा
करुतेनमोहिपलं॥४॥चित्रभानामिकां स्यांपरिभाषेंदुशेखरे॥बालानामुपकारापर्कुर्वेभाष्यप्रदर्शिकाम्॥स्वचिकीर्षि
तनिवंधनसमाप्तिप्रतिवंधक दुरितप्राशमायशिष्टाचारप्रतिपालनायचशिष्टाचारानुमितश्रुतिप्रमाणकनिखि
लजगद्गुरुश्रीपरमेश्वरनत्यात्मकमंगलमाचरन्स्वचिकीर्षितंप्रतिजानी॥नत्वेत्यादिना॥तत्रचतष्टपिशब्दानांप्र
वृत्तिरितिपक्षेकस्मिंश्चित्पुरुषविशेषेसंज्ञात्वेनविनियुक्तइतिसंज्ञाशब्दा॥तत्रतेनरथकापधिकरणन्यायेनयोगतोप
स्थितिंरुध्वार्थोपस्थितेःप्रतिबंधकत्वात्पुरुषविशेषोपस्थितेःकस्मिंश्चित्नागेशःपुरुषविशेषःपरिभाषेंदुशेखरंकरु
तेइत्यन्वयः॥यद्यपिशब्दानांप्रवृत्तिरितिपक्षे तुनसंनिपद्यतेशब्दाः तथानागेशशब्दःतस्यचगुणशब्दत्वंतभाविः॥व्यक्ति
विशेषेतुतत्रगुणारांभेणप्रवृत्ति॥तत्र द्वाराधिकरणमावानवतापत्तु वागानांईशःनागेशइतिव्युत्पत्याशेषस्या
पिमुख्यार्थस्यग्रहणेनागेशःशेषोमदुद्धानारूतपरिभाषेंदुशेखरंकुरुतेइत्यन्वयः॥अनेनतस्यमुद्धात्यकोपाधिक

शरंयपादं।जनि

त्वेनसर्वत्र न स्मरणशीलत्वात् स एव अथवा सर्वान्नमीमिन्येन सर्वबुद्धिप्रवर्तकत्वात्तस्मिन्न्या
योजकर्तृत्वंप्रयोजकत्वेऽप्यारोग्यपरतापिकुरुतेइत्यिव्यवहारइतिभावः नचैवंतस्यसर्वेश्वरत्वमत्यास्यप्रतिसूक्ष्मनमस्कार्यत्वा
संभवइतिचेन्नैषम्॥एकस्यैवब्रह्मणोगाधिभेदेननिय ‾ नियामकभाववत् नमस्कार्यनमस्कर्तृत्वभावसत्त्वेबाधकाभा
वसत्त्वात्॥नागेशःशब्दःसंज्ञाशब्दइतिपक्षेकुरुतइतिप्रथमपुरुषप्रयोगेणास्वप्राप्त्यात्मभावदर्शनात्तस्वरूपकार्येस्वस्मा
भिमानाभावःसूचितः। किंकृत्वेत्याकांक्षायामाह।नत्वासांबमिति। अत्रसांबमितिविशेषोपादानमितरद्व्यंपविशे
षणम्॥नत्वेवपासहवर्तमानोमहादेवःसंतस्यचिताभस्मा।लेमादिवत्त्वेनामंगलस्वरूपत्वात्तन्नमस्कारेनमंगलसिद्धिः
फलमिति।कस्यचित्प्रतिपादकवेदविद्रूषकत्वात्खंडशिरोमणेशंकावारणायशिवमितिविशेषणोपादानं। ए
तेनतस्यमंगलस्वरूपत्वेनतन्नमस्कारेमंगलप्रदत्वंसूचितंभवति॥तथाचोक्तं।श्मशानेष्वाक्रीडास्मरहरपिशाचाःस
हचराश्चिताभस्मालेपःस्रगपिनृकरोटीपरिकरः॥अमंगल्यंशीलंभवतुनामैवमखिलंतथापिस्मर्तॄणांवरदप
रमंमंगलमसि॥१॥नचैवमपितस्यव्यक्तिविशेष ‾ स्यानविशेषस्यत्वेनसातांतरेमंगलप्रदत्वमनुपपन्नमि
त्याशंकाब्रह्मेतिविशेषणोपादानं।तेनततस्यपरिपूर्णत्वेनसर्वत्रव्यापकत्वा मतदनुपपन्नमितिसूचितं
अथवाब्रह्मेतिविशेषोपादानं।ननुब्रह्मशब्दस्यमायावाचकत्वेनतस्यास्थानर्थकहेतुत्वेनतन्नमस्कारेमंगलसि
द्धिःफलमित्यतःशिवमितिविशेषणं॥तेनमायाव्यावृत्त्याऽद्वितीयब्रह्मणोग्रहणेनतत्सिद्धिरितिसूचितम् शि

वशाद्वस्याद्वितीयब्रह्मपरत्वंचप्रसिद्धंशिवंशांतमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिमांडूकश्रुतौ॥ नन्वेवमपितस्याद्वितीयत्वेननि
र्विशेषत्वान्नमस्कार्यत्वासंभवइत्यतःसांवमितिसविकीविशेषणंतेनैतस्यमायाशवलत्वेनसविशेषत्वान्नमस्कार्यं।
त्वसंभवइतिसूचितंनमस्कारपदार्थश्चमनसत्वंउत्कृष्ट।त्वत्तोहमपकृष्टइत्याकारायांवुद्धावनुकूलोव्यापारः।ग्रंथकर

ॐ नत्वासांवंशिवंब्रह्मनागेशःकुरुतेसुधीः

णा प्रयोजनंनिर्दिशपति।वालानामिति॥ वालत्वंचात्रनिष्कृष्टपरिभाषार्थानभिज्ञत्वं॥वालसंवंधनायासपूर्वकवो।
धोपकारकप्रकृतविशेषणविशिष्टसांवनमस्कारपूर्वकंनागेशाभिन्नकर्तृकभविष्यत्कालिकपरिभाषेंदुशेखरना
मकग्रंथनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारइतिसमुदितोवाचरार्थः यद्यपिपरिभाषेंदुशेखरमितिपरिभाषाज्योत्स्नातपाद्य।

प॰ रि॰ भा॰ २

क्तः॥ इंदुःशेखरेपस्यतमितिव्युत्पत्यासांववविशेषणं संभवतितथाप्यन्नकर्मकांतापानिवंधनमितिकर्मवाचकपदा

ध्याहारोदोषः स्वसन्निहितकर्मवाचकपदंग्रंथपदेतेपरिभाषाप्वइंदुवःशेखर॰ परिन्यक्तानराध्याहारस्लान्या

यत्वात् चिकीर्षितग्रंथनापांतरनिर्दिशकरणानापतेस्त्र ग्रंथपदेतेपरिभाषापवइंदुवःशेखरञ्जवशेखरेमूल

वालानांसुखवोधायैयेपरिभाषेंदुशेखरम् १

प्रयानेपस्यसस्कसस्लसितिव्युतपन्निर्वोध्या। पूर्वोक्तपलेपरिभाषेतिइंद्रोर्विशेषणंराहुग्रस्तत्ववारणायः। अभ

वर्तमानसामीप्येवर्तसा नवद्देतिभविष्यतिलट् अभनागेशः इतिस्वमामग्रहणेलिप्यादौविन्यासेस्स्ष्टमुक्तं।

दोषाभावःसूचितइतिवोध्यम् १ २

षिनग्रंथस्समाप्तिप्रतिबंधनीभूतदुरितप्रशमायनिखिल। जगद्गुरुश्रीपरमेश्वरसांबमूर्त्यात्मकइष्टाक्रान्तस्समंगलस्यशि
ष्याशि— यैवहिर्निवन्धनकुर्वन्साम्प्रतः स्वचिकीर्षितंप्रतिज्ञामविशेषत—स्मति जानीनेपाचानेत्यादिना। प्राचीन
वैय्याकरणाइन्द्रादयस्तिस्तेषांतंत्रेशास्त्रेवचनरूपेणसूत्ररूपेणपठितानितानिअत्रतस्मिन्निमिसादीनिपानिपरि।
भाषारूपाणितानिव्याख्यायंतेइत्यर्थः। किंचपाणिनीयतंत्रेज्ञापकन्यायसिद्धानितानिचयः। अत्रज्ञापकसिद्धानीत्यु

प्राचीनवैयाकरणतंत्रेवाचनिकानिअत्रपाणिनीयतंत्रेसिद्धानि:

क्त्वा। सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामन्वाख्यानमितिसूचितम्॥ ज्ञापकसिद्धाश्चन्यायसिद्धंवहिरंगमंतरंगेइत्येवमाद
यः। न्यायसिद्धास्तुयकदेशविकृतमनन्यवदित्यादयोवोध्याः। अत्रन्यायस्यलौकिकत्वेनतदपेक्षयाज्ञापकस्यशास्त्री
यत्वेनअभ्यर्हितत्वम्अत्रमिपादकपदस्यैवपूर्वनिपातः एतेनज्ञापकन्यायसिद्धानीत्यत्रतत्पुरुषगर्भितज्ञापकन्या
यसिद्धेतिद्वंद्वेअल्पाचतरत्वेनन्यायशब्दस्यैवपूर्वनिपातेनभवितव्यमिति आशंकापरास्ता श्रीमत्प्रणवपूर्वकाह्न
पतीर्थचरणद्वंद्वेभ्यो नमः ॥ ॥

नत्वप्राचीनोक्तेर्दितिसाधकसिद्धानांसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्येवमादीनामपिपाणिनीयतंत्रीयत्वेनप्रामाण्य
स्यनिष्प्रतिपन्नत्वात्क्रियमाणोनतत्खंडनमयुक्तंस्यादित्यतआह भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि॥ ओर्गुणेत्यादिपाणि
नीयसूत्रयपगुणादिग्रहणात्तापिमित्वेतंत्रीयत्वेपिभाष्यवार्तिकनिबद्धत्वाभावेनतासामप्रामाण्यमव्याहतमेवेति
भावः शष्टीकरीष्यतैचैतदुपरिष्टात् अनेनभाष्यवार्तिकनिबद्धत्वमितिपरिभाषापदस्यरूढार्थतावच्छेदकमि

भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानियानिपरिभाषारूपाणितानिव्याख्यायंते
ननुलण आइउण सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिणग्रहणेषु
संदेहादनिर्णयेतआह व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणं॥
णं विशेषस्यान्यतपर्यर्थरूपस्यव्याख्याना — ध्येतन्नात्प्रतिपत्तिर्नि स्त्रपः

तिवेदितव्यम् अतः स्पष्टरूढमिदंपरिभाषापदं॥ परितोव्याप्तानांपरिभाषांप्रवदंत इत्यभियुक्तोक्तयोगरूढंपरिभाषापद
मित्यपिकेविद्वदंति। एतावताप्युद्दयौगिकत्वमितिसर्वव्यापिनाप्ली — प्रतीयते। लिंगवत्वेसतिसंदिग्धार्थनियामक
त्वंपरिभाषात्वमितिलक्षणंत्वष्टाध्यायीपाठस्यषष्ठीस्थानेयोगेत्यादिपरिभाष्यासूत्राभिज्ञापकम् ॥ ॥

अमथा वर्णाश्रयेनालिप्रत्ययलक्षणमेकदेशविकृतमनन्यवदितिनिषेधातिदेशेषुतत्त्वाभावेनाव्याप्तिरायये
न॥ व्याख्यायंतत्स्त्यस्यव्याख्यानविषयीभूताः क्रियंतत्स्त्यर्थः। तत्वंचमदच्छेदाद्यन्यतमत्वम्॥ तदुक्तंच यदच्छेद' पदा
र्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना। आक्षेपोऽथसमाधानंव्याख्यानं ष — धंस्मृतमिति॥ अथवाव्याख्यानंपदच्छेदोक्तिद्वा
पविशेषेण — क्षेपपूर्वकसमाधानकथनं॥ ष — धमित्युक्तः स्तुवि — ष्टैकलक्षणाभिप्रायेणपयोज्पाकुत्रचित्क।
स्यचिदनुवृत्तिस्तुसौलभ्याभिप्रायेणाऊहिनीयत्वमुक्तमितिसर्वमवद्धिमत॥ ननुप्रवीनोक्तेश्चित्तज्ञापकसिद्धा
तिरिक्तानामेवपत्तासांयुनुपदच्छेदायुक्तिद्वीराआक्षेपकथनमेवेतिविरुद्धामाख्यानमितिविवेक्तव्यम्॥ अतो
त्रविशद्वस्तंत्रेणविशिष्टविरुद्धेनउभययाः॥ वर्णांतरोपादानेसंभवति॥ अत्र उरण्लरणइति सूत्रद्वयेपवरण
कारस्योपादानेदलोपेपूर्वस्मदीर्घोणः केणः अणोःप्रगृह्यस्याप्यनासिकः उरण्परः अरगुदित्सवर्णस्यचाप्र।
त्ययः इतिसूत्रेषणग्रहणे इणः षीध्वमित्यादिष्विणग्रहणे संदेहस्यात्तथासतिसंदिग्धार्थबोधकत्वलक्ष।
णमप्रामाण्यंशास्त्राणामापयेतेत्याशयेनप्रथमपरिभाषामवतारयति॥ नन्विसादिनाशिष्ट
कृतादिति॥ शिष्टाश्चात्रभाष्यकारादयः तत्वंत्वसक
॥ ॥ ॥ लशास्त्रार्थविषयकभ्रांतिराहित्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰ ध ५

ननुसंदेहाद्व्याख्यानस्यलक्षणत्वनियेधासंभवादलक्षणमिमनुपपन्नमत आह ॥ अननुष्ठापकमिति तथाचलक्ष
णशब्दो ज्ञानुष्ठापकपरः तदर्थीन वेर्णेवनतत् प्रकृषः तथाच अलक्षणमित्यस्य अननुष्ठापकमित्यर्थः पर्यव
स्यति नपासतिसंदेहाद्व्याख्यानस्यलक्षणत्वनिषेधासंभवेप्यननुष्ठापकत्वनिषेधेन किंविदाधकमितिभावः ननु लो
पेश्वस्येति सूत्रेणाण्ग्रहणे संदेहः अत्रत्य अण्ग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वेणैवाणाग्रहणमिति ज्ञापनादन्यथाद्दलो
पेश्वस्यदीर्घो वरसेवक्तव्ये अजित्यभावेपि भवित्यपस्थित्यावाण्ग्रहणमनर्थकंस्यात् तथैववकेणाप्यत्रापिकेच।

अननुष्ठापकंलक्षणंनतथाशास्त्रस्यनिर्णायजनकत्वोवित्यादित्यर्थः असंदिग्धानु
ष्ठानसिद्ध्यर्थंलक्षशास्त्रे ॥

स्येववक्तव्येणग्रहाणसामर्थ्यादणपूर्वेणैवेनिनसंदेहः एवमणोगदस्यानुनासिकस्यत्रापि अजितिभवक्तव्ये
ण ग्रहणसामर्थ्यादण् पूर्वेतिऋ उस्थाने परस्याणो संभवात् ननुसंभवस्यप्रकृकर्मेर्थर्हऋ्रेयमित्यत्रसंभवात् सं
भवेपि फलाभावदितिवाच्यम् स्वरत्वेरप्रदयश्रवणस्यैवफलत्वात् नचैवंहलोपमामित्येकस्यैतोपो भविष्यती
ति वाच्यम् तत्रकपोहस्यानरस्यामित्यनुवृत्तेः पश्चेरेफदय श्रवणस्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४

तदवस्थत्वादिति चेन्न। रोदीत्यनेन नित्यलोपे सति श्वेर्वा॰ फलासंभवेनासंभवस्य युक्तत्वात् तथैव॰ प्यसंभवश्च
युक्तं मातृणां तृणां पितॄणामित्यादौ संभवात् तत्र फलाभावस्त्वयुक्तः अपरत्वे फलस्य स्पष्टत्वादिति वाच्यम् तत्र सं
भवे पि ज्ञापकेन फलाभावे सति तस्य यराहतत्वात्। ज्ञापकत्वं अतश्छानोरिति सूत्रे मातॄणां पितॄणामित्यादि।
व्यावत्यर्थं धातुग्रहणं ज्ञापयति॥ नवान्तरपरत्वं अन्यथा रपरत्वे अनंतत्वाप्रसक्तेन तु इमान्तत्यर्थं धातुग्रहणं प
तर्थकं भवेदिति॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यत्रापि अणा परेणैव न पूर्वेणेति चेति न संदेहः त्वमन्यथादीर्घम्या।
व्यनर्थं क्रियमाणउर्णं दिनित परकरणं निरर्थकं भवेत् नन्वत्र परेणैवाणग्रहमिति ज्ञापिते पि अकारस्य विधी
यमानत्वेन भिन्नकालस्य ग्रहणाप्रसक्तेन परकरणं व्यर्थमिति वाच्यं। सिद्धे अकारानुवादस्य इतरादि परिसंख्यार्थ
त्वेन तस्य विधेयत्वासंभवात्॥ अविशेषथाविति सूत्रे अर्द्धमात्रालाघवादिणः इति वक्तव्ययोर्ग्रहणसामर्थ्यादिणग्र
हणं सर्वत्र परेणैव न पूर्वेणेतोणः ग्रहणेषु न संदेहे इति लणः सूत्रस्य भाष्योक्तज्ञापकेनैव संदेहस्य वा
रणेन॰ वृत्त्यर्थत्वेन इयं परिभाषा निरर्थका भवेदित्यत आत
असंदिग्धानुष्ठानेति ॥ ॥ ॥

प॰रि॰

५

5

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेणात्र संदिग्धपदे प्रश्नाच्च तथाचायमेतस्यार्थः संदिग्धार्थप्रतिपादकत्वा।
दापन्वयोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेति ननु तत्स्थले संदेहनिवारणार्थं तेन नत— पकाराकारयोः प्रतिप्रतिनिर्देशवान् सर्व
त्र ज्ञापकमेवेति नियमाभावाच्चेममावश्यकीति भावः अत एव भाष्ये ज्ञापकानि प्रदर्श्य भ्रष्टनादरेणोक्तं किं पुनर्वर्णो—
त्मना विवाचं पकारोयेहिरनुवध्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमि

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्ते व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्ष
त्वं बोध्यम् इति पावत् तेनाणुदित्सवर्णस्येत्यत्र परिहाय पूर्वेणाण् ग्रहणं परेणै
वेण्ग्रहणमिति लभ्यते सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्

स्पष्टम् एतेनास्य संदेहनिवृत्तौ व्याख्यानमेव शरणम् ज्ञापकानुसरणक्लेशो न्यथैवेति फलितम् एतदेवानन्तरमण्।
दित्सवर्णस्य परिता पूर्वेणैवाण् ग्रहणं परेणैवेण् ग्रहणमिति व्याख्यासामर्थ्यादिति स्पष्टीकृतं भवता भाष्यकृतात्रस्या
ह तेनेति तच्छेषो व्याख्यानप्रपञ्चमर्शकः तथाच एतज्ज्ञाप्यविषयादेव ज्ञापकोपन्यस्तसंदेहनिवृत्तिर्न व्याख्यानमात्रा
दिति सौरदेवायुक्तिमपि रस्तावेदित्येवेति सूचयतीति दिक् श्रीमन्नार्कब्रह्मानन्दसरस्वतीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः

५

ननु व्याख्यानतरिति परिभाषां समाप्य तत्संज्ञोतीयपरिभाषान्तरावसरे कार्यकालमिति परिभाषाद्वयमत्रासंगतम्
अत एवात्रैतद्द्वयं सीरदेवादिभिर्नोक्तमित्याशंक्य संज्ञापरिभाषाशास्त्राणां सर्वस्यास्योपयोगित्वेनादोष यथोक्तं लेखस्तथा कार्य
कालमिति परिभाषाद्वयस्यापि सर्वपरिभाषोपयोगित्वात्॥ अत्र लेखकृच्चित्त एवेति संगतिप्रदर्शनपूर्वकं परिहरन् परि
भाषामवतारयति। तत्रेति। तयोराद्यपरिभाषार्थं वक्तुं तद्घटकीभूत यथोद्देशपदार्थं यथोद्देशपदान्तर्गतोद्देशपदार्थं वा
ह उद्देशमनतिक्रमेणेति॥ उद्देशेति। एवं चान्यत्राप्रयुक्तमाख्यानमुपदेशः गुणैः प्रापणमुद्देश इति। उद्देशोपदेशयोर्भेदेऽपि तु

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमाह यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्य
कालं संज्ञापरिभाषम् उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् उद्देशमुपदेशः
अधिकरणसाधनश्चायम् यत्र देश उपदिश्यते तेन देशेनैव

अत्र देश उपदेव एवेति सूचितम् अत्रापं चाकार्थं संज्ञापरिभाषं यथोद्देशं स्वोच्चारणकालमनतिक्रम्य वाक्यार्थबोधं ज
नयतीति तथा च उद्देशपदं कृत्यादयस्त्वोच्चारणदेश एव वाक्यार्थबोधेन वृद्धिरादैजिति संज्ञाविषये वृद्ध्यादिपदानां आदैजा
दिष्वगृहीतशक्तिकानां तद्विधिशास्त्रे वृद्ध्यादिदृष्टे उद्बोधकवशात् तदर्थस्मृतौ ततस्तद्विधिवाक्यार्थबोधो भवति। परिभाषा।
विषये च गृहीतपरिभाषार्थेनैव ततस्तद्विधिस्थले तदर्थस्मृतौ लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधो भवतीत्यस्मिन्पक्षेऽपि सर्वे
ष्टसिद्धिर्भवतीत्याह यत्रेति

प॰टि॰

६

6

ननु पत्र देशश्चेत्युक्ता उपदिश्यते उच्चार्यते यस्मिन्देशे स उपदेशः इति व्युत्पत्तौ फलितायामुच्चारणदेश एव उपदेशः स्या
यात् तन्नयुक्तम् उच्चार्यते इत्यस्य उच्चारणक्रियया निष्पाद्यत इत्यर्थो वोध्यः तथा चोच्चारणक्रियानिष्पन्नस्य शब्दस्या
काशदेशत्वेन तदाधेयस्य च त्वान्तरपत्त्वेनात्मनिष्ठत्वाद्वृत्तिरूपेणान्तःकरणनिष्ठत्वाद्वोभयोः सामानाधिकरण्यासंभवा

वाक्यार्थवोधेनग्रहीतशक्त्याग्रहीतपरिभाषार्थेन च सर्वशास्त्रव्यवहारः ।
देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रेव्यवह्रियते

तद्देश एव वाक्यार्थवोधेनेत्यस्यासंगत्यापत्तेरित्यत आह देशश्चेति लक्षणयेति शेषः चशब्दोऽस्त्वर्थे वोध्यः त
याच भिन्नदेशनिष्ठानामपि पदार्थानां कालाव्यवच्छेद्यत्वात् कालिकसामानाधिकरण्येन किंचित्प्रतिवंधकामिति
॥ ॥ भावः ॥ ॥

६

नन्वप्रत्रकाले उच्चारणं संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्येतीदानीं विधिवाक्यार्थज्ञानेन किमस्य फलमित्याकांक्षायां तस्याः स्वभा
वेन निराकांक्षत्वात् वाक्यार्थबोधानिष्पत्तेर्नायं पक्षः श्रेयानित्याकांक्षां मनसि निधाय इदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति सूत्रे दीर्घाणा
मेव न पराणां प्रगृह्यसंज्ञेति प्रकृते तत्र दीर्घाणां चोच्यमानाया प्लुतानां न प्राप्नोतीत्याशंक्यासिद्धत्वेन समाधायानंत
रं च एवमपि यत्सिद्धं प्रगृह्यस्य कार्यं तत्तु प्लुतस्य न प्राप्नोति प्रगृह्यस्याननुनासिक इतीति पुनराशंक्य एवं तर्हि किं
नु एतेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं यत्र वा सावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्कालो भ
वतीति परिहृतं भाष्यकृता तत्र च केचित् एतेन कार्यकालपक्षमाश्रित्याहेत्येवमपीति शंकाभाष्यमवतार्य यथो
द्देशपक्षाश्रयेणापरिहारभाष्यस्य तात्पर्यं वर्णितम् अनंतरं च कथ्यं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञाप

तत्तद्वाक्यार्थबोधे

रिभाषयोः कार्यकालत्वमेव न्याय्यमित्याशंक्य नैष दोषः यदा नुदिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमभिसंधाय भवि
ष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिमतिपत्रपेतर
ति समाहितम् तथा चैतत्केपटं ग्रंथपर्यालोचनया महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तमतिपत्तारं प्रत्येतत्पक्षस्य दु।
ष्टत्वेपि यथाश्रुतग्राहिपत्तारं प्रति तत्त्वं पक्षः श्रेयानेवं पूर्वोक्तदोषप्रशक्तिरित्यत आह तत्तद्वाक्यार्थबोधेति ॥
तथा चैतन्मते यथोद्देशपक्षे संज्ञापरिभाषयोः स्वदेशे तत्संस्कारकवाक्यार्थबोधस्तदनंतरं विधिप्रदेशेन तदु
पस्थित्या वाक्यैकवाक्यतायां तत्र केवलं तत्संस्कारकवाक्यार्थबोधः कार्यकालपक्षे तु विनैव स्वदेशं वाक्यार्थं तत्र त।
त्र विधिप्रदेशेन तदुपस्थितौ पदैकवाक्यतया प्राप्य तत्संस्कारकवाक्यार्थबोध इति फलितम् ॥ ॥

प॰रि॰शे॰
टी॰
८

एतच्चयथोद्देशपक्षतावच्छेदेनपरिभाषाशेषषष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यभाष्यविरुद्धं तत्रहिअस्यत्र्यवयवषष्ठ्यादि।
षु संदेहः अथवाकिंचिल्लिंगमासज्यवक्ष्यामीत्यर्थलिंगाषष्ठीस्थानेयोगाभवतीति नचतल्लिंगमवयवषष्ठ्यादिषुकरि
ष्यते इतिपक्षांतरेआश्रितेतत्रपर्येवंशास्त्ररदंडः हलोःशासिहोशासिग्रहणंकर्तव्यंस्थानेयोगार्थेलिंगमासंज्या
मीत्याशंक्यानकर्तव्यंपदेवादःपरस्मादवयवषष्ठ्यर्थेप्रकृतंएतद्दूतरवानवृत्तंसत्स्थानेयोगार्थंभविष्यतीतिचसमाधा
यतद्दूतरंकथमितिप्रश्ने अधिकारोनामत्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्थःसर्वंशास्त्रमभिज्वलयति यथाप्रदीपः।
सुप्रज्वलितः सर्ववेश्माभिज्वलयति अपरोयथारज्ज्वायसावाबद्धंकाष्ठमनुकृष्यते चकारेण अपरोधिकारः
प्रतियोगंतस्यनिर्देशार्थ इतियोगेयोगउपतिष्ठत इत्युक्तम् तत्रप्रदीपवत्प्रभाद्वारासर्वप्रकाशकत्ववदेतस्यापि।
ज्ञानेभविष्यतिकिंचिदनेनप्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेणसंतुष्यपयाश्रुतग्राहिप्रति।
यद्यपेतोपपन्न इति इदंदेन्तेत्रैकेयटः किंचित ॥ ॥ ॥

स्वबुद्धिजननद्वारासर्वशास्त्रोपकारकत्वमित्याशयकः कश्चिदेकदेशस्थइत्याद्यभिज्वलयतीत्यंतभाष्यस्यपदद्वयस्वा
धारणेननतस्मात्पदपेपिपदैकवाक्यतायाःप्रतीत्याविरोधस्यस्पष्टत्वात् नचैतद्भाष्यादधिकारप्रक्रमात् अधिका
रविषयेतथासत्वेप्येतस्मात्परिभाषाविषयेतथात्वस्यापितुमप्युक्तत्वाद्दिशेथापादानमप्युक्तमितिवाच्यम् पारार्थ्य
सामान्येनतस्यापिपरिभाषाभ्युपगमात् अतएवतंत्रेवाधिकारोनामेतिप्रतिकमुपादायपारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा
प्यधिकारउच्यते इति तथासतिभाष्यविरोधस्यस्पष्टत्वात् ननुथापरिभाषाअपरिगणंप्रुक्तमिति अरुच्यापरिभाषाविष
येस्याभिप्रेतार्थमाह किंचित्त्वित्यादिना इमामेवारुचिंमनसिनिधायपेदंतत्रैकेयटइत्युक्तम् ॥ ॥

८

ननुयत्तद्वयेपिपदैकवाक्यतायांकार्य्यकालपक्षाययोद्देशपक्षस्यनकश्चिद्विशेषःस्यात् तथासतिर्द्वेदिति
सूत्रस्यकार्य्यकालंसंज्ञापरिभाषमितिसंज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयंव्यवस्थापंचपरभाष्यंविलप्यतेत्यतआह नत्रे

परिभाषाविषयेतस्मिन्निम्यादिवाकार्थवोधेसप्तमीतिर्देशादिकोनियर्यान्वो
चनायांसकलतनविधुपस्थितौसकलतन्निसंस्कारायगुणभेदंपरिकल्प्यैकवा
क्यत्वैवनियमःकार्यकालपक्षेतत्रिपाद्यामनुपस्थितिरितिविशेषः पतदेवाभि
प्रेत्याधिकरोनामत्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्थःसर्वंशास्त्रमभिज्वलयतियथा
प्रदीपःसुप्रज्वलितःसर्वंवेश्माभिज्वलयतीतिषष्ठीस्थानेयोगसूत्रेभाष्येउक्तम्
अधिकारणाहेनपारार्थ्यात्परिभाषाणामुच्यतेकश्चित्परिभाषारूप इतिकेपदःदीपोय
थाप्रभाद्वारासर्वंगृहप्रकाशक पवमेतत्स्वबुद्धिजननोद्वारासर्वंशास्त्रोपकारकमिति
तात्पर्यं पतच्चपाक्षद्वयसाधारणंभाष्यम् पक्षद्वयेपिप्रदेशैकवाक्यतायाश्चतःप्रतीतेः नत्रैतावान्विशेषःय
थोदेशेसर्वत्रविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदंपरिकल्प्यनैरेकवाक्यतापरिभाषाणां नदुक्तं क्विनिचनिसूत्रेकैयटेय

तावानाविशेषेणैवपक्षद्वयस्थापनेपिनभाष्यविरोधइतिभावःक्विनिचेतिसूत्रेवार्तिककृतोपधार्थनिमित्तग्रहणस्यकर्त
व्यतांचोदिता तद्व्याख्यानायग्रथवाकार्यकालमितिपक्षांतरमाश्रित्यग्रथवापदेननस्योगेक्विग्रहणंतदनवकाशं

तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यत इति पुनः पक्षांतरमाश्रित्य भाष्यकृता तत्र च अथवेति प्रतीकमुपादाय माभू-
त्परिभाषा तन्यापि प्रतिषेध्याकांक्षायां यावंतो यादृशाः प्रतिषिद्धास्तावंति प्रतिषेध्य सूत्राणीति पुगंतलघूपधगुणप्र-
तिषेध्या अनवकाशप्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्त्तत इत्युक्ता अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यं तथाहि प्रधानान्यामसं-
स्कारायसंनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुंजते यदेतस्मिन्नित्युक्तमिति केयटस्य पक्षांतरोक्तिः तदुक्त्वांतं प्रतीति विरोध-
ध्वनयंतां स्वानुकूलयितुमाह तदुक्तमिति गुणभेदमिति परिभाषाभेदमित्यर्थः प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरित्यस्या-
यात् स्पष्टत्वापत्याप त्नीयात्या यस्य प्रथमे पादे दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति सप्तमाधिकरणे तत्र हि सोम-
प्रकरणे दशापवित्रेणेति वाक्यं श्रुतम् दशापवित्रं वासःखंडः अत्र यः कश्चिद्ग्रहः शोधनीयः सर्वे वा ग्रहास्तदा-
र्थसंशये ग्रहमित्येकत्वं विवक्षितमविवक्षितं वेति पशुना यजेतेत्यत्र उपादेयपशुगतैकत्ववदुद्देश्यग्रह-
गतैकत्वस्यापि विवक्षितत्वेन एक एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यत्वेन प्रयोजनव-
त्वेन प्राधान्यप्रतीतेः संमार्गस्य च गुणत्वे प्रति प्रधानं च गुणा आवर्त्तनीय इति न्यायेन यावंतो ग्रहाः सं-
ति ते सर्वे शोधनीयाः श्रूयमाणमपि ग्रहमित्येकत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमेव अन्यथा ग्रहं संमृज्या-
त्तच्चैकमिति विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदप्रसंगात् पशुना यजेतेत्यत्र तु प्रधानं यागं प्रति पशोर्गुणभूतत्वा-
त्पूर्वोक्तन्यायावसर इति विधेयगतत्वाद्विवक्षितमेव तत्र वाक्यभेदस्तु विशिष्टविधानेनैव परिहरणीय इ।

निराकांत इति स्थितम् ॥ ॥

यथोद्देशपक्षगतविशेषमुक्त्वा कार्यकालपक्षगतविशेषमाह। कार्यकालेति अत्रायंनिष्कर्षः यथोद्देशे परिभाषाप्रदेशे पदैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधे लक्ष्यसंस्कारकः सचविशेषग्राहिप्रतिपत्तृपक्षः कार्यकाले तु परिभाषाप्रदेशे विप्रतिषेध
धशास्त्रोपयोगिनिराकांक्षवाक्यार्थबोधेजाते अनंतरमाकांक्षावशाद्विधिप्रदेशे परिभाषोपस्थितौ पदैकवाक्यतयालक्ष्य
संस्कारकोनिराकांक्षएववाक्यार्थबोधइति कैयटमते त्वयंनिष्कर्षः यथोद्देशेऽसंज्ञापरिभाषयोः स्वदेशे वाक्यार्थबोधो।
त्तरं विधिप्रदेशे वाक्यैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधः यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्तृपेत्तस्थायम् कार्यकाल
पक्षेतु विधिप्रदेशएव पदैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधः विशेषग्राहिप्रतिपत्तृपेत्तस्थायम् ननुतत्तद्विधिप्रदेशपरिभा

कार्यकालपक्षेतुतत्तद्विधिप्रदेशेपरिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति
अत्रैकदेशस्यइत्यानेन ॥

षाबुद्ध्यैकवाक्यतापांपरिभाषाशास्त्राणांतत्तद्देशस्थत्वेनस्मिन्निति तस्मादितिमरिभाषयोः ऊमोह्रस्वादचीत्याद्ये
कशास्त्रैकवाक्यतयाभयोरप्येकदेशस्थत्वेनपरत्वाभावाद्यातान्यरत्वादित्याशयकोभयनिर्देशपंचमीनिर्देशावलीयानि
तितस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येतिसूत्रस्थंभाष्यंविरुध्येत किंच यथोद्देशपक्षे परिभाषाप्रदेशे विध्येकवाक्यतायांस्त्वपिच
वहुवचनेऊल्येदित्युभयोरपितस्मिन्निति पक्षपरिभाषैकवाक्यतयाभयोरपि परिभाषात्रैपेकदेशस्थत्वेनपरत्वव्या।
याताततु रामेस्त्वित्यादौचरितार्थस्यवहुवचनेऊल्येदित्यस्यतेनपरत्वात्सुपिचेत्यस्यवाधाकरणेन रामेभ्यइत्यादीनाम
सिद्धिप्रसंगश्चस्यादित्यतआह ॥ अत्रैकदेशस्यइति ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
९
1

ननु क्ङितिचेतिसूत्रेऽप्यवाकार्य्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षांतरे भाष्यकृता क्ङितिचेतिनिषेधसूत्रस्य कार्य्यकालप
क्षाश्रयणं तदग्निमत्र्यथवायदेतस्मिन्निति पक्षांतरपरं भाष्यमाभूत्परिभाषेत्यादिना व्याख्याय अथवायथोद्देशपक्षाश्रयेण
भाष्यमिति प्रकारांतरेण व्याख्यातत्वाकैयटेन क्ङितिचेत्यस्य यथोद्देशपक्षाश्रयणबोधनं चेत्तुभयमप्ययुक्तं स्यात् तस्यनि
षेधसूत्रत्वेन परिभाषात्वस्याप्युक्तत्वात् संज्ञापरिभाषयोरेव यथोद्देशकार्यकालपक्षाश्रयणस्य ईदूदेद्द्विवचनमितिसू
त्रभाष्ये स्पष्टत्वात् तथासति क्ङितिचेतिसूत्रस्य भाष्यकैयटस्वाभिमतार्थेन दुक्तमित्यादिना स्वानुकूलीकरणात्वा

तत्र नत्रत तत्तद्ग्रावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति यथा व्यवहर्तॄणां कार्य्यार्थमनेकदेशगम
नेऽपि न तद्देशीयत्वव्यवहारः किंत्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वन्निषेधवाक्याना
मपि निषेध्यविशेषाकांक्षावांश्चाहित्यैकवाक्यतयैवान्वयइतिपरिभाषासादृश्यात्परिभाषा
त्वेनव्यवहारः क्ङितिचेतिसूत्रेभाष्ये तत्रैकवाक्यता ॥

शे

मप्युक्तमित्यत आह निषेधवाक्यानामपीति तथाच क्ङितिचेत्यस्य निषेधत्वेन परिभाषात्वाभावेऽपि तस्य परिभाषा
सादृश्येन परिभाषात्वमादाय तद्भाष्यकैयटपरिभाषेंदुशेखरस्थात्तत्रयः तेयमपि नाप्युक्तमपीति भावः नन्वेकवाक्य
त्वंच परस्परभिन्नानां वाक्यानामन्यतराकांक्षयोभयाकांक्षया वैकतात्पर्य्यकत्वम् तच्च विधिनिषेधयोः परस्परविरु
द्धार्थकत्वेनैकतात्पर्य्यकत्वाभावान्नसंभवतीत्यत आह तत्रैकवाक्यतेति ॥ ॥

९

ते

पर्युदासेति पर्युदासोपि यैकवाक्यतासाधकत्वात्तथा दशमाध्यायस्य अष्टमे पादे प्रथमाधिकरणे मीमांसके विचारितः
तत्र हि यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वित्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थको वा। इत्यर्थसंशयस्य नञ्
इं करोतिना संबध्यते नुयाजपदेन चेति तत्र प्रधानान्वयलाभे संभवति अप्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् करोत्यर्थस्य
प्रधानत्वेन तत्रैवाचायत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधार्थक एव नञ् चेवं सति यजतिषु येयजामहं करोतीति अनूयाजेषु सामान्यतः
प्राप्तस्य येयजामहकरणस्यानानूयाजेष्विति निषेधेन तदंशे तद्वाक्यमप्रमाणं स्यात् उभयोरपि वेदवाक्यत्वाविशेषा
त् अपामास्यं कल्पयितुं प्रयुक्तं मिनि चेत्र विकल्पाभ्युपगमेनाप्युभयप्रामाण्यस्यात्तत्त्वेनारोपात् इति प्राप्ते विक।

पर्युदासन्यायेन ॥

ल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वात् परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्यासंभवाच्चोभयप्रामाण्यपरिहार्ये त
त्परिहाराय तन्नञ्पदं अनूयाजपदेनैवान्वेति॥ तथा सति स पर्युदासार्थक एव तदुक्तं च पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे
न नञिति॥ तथा सति नञ् पदसमभिव्याहारेणानूयाजपदस्य अनूयाजव्यतिरिक्तपरत्वे यजतिषु येयजामहं करोतीत्य
नेनैकवाक्यतया नानूयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहं कुर्यादिति वाक्यार्थो नोभयोरपि प्रामाण्यमक्षतमेवेति सिद्धांतितम् ॥
तथा चात्र नञः पर्युदासार्थकत्वेन यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजे इत्यनयोरेकवाक्यता तथा प्रकृतेपि नञः पर्युदा
सार्थकत्वेन द्विः द्वित्रसावर्णे यान्तकार्यं दीर्घस्तकयोः परतः इगंताङ्गस्यगुणाद्यादिरूपा सावर्णे यान्तकेति द्विः निचेत्यनयोः परस्प
॥ ॥ ॥ रविरुद्धार्थैकत्वेनैकवाक्यतावसीयतीति भावः ॥ ॥

ननुप्रसक्तस्यापिनञः क्वचिदुपक्रमादिविषयेपर्युदासार्थकत्वमितिमीमांसकमर्यादा। तथापिसमस्तस्यनञः विनाप्र
माणंप्रधानान्वपलाभासंभवेनतत्रपर्युदासार्थकत्वस्यावश्यकत्वेपिअसमस्तस्यनञःप्रधानान्वपलाभेसंभवति
प्रसक्तिबाधकेःप्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाश्रयणीयं तथाचात्रोत्सर्गापवादन्यायेनबाध्यबाधक
भावाश्रयणेनप्रधानान्वपलाभस्यसंरक्षितत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवयुक्तमाश्रयितुं अतएवपर्युदासस्यासत्वे

प्रसज्यप्रतिषेधेपितेनसहवाक्यार्थबोधमात्रेदौकवाक्यतान्यवहारः ॥ ५

कवाक्यताश्रयणस्यायुक्तत्वाभिषेधस्यविध्येकवाक्यतयापरिभाषासादृश्येनपरिभाषात्वंकल्पयितुमशक्यत्वात्तत्रा
ह प्रसज्यप्रतिषेधेपीति तथाचप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपदैकवाक्यताभावेपिनिषेधस्यनिषेध्याकांक्षायांनिषेधशास्त्राप
स्थितौ वाक्यैकवाक्यतयैकवाक्यत्वव्यवहारस्यात्तत्त्वाभपरिभाषासादृश्येनपरिभाषात्वंकल्पयितुमयुक्तमितिभावः
॥ ॥ ५ ॥ ॥ १०

यद्यपिपथाकार्यकालपक्षेपरिभाविषयेसाकांक्षविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि शास्त्रावोधस्यपरिभाषाप्रदेशेएवोत्पन्ना
वनंतरंविधिप्रदेशेपितद्रूपस्मिन्पानिपकांक्षमादेकवाकतयावोधः नपासंज्ञाशास्त्रविषयेपिकार्यकालपक्षेन्याप
साम्पान्पाप्तः तथापितस्मित्रिनिसूत्रस्यभाषाप्रामाण्यमत्पक्षेपरिभाषाविषयेनथाभ्युपवामेपिसंज्ञाशास्त्रविषमे
तथाभ्युपगमेप्रमाणानुपलब्धेः प्रक्षतनअदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चाधिकश्चापयेता नत्रहिमात्रग्रदस्सं

संज्ञाशास्त्रस्यतुकार्यकालपक्षेनपृथग्वाक्यार्थबोधः किंतुप्रदेशवाक्येन
सहैव अतएवाणोःप्रगदस्स्येत्येतदेकवाक्यतापन्नाददसोमादित्येतत्प्रतिन
मुक्त्वायमसिद्ध ॥

ज्ञायांतस्यासिद्धत्वाद्यावेकादेशप्रतिषेधइतिवार्तिकंमात्प्रगदसंज्ञायांतस्यईत्वस्यउत्ववासिद्धत्वाद्यावेकादेशाःप्रा
प्नुवंतितेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥अमीअत्रअमीआसते॥अमू अत्रअमूआसाते इतिसप्रयोजनंव्याख्याय ननुवप्रगदस्सं
ज्ञावचनसामर्थ्याद्यानभविष्यंतीत्याशंकितेकार्यकालपक्षमाश्रित्यएवकनाय्योहिसिद्धेनेदंवचनारब्धमस्ति अस्ति।
सत्यदेतस्यवचनेप्रयोजनंकिंयत्सिद्धेप्रगदस्संज्ञाकार्येनदर्थमेततरणात ॥ ॥ ॥

प॰टि॰
टी॰

वचनेप्रयोजनं अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिक इतीत्सूत्रम् कार्यकालपक्षेऽदसोमादित्यस्याणो प्रगृह्यत्वेऽप्यनेनैकवा
क्यतापन्नस्यापि तद्देशत्वेन अदसोसेरित्येतच्छास्त्रापेक्षयातस्य पूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वत्र प्रगृह्यत्वेनाप्र
ग्रहणेऽप्रसिद्धलक्ष्यैवाभावात् अत्र इत्यादौ प्रगृह्यस्य इति पर्युदासार्थत्वेनैव चारितार्थ्यात् सामर्थ्याज्ञापादीन्वाधि

तुमुन्सहहने इति तद्दाशयः कार्यकालपक्षे परिभाषात्वं शास्त्रस्य तद्देशे पृथग्वाक्यार्थबोधे तु व्यवहर्तव्यापेनतस्य
तद्देशापन्नव्यवहाराभावात्सर्वैमेतदसमञ्जसं भवेत् इत्यभिप्रायेण माह परिभाषाणां कार्यकालपक्षे मज्ञाशास्त्रस्य विशेष

नचेतद्वाप्यपामान्संज्ञाशास्त्रस्यतदेशागमनेननदेशीपत्वाव्यवहारसत्वेपिसर्वपादसामर्थ्येननत्वस्यापिडलेभवति
त्वानत्याभावादसिद्धत्वस्यैवाभावइत्यपुक्तमित्यतआह असिद्धवत्वस्येति नत्वंहिकार्यार्थिकार्यज्ञानमां तराश्रसंभवोम
च्चग्रहणोऽप्रगृह्यस्येत्यादिविधिप्रदेशएव। तदेशस्यस्यवादसोमादित्यस्यादसोरितिसत्त्वापेत्तपापूर्वग्रहणेनानुग्रहण
मितिनित्वाभावादसिद्धस्यैवाभावइतियुक्तमेवेतिभावः पूर्वोक्तवत्प्रदेशवाक्यार्थवोधोत्तरमेवविरोधप्रतिसंधानात्
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तावपिविधिप्रदेशस्यनरत्वमेवनिमित्तमितिनसंज्ञाशास्त्रस्यविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगित्वम्

असिद्धत्वस्यकार्यार्थितयाकार्यज्ञानोत्तरमेवप्रवृत्तिः कार्यज्ञानंचप्रदेशदेशए
वेतितदेशस्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवंतद्वोधोत्तरमेवविरोध
प्रतीतितत्परत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौवीजम् ॥ ॥

ग्वाकार्थबोधः अत्रप्रमाणंचसमनंनशेक्तादसोमादितिसूत्रस्यभाष्योत्तरभाष्यमेवप्रमाणं तत्रहिविप्रतिषेधाद्धेतिवा
र्तिकव्याख्यानावसरे नैषयुक्तोविप्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमितितद्व्यनेपूर्वाचप्रगृह्यसंज्ञापरेहि आपादपत्वादिये
पराप्रगृह्यसंज्ञाकरिष्यतेइतिसमाधायअनंतरंसूत्रविपरिपासः कृतोभवतीतिसूत्रविपर्यासाशंकायांएवंतर्हिपरैव
प्रगृह्यसंज्ञाकर्यकार्यकालेसंज्ञापरि भाषंपत्रकार्येतत्रोपस्थितंदृष्टव्यं प्रगृह्यप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवत्यदसोमादि

५

प॰ त्रि॰ शे॰
टी॰
१२
12

ननुसंज्ञाशास्त्राणां पृथग्वाक्यार्थबोधानभ्युपगमेनप्रदेशवाक्यैर्नैवैकवाक्यतापन्नानां कार्यकालपक्षेगमनदेशस्थत्वा
त्पद्भ्यादिसंज्ञानामिष्टंवाध्यबाधकभावोनसिध्येत्तथाचराज्ञेस्यान्पादौनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेनद्वाक्यैकवाक्य
तापन्नपदसंज्ञापेक्षयाग्रह्णोपोनश्चेत्येतद्वाक्यैकवाक्यतापन्नभसंज्ञायाम्परत्वान्निरवकाशत्वयोरभावाद्बाध्यबाध
कभावानापत्त्यात्तदेकवाक्यतापन्नभसंज्ञायांनलोपेनिवाक्यैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्सर्वत्र

अतएवकार्यकालपक्षे अपादिभ्यः परैवप्रगृह्यसंज्ञेत्यनेनदसोमादितिसूत्रभाष्ये उक्तं
आकडारएकासंज्ञेत्यधिकारस्यभपदसंज्ञाविषयेतुयथोद्देशपक्षएवनतत्रपरत्वेनैवबाध्यबाध
कभावः पदादिपदानांतत्रजानशक्तिग्रहेणेवत्रिपाद्यामपिव्यवहारः

सूत्रायामपितदनन्तरंतदेकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाःप्रवृत्तौबाधकाभावान्नलोपापत्तिरित्यतआह आकडाराधिकार
ति नचैवमपिपचिभिर्भ्यादिष्टसर्वनामध्यामेश्सादीनामाकडारोपसंज्ञानांकार्यकालपक्षानभ्युपगन्त्रिपाद्यांप्रवृत्तिर्न।
स्यात्तथाचराज्ञभ्याम्। मत्वादौनलौनलोपेकृतेर्नस्यपदसंज्ञायाभावान्नलोपानापत्तिरित्यतआह पदादिपदानामिति

१२

नन्वाकडाराधिकारस्थमपदादिसंज्ञाविषयेये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेऽपि पायांवजानशक्तिपक्षेणैवनिर्वाहे अनंतस्ये
विकारे अंत्यसदेशस्येत्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजननिष्करणावसरे अनकारांतस्याल्लोपे प्रयोजनं तक्षण तक्ष्णो इति
नश्यत्रापिप्राप्नोत्यनंत्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यकार्यभवतीतिनदीर्घोभवति एतद्वपिनास्तिप्रयोजनं अनाकारंविशेषयि
ष्यामः अनोयोकार इति एवमपि अनसा अनस इत्यत्रापिप्राप्नोति अनकारेणांगं विशेषयिष्यामः अनाअकारम् अका
रांतस्यानोयोकार इति एवमपि अनस्तक्ष्णा अनलक्षणांइत्यत्रापिप्राप्नोति एवंतर्हिकार्यकालसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्येन

अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशंक्य का
र्यकालपक्षे समाहितमित्याहुः

ततो यस्थितं दष्टव्यं भस्येति नत्वोपस्थितनरिदं नवस्तिपविभमित्यीति प्रयोजनोयथादन पूर्वकनिराकरणपरं भसंज्ञा
याः कार्यकालविषयकं ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्यविरुध्येनेति चेत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधे
नतस्यएकदेशस्यक्तित्वेनाविधेयादिति सूत्रचयत्न पदादिपरामांत्रिणायामपिजातशक्तिपक्षेणैवनिर्वाहात् ननत्रकिंचि
त्कथंकार्यकालपक्षस्यप्रयोजनमसीत्यत्रैव प्रमाणं दर्शयति अत एवेति ॥ ॥ ॥ ॥

प·रि·शे·
टी·
१२

हुं

यथोद्देशांगीकारेपिजातशक्तिग्रहेणनिर्वाहिदेवेत्यर्थः इदंहितत्त्वंभाष्यं पदिसपादायांसप्ताध्याय्यांमयंपादोनोध्याय
अस्तिद्वइत्सुच्यतेपेरइहसप्तमीनिर्दिशाः पंचमीनिर्दिशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यंतेतेप्यसिद्धाःस्युः तत्रकोदोषःफलोफले
ह्रस्वादंगात्संयोगांतस्यलोपः इत्येतेषांनिर्दिष्टानामसिद्धत्वानस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्यषष्ठी
त्वानेयोगाइत्येतोःपरिभाषानप्रकल्पेरन् नैषदोषःयद्यपीदंतत्रासिद्धंतत्वि हपिकेथंकार्यकालसंज्ञापरिभा

षंयत्रकार्यंतत्रैवावस्थितंद्रष्टव्यमिति यदिसंज्ञाविषयेनासांत्रिपाद्यांप्रवृत्तपेकार्यकालपक्षोभिमतस्त्वेते परि
भाषावत्तद्विषयेपिशंकासमाधानं वयनङ भषंचक्रम्यस्यात्तदनुन्मानद्विषयेतदर्थःकार्यकालपक्ष। ज्ञोनावेति।
भाष्याभिमतम् अन्यथासंज्ञाविषयेपि शंकासमाधानतन्मन्वेविशिष्यतङ्क्तेरसंगत्यापत्तेरनिभावः आद्गुरि
त्यस्यकेचित्विप्रनेनाचयः

१२

13

यथोद्देशपक्षस्यदुर्बलत्वशंकांविघटयंस्तत्रप्रमाणमाह यथोद्देशपक्ष इति प्रथमपरिभाषार्थमुक्त्वाह्निकी
पंचकमारभते कार्येणसंस्कारापेति एकोपणाचीन्पादिभिः शास्त्रैः स्वविधेयं वर्णादिरूपेणकार्येणस्वसंस्कारा प
स्ववाक्यार्थबोधायस्ववृत्तिसमम्यंतादिरूपंपल्लिंगंतेनविह्नितानांतस्मिन्निन्यादिपरिभाषाणामाक्षेपइत्यर्थः एतेनो

यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्ये कार्यकालमित्यस्यचकार्येणका
लपनेस्वसन्निधिंप्राप्यन्त इत्यर्थः कार्येणास्वसंस्कारापक्षवृत्तिलिंगचिह्नितप
रिभाषाणामाक्षेप इतिपावत् अतएवपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेभाष्येत्रिपाद्या अप्र
वृत्तावत्रैसपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्ययथोद्देशंतत्रास्ति
इतत्विहेमित्युक्त्वानावतान्यपिसिद्धिरित्यभिप्रायिके कथमितिप्रश्नेकार्यकालंसं।
सिद्ध ज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यमित्युक्तम्

भयोरप्येनत्वात्तत्रपरिभाषायाः कथंसान्निध्यप्राप्तिरित्यतोनसर्वत्रसर्वासांतदापत्तिः असिद्धेचकथंतासामुपस्थितिः इत्या
शेपत्रयमपिसमाहितंवेदितव्यम् आरोपिताकांक्षत्वपेवदोषत्रयस्यनिरस्तत्वात् अवेतनत्वेप्यारोपिताकांक्षेपेवस्ववृत्तिलिंग
चिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपइत्यत्रप्रमाणमाह अतएवेति कार्येणपरिभाषोपस्थापनादेवेत्यर्थः एतेनकथमसिद्धेतदु
पस्थितिरिति तृतीयदोषोद्धारोपिस्पष्टीकृतोविदितव्यः पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थभाष्यानुपूर्वीतुप्रागुक्तास्मर्तव्या ॥ ॥

नत्विकोगुणवृद्धीतिगुणभाष्येनत्वेषतदपवादएतदुभयपक्षानादरेणअन्येदेवेदंपरिभाषांतरमसंबद्धमनया
परिभाषयापरिभाषांतरमितिचमत्वाक्रोष्टीयाःपंदतिनियमादिकोगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतीतिक्रोष्टीयम
तावलंबनेनतपक्षांतरावलंबनावसरेअग्रेगत्वानेषयुक्तोविप्रतिषेधःरिप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वविप्राप्ययोगःप
रोनियमइत्याशंकितम् अनंतरंचपरेचपरशब्दस्येष्टवाचकत्वमादायसमाहितमित्यन्यदेतत् परंत्वतत्रैवेषयु

नचकार्यकालपक्षेङमोह्रस्वादित्यादौतस्मादित्युत्तरस्यतस्मिन्नितिपरिभाषाद्वयोपस्थितौपरत्वादुभयति
र्दे शपंचमिनिर्दिशोबलीयानितितस्मिन्नितिसूत्रभाष्यासंगतिरुभयोरेकदेशस्थत्वेनपरत्वादित्यस्यासं
गत्यापत्तेःस्पष्टंचेदंमिकोगुणइतिकैयटेइतिवाच्यम् विप्रतिषेधइतिसूत्रेअष्टाध्यायीपाठक्रमपरत्वस्या
श्रयेणेनादोषात् नहिकार्यकालपक्षेऽप्येतावतातदपैतिपक्षद्वयेपिप्रदेशेषुस्वबुद्धिजननेनाविशेषात्
नहितत्पक्षेप्याचेननसर्वशास्त्रस्यस्वदेशंविहायतद्देशगमनंसंभवतिनाप्यस्मदादिबुद्धिजननेनस्वदेश
त्यागोभवति अतएवभाष्येएकदेशस्थस्यैवसर्वंशास्त्रमभिज्वालकत्वमुक्तम् ॥ ॥

क्त इतिप्रतीकमुपादायेष्टसिद्धयेइत्यर्थःपयोर्देशपक्षेपरिभाषयोःपौर्वापर्येनतुकार्यकालत्वायामितिकैयटः
एतत्कैयटानुरोधेनकार्यकालपक्षेतस्मिन्नितिभाष्यासंगतिमाशंकते नचेति अष्टाध्यायीपाठक्रमपरत्वमादा
यासंगतिंपरिहरति विप्रतिषेधसूत्रइति तदेवोपपादयति नहीति कैयटस्यैवइर्वीपरविरोधदर्शयितुमाह
अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्विकोगुणवृद्धीतिसूत्रस्यकैयटस्यकागतिरित्यतआह इकोगुणेति तस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्यविरोधात् सत्यंग्रंथ
विरोधात्त्वेतिभावः सत्यंग्रंथस्य अथयत्रोभयंनिर्दिश्यतेकिंतत्र पूर्वस्यकार्यंभवति अहोस्वित्परस्येति उभयनिर्देशेविप्र
तिषेधात् पंचमीनिर्देशोभविष्यतितितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यंतत्रविप्रतिषेधादितिप्रतीकमुपादायसूत्रपाठापेक्ष
यापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमित्यर्थ इतिकैयटग्रंथः तथाचात्रैवंफलति तस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्यकैयटानुरोधेनकार्य

अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेकैयटः सूत्रपाठापेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमिति इकोगुणवृद्धीतिसू।
त्रस्यकैयटस्तुचिंत्यएव अन्यथासर्वशास्त्राणांप्रयोगार्थत्वेनप्रयोगरूपैकदेशस्यत्वेनक्वापिपर।
त्वंनस्यात् किंच क्ङितिचेतिसूत्रस्यकैयटरीत्याविधिसूत्राणांयथोद्देशपक्षेपरिभाषादेशेसंनि
धानेननतेषांपरत्वंव्याहन्येत एवंचवृद्धेरपिपरत्वप्रसक्तिरपिचेत्यतःपरत्वाद्गुणवक्ष्यतोऽलेदिति एतद्युक्ति
येतेत्यलम् ॥

कार्यकालपक्षेपरिभाषाविषये अष्टाध्यायीपाठक्रमेणपरत्वस्यैवाश्रयणम् आकडाराधिकारबहिर्भूतसंज्ञाविषयेतप
रैवप्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्उद्देशक्रमेणपरत्वस्यैवाश्रयणमितिनसंज्ञापरिभाषयोर्वैरूप्यम्
परैवप्रगृह्यसंज्ञेतित्वदसोमादितिसूत्रेभाष्येसंज्ञापदेनतत्कार्यप्रकृतिभावएवोच्यते अयमाशयानभिज्ञस्यप्रश्नः
कथमिति एकदेशिनउक्तेर् कार्यकालमिति नतद्भाष्यविरोधः एवंचपरिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापित्व ॥ ॥

देशेवाकार्यबोधोऽस्त्येव लक्ष्यसंस्कारकत्वमपितुल्यमेव अतएवैतावदंशस्यदुष्टत्वसूचनायैवकेचिदित्युक्तम्।
अन्यथातदंशस्यसर्वस्यसिद्धांतत्वेनपरेत्वित्येववक्तव्यंस्यादित्याहुः इत्युक्तानेदंतत्त्वानपत्राहालमित्यवतारितंचैते
रेवाकेचित्विदंनपरिसहंते तथाहि एकदेशीभाष्यविरोधपरिहारार्थमदसोमादितिसूत्रस्ययथाश्रुतभाष्यस्य अ
न्यथाव्याख्यानमनुचितम् तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यस्यपरिभाषाविषयत्वम् अदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यस्यसंज्ञावि
षयत्वमितिविशेषविषयत्वान्नकश्चिद्विरोधः नचैवंतत्तत्कार्यकालत्वात्परिभाषयोःपौर्वापर्याभावात्कथं।
विप्रतिषेधोऽतआह सूत्रपाठेतिति सूत्रपाठापेक्षपापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमितिकैयटग्रंथमवतार्य अत
एवाग्रेऽमोकृत्स्वादितित्रिपादिक्रमुदाहरणंसंगच्छतइति तस्मिन्नितिसूत्रस्यविवरणविरोधःस्यादितिवाच्यं
उभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोबलीयानितिपरिभाषाव्याख्यानपर अचीतिसप्तमीनिर्देशस्यमत्रउक्त इत्यत्र
चारितार्थ्यात् पंचमीनिर्देशोनवकाश इतिमूलग्रंथविरोधेनतस्मिन्नितिसूत्रस्यविभक्तिविशेषनिर्दे।
शस्यानवकाशत्वादयुक्तोयंविप्रतिषेधइतिभाष्यविरोधेनचतदुक्तेरं सर्वत्रैवात्रक्तनसमर्थ्यासप्तमी अक्त
तसामर्थ्यापंचमीतिक्तत्वापंचमीनिर्देशोभविष्यतीतिभाष्यव्याख्यापरभाष्यस्यवत्वात्स्वार्थएवभविष्यती।
ति विवरणविरोधेनचतद्विवरणस्यप्राचिनमतानुसारित्वकलनेनविरोधाभावात्किंच अदसोमादि।

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निसूत्रस्थमैरैवप्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्य लक्षणायामादृशार्थकल्पनेन प्रकृतिभावस्य परत्वेपिप्रगृह्यसंज्ञापाः
श्रयादिभिः परत्वाद्बाधितत्वेन नदंतेरोणात्दग्रामेश्वेत्याद्युः अप्रेत्याद्युः विशेषाविषयत्वात्रविरोध इत्ययुक्तम् न
हिपरिभाषाविषयकृतस्य विचारस्यतत्त्वन्यायादत्रापिशमः सन्निवार्यते तस्मात्तद्विषयकृतविचारस्य तत्त्वन्या
यात् संज्ञास्वपिप्रसरत्येव अन्यथागृह्हं संमार्ष्टीत्यत्र वैदिकविषयेप्रवृत्तः प्रति प्रधानं गुणाह्वनि्रितिन्यायोलौ
किकविषयेनावतीर्यत विशेषविषयत्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् किंच अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यादि

५

वैदिकविषयेप्रवृत्तं तथैवान्यत्राप्यवतरणं न भवेत् तस्मात्त्वदुक्तास्वविषयायन्यत्रापिप्रसृतेतस्य विचा
रस्य स्वविषयमात्रसंकोचे किंचित्प्रमाणं वाच्यम् असति प्रमाणे संकोचकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् ननु
पैरेवप्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यमेवप्रमाणमितिचेन्न प्रगृह्यसंज्ञापदस्यतत्कार्यपर
त्वेलक्षणायेवोपपत्तौसामान्यतः प्रवृत्तस्य न्यायस्य स्वविषयमात्रेसंकोचकल्पनस्यायुक्तत्वा
त् यत्तु तस्मिन्निति सूत्रेभाष्येङ-मोह्रस्वादचीत्यादौ विभक्तिविशेषनिर्दे
शस्यानवकाशत्वादयुक्तोयं विप्रतिषेध इत्यग्रिमभाष्यो
॥ ॥ क्ताउपनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देश इत्यस्य ॥ ॥ ॥

विप्रतिषेधेपरत्वात्पंचम्याः प्राबल्यप्रतिपादकत्वेन अष्टाध्यायीपाठक्रमपरत्वव्यवस्थापकस्यैकदेशयुक्ति।
त्वात् इतितदपिन यत्र ङमोह्रस्वादचीत्यादौ पंचम्याअनवकाशत्वेनतद्देशेनतथासत्वेपि ङःसिधुडित्यादौ उभयोरन
वकाशत्वस्थले आमिसर्वनाम्न इत्यादौचोभयोरवकाशस्थलेतथाकल्पनस्यप्रमाणपराहतत्वात् स्पष्टंचैतद्दुपरि
ष्टादुभयनिर्देशाइतिपरिभाषायाम्मूलएव यत्तुप्रगृह्यसंज्ञापदस्यतत्कार्यलक्षणयाप्रकृतिभावस्यपरत्वेपि अ
यादिभिः प्रगृह्यसंज्ञाबाधोभविष्यत्येवेतितच्चापिनयुक्तम् कुत्रचित्प्रमाणसद्भावेसतिसंभवेविप्रतिषे॰॰ धस्य
युक्तत्वेपि तदभावेयुगपदसंभवविप्रतिषेधइत्यस्याचः परस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यप्रमाणकस्याभ्युपगमे अ।
यादिभिः प्रगृह्यसंज्ञाबाधस्यायुक्तत्वात् पंचम्यनिमित्तानयेनत्वेनांतरंगत्वात्प्रगृह्यसंज्ञयैवायादीनांबाधः
तथासत्ययादीनांप्रकृतिभावस्यचप्राप्तौपरत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाकार्यप्रकृतिभावएवेत्याशयेनोक्तम् भाष्यकृ।
ताअप्राप्रगृह्यसंज्ञेतिप्रगृह्यसंज्ञाकार्यमितितदर्थः तस्माद्भाष्योक्तस्यप्रगृह्यसंज्ञापदस्यलक्षणयान्यार्थप
रत्वेनकिंचिदवद्यमितिदिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

संज्ञाप्रसंगात्तद्विशेषभूतइत्संज्ञायाः उपस्थितौ तस्याः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रस्यादौ बुद्धौ एव तद्विषयकपरि
भाषाद्वयस्याप्यादावुल्लेखः कर्तव्य इति वक्तुं प्राचीनानुक्तत्वात्तं ग्रन्थे नूतनतां च दर्शयितुं प्रसंगतिपूर्वकमनेकान्ता अनुबं
धा इति परिभाषामवतारयितुमाह इत्संज्ञका इति अनुबंधत्वं च इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वलोपतदन्यकार्यजनकतावच्छेद।
कधर्मवत्त्वम् जनपदे लुबिति ज्ञाप्यमानप्रत्ययस्यानुबंधत्ववारणायेत्संज्ञेति उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेति मते उ।
च्चारणार्थस्यानुबंधत्ववारणाय तदन्येति तदन्यकार्यं लोपरूपाभावमित्रत्वे सति उच्चार्यमाणाधिकरणीधिकर

इत्संज्ञकानुबंधास्तेष्ववयवानवयवत्वसंदेहे आह अनेकान्ता अनुबंधा इति अनेकान्ता अनवयवा इत्य
र्थः यो ह्यवयवः स कदाचिदत्रोपलभ्यत एव अयं तु न तथा तदुर्यभूते विषये कदाप्यदर्शनात् शि
शित्किदित्यादौ समीपे वयवत्वारोपेण समासो बोध्यः ॥१॥

णीपलत्त्वासंपादकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तेन तत्रस्वलोपातिरिक्तोच्चारणरूपप्रयोजनसत्वेपि न तत्त्वदोषः न
त्वनुबंधानामनेकान्तत्वेऽप्यनेकाल्शित्सर्वस्यासंयोगाल्लिडिद्वित्यादिसूत्रघटकतया शित्किदादिपदे बहुव्रीहिरनुप
पत्रः स्यात् शइत् यस्य कइत् यस्येत्यवयवषष्ठ्यर्थाघटनात् प्रकृते अवयवत्वसंबंधादतिरिक्तसंबंधस्य षष्ठ्यर्थ
त्वासम्भवाच्चद्युसोरेहावभ्याः सलोपश्चेति सूत्रे शकारप्रश्लेषश्चानुपपन्नाः स्यादित्यत आह शित्किदित्यादाविति
तस्यावयवत्वाभावेपि तत्समीपवर्तिनितास्मिन् तत्सादृश्येनावयवत्वारोपमादाय अवयवत्वसंबंधस्येव षष्ठ्यर्थ

सम्भवात्तत्र बहुव्रीहिरनुपपन्न इति भावः

प· सि· शे·
टी·
८

11

नन्वेवमपिगिरीदित्यादावपि तथासत्वेन कुञ्च्छरण्कठेत्यादौणकारस्यैकपत्तद्भपसमीपवर्तित्वसंभवाच्छ।
वत्क प्रत्ययस्यापिगित्वेनअरश्पक इत्यत्रझे आर्षपकइत्यनिष्टमापयेतेत्यत आह वुञ्च्छणकठादाविति व्याख्या।
नतइति प्रत्येकवाक्यरूपव्याख्यानादित्यर्थः एतच्चज्ञापकस्याप्युपलक्षणमितिबोध्यम् ज्ञापकंचात्रप्रमाणेद्द
पसच् दघ्नञ्मात्रचइत्यात्रद्वपसजितिचित्त्वेनैवदघ्नचश्चित्वेसिद्धेदघ्नचश्चित्करणमेव नन्वेवमपिहलंत्यमि

वुञ्च्छणकठेत्यादौणित्वप्रयुक्तंकार्यपूर्वस्यैवेत्यादित्वव्याख्यानतोनिर्णेयम् हल
न्त्यामित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ॥ ॥

त्यत्र अंत्यशब्दस्य अवयववाचकत्वेन अनेकांतत्वपक्षे अइउण् इत्यादौणादीनामंत्यावयवत्वाभावात् ह
लंत्यमितीत्संज्ञानापत्तिरित्यत आह हलंत्यमित्यत्रेतिस्पष्टंचेदंदाप्रतिषेधेदेप्यनेजंतत्वादिनिवार्तिकेदाधाघि
तिसूत्रेभाष्ये तत्रहिदाप्रतिषेधेदैपिप्रतिषेधोनप्राप्नोति अवदातंमुखम् ननुचानेजंतत्वेभविष्यति नत्वंन
प्राप्नोति किंकारणमनेजंतत्वात् सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात् सिद्धमेतत् कथमनुबंधस्यानेकांतत्वात्

८

ननुनस्यलोपइतिसूत्रेभाष्येअप्रत्ययस्यानुबंधआसज्यतेकिंसन्नैकांतोभवन्तिआ। होस्विदनेकांतइतिशंसत्येकांत
स्तत्रोपलब्धो एकांतेइत्याकुतस्तत्रोपलब्धेः तत्रस्योऽसमावुपलभ्यतेतत्रयथा वृत्तस्याशाखावृत्तेदैकांतउपलभ्यंतइतिसो
पपत्तिकैकांतपक्षेवलंविनेनत्रासत्रूपसर्वादेशादाप्रतिषेधेएत्यग्निर्देशेनाकारांतत्वादिति अमूत्रपविधोकर्मण्यपश्रिम्या
दौदिवउदीत्यादौसर्वादेशश्चदाविनिदाप्रतिषेधेएयद्वि· देशस्यकर्तव्यतायांचोदितायांमस्तुतस्यैनेकांतइतिपक्षोवलंवितः
तत्रापियद्यनेकांतःविशेषानसिध्यानोहृषमनुज्ञाव्यपृवंतरइतिचपरिहृते तत्राप्यनंतरइति चेत्सर्वपरयोरिष्कृतंश्रामोनिवु—
ण इतिदोषमाशंक्यव्यवसितपाठादिनासमाधायानंतरमुभयमिदमनुवंधेष्टक्रमेकांताअनेकांतइतिकिमत्रन्याय्यम् प

वस्तुतएकांतत्वमेवन्याय्यम् शास्त्रेतत्रोपलंभादन्यत्रानुपलंभाञ्च ॥ ॥

कांतत्वमेवन्याय्यम् कुतः एतदत्रहिहेतुव्यपदिष्टइत्युक्ताभवगताभाष्यकृताएकांतपक्षएवसिद्धांतितः अनेकांतानुवंधइ
तिपक्षस्तुलक्षणादित्रपदोषदुष्टत्वेनजघन्यत्वात्परित्यक्तः अस्मिन्पक्षेतत्रासत्रूपेतियानिदूषणान्युत्थापितानितानिपक्षांतरम
नंतरभाष्यकृतानिराकृतानि तथाचप्रथमदूषणस्यनिराकरणंतुनानुवंधकृतमसारूप्यमितिकृतंद्वितीयस्यनानुवंधकृ
तमनेकालत्वमिति तीपस्यतुनानुवंधकृतमेनेजंतत्वमितितज्ज्ञापकंचतत्रैवभाष्यकृतास्पष्टीकृतम् उपरिष्टा— न्नोपि
स्पष्टीभविष्यति एवंसतिएकांतपक्षस्यभाष्यपरिगृहीतत्वात्सएवाश्रयितुंयुक्तः इतरस्यतदपरिगृहीतत्वान्नोपदे
शत्वमित्याह वस्तुतस्त्विति एवोक्तेस्त्वेकदेशीयमतावलंवनेनेतिभावः ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰
टी॰
१८
18

अनवयवोहीति गृहेऽपलभ्यमानः काकादियेनसंबंधेनसंबंधनोपलभ्यते ततऊनोपिगृहस्तत्त्वादिषुगतानांसंयो
गसंबंधनैवोपलब्धिरित्यतः काकादेः गृहत्वत्ताद्यन्वयवत्वंयथातथानानुबंधानामनवंयवत्वेनिषामनेकाधिकरणै
एकजातियसंबंधेनोपलभ्यमानमानत्वात् अपित्वयवत्व सूत्रेस्वघटितसमदायांत्यादिवृत्तित्वसंबंधेन लद्देस्व
घटितसमदायो यथापकत्वसंबंधेस्वप्रतियोगिका भावत्वसंबंधेनवोपलभ्यमानात्वादितिभावः नचलोपेनल

अनवयवोहिकाकादिरेकजातीयकसंबंधेनगृहत्वत्तादिषूपलभ्यतेनैवायम् एवंवकु
ब्रीहिरपिन्यायतएवसंपन्नः अंत्यपादेलक्षणाचन किंचानवयवत्वेएणशाकग्रन्यपा
दौकादेरित्वानापत्तिः अन्ययादित्वाभावात् दन्नस्य सप्रकारस्यव्यर्थतापत्तेश्च इदंचन
स्यलोपश्चतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तत्रसूक्तंएकांताअनुवंधाइत्येवन्याय्यमिति दिक्

प्यमानस्यानुवंधस्यतत्रासत्वात् कथमुपलब्धिविषयत्वमितिवाच्यम् लौकिकसन्निकर्षजन्यत्तानविषयताभा
वेघटाभाववद्भूतलमित्यत्रभूतलवृत्त्यभावावच्छेदेनाप्रकारतयाभासमानस्य घटस्यालौकिकसन्निकर्षजन्यत्तान
विषयत्ववत्त्वस्यतद्विपत्वेवाधकाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥ १८

नस्यलोपइति सूत्रेभाष्ये एकांतत्वपक्षेतत्रासत्त्वपसर्वादेशप्रतिषेधेष्टयङ्गि-दे्शोनाकारांतत्वात्तत्रासत्त्वपविशेषोभ
वतिकर्मण्यण् आतोनुपसर्गेकइतिकविषयेऽणपिप्राप्नोतिसर्वादेशेचदोषोभवतिदिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोतितदा
प्रतिषेधेष्टयङ्गि-देशः कर्तव्यः अदाश्देपाविति वक्तव्यम्॥ किंपुनः कारणंनसिध्यतिअनाकारांतत्वात्तचानचात्वे
भविष्यति तद्दराज्ञं नप्राप्नोति किंकारणमेनेजंतत्वादितितत्रासत्त्वेपतिवार्तिककृतात — व्याचभाष्यकृतापक्षो

नन्वेकांतत्वेनेकालत्वादेवौशादीनांसर्वादेशत्वसिध्यानेकालस्त्रेशिदग्रहणंव्य
मतग्रा थेह नंनुवंधकृतमनेकालत्वं शिदग्रहणमेवतदृज्ञापकम् तेनावर्णास्तु
इत्यादेर्नसर्वादेशत्वम् ॥

तपक्षसिद्धांतकरणास्यैवेददूषणमुद्भावितम् तद्दुद्धारस्तुभाष्यकृतानंतरमेवस्पष्टीकृतइति एकांतपक्षस्य
दोषदुष्टत्वंनाशंकनीयमितिदर्शयितुंक्रमेणभाष्योक्तमेवोद्धारंप्रकटयन् संगति माह नन्विति ज्ञापनफलमा
॥ ॥ ह तेनेति ॥ ॥ ॥ ॥

प·रि·शे
टी॰
१९
19

नन्वेवं सति लटः प्रथमस्य डारौरस इति विहितानां डादेशानां सर्वादेशत्वानापत्तिरित आह डादि विषयेत्विति ननु जस्
शी इति सूत्रेन चार्वर्णाइत्यत्र अनुबंधत्वपोष्यकृतनकालत्वं नेति परिभाषार्थस्येड्डं यत्कृतेनैव सिद्धांतित्वात् अनेनैव आनु
पूर्व्या सिद्धमिति कथमसमुक्तम् स्वयुक्त्या स्वस्य विरोधात् अन्यथा तत्रत्यसिद्धांतासंगत्यापत्तेरिति चेन्नम्लक्षकदत्तु

डादि विषयेत्न सर्वादेशत्वं विनानुबंधत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यासिद्धं नन्वेवमपि प्रवदातं
मृवमित्यत्र यलोपोत्तरमातेदाविति शुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यात् दैपः पकारस्थत्वेने जंत
त्वादात्वाप्राप्त्यापलोनंतरं पकाराभावेनास्यतन्त्राभावादित्यत आह नानुबंधकृतमनेजं
तत्वम् उदीचांमाङ्। इति निर्देशोस्याज्ञापकः आदेच् उपदेश इति सूत्रेणोपदिश्यमाना
स्यै जंतस्यात्वं क्रियते उ·कारस्य तत्वेपजंतत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासंगतिः ॥

दोधिन्वेनैन ग्रंथस्य विरोधाभावात् नन्वेवमपि डादीनामनेकाल्त्वाभावेन सर्वादेशत्वमनुपपन्नं स्यादिति वा।
च्यं प्रश्नेरोणाप्यनेकत्वमादाय सर्वदेशत्वसिद्धावनु पापत्तेरभावात् अत एव तस्यानभिमतत्वसूचयैव डादि
विषयेत्विति तु शब्दः संयुक्ता इदानीं सर्वादेशे हृ[illegible]णं परिहृत्यादाप्रप्रतिषेधे हृष्णं परिहर्त्तुं परिभाषांतरतारय
त्याह नन्वेवमिति ॥ ॥ ॥ ॥

१९

असामयस्यायामिति अनुत्वंधलोपेकृते एवधातुसंज्ञा न त्वनंतः प्रागिति न धातुलोप इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
त्वात् सत्यनुवंधेहि धातुत्वाभावोपि निर्ध्यगविकलमेतत् तथा च आदेच उपदेशेऽशितीति शात्वाप्राप्तिः तत्रैकांगवैकल्य
तु माङिति निर्देशतन्नानुवंधकृतमनेजंतत्वमिति निवार्यते अवशिष्टं तत्त्ववारयितुं वार्यते तत्र च नांतरप्रसंगात् सत्य
पितस्मिन् फलासराभावाच्च तदनिवारणे च निवारितमप्ययुक्तं भवेदित्याशयेनाशकाते नचेति आदेच इति सूत्रे लि।
टि यातो रनभ्यासस्येति सूत्रात् प्रकृतस्य धातोरित्यस्यानुवृत्तेरप्युपगमात् मेङः इत्यस्य द्व्यंगविकलत्वाभावात् ननु प्र

नचास्यामवस्थायांनस्यधातुत्वाभावात्कथमात्वम् तत्र धातो
रित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः

कृतस्य धातोरित्यस्यानुवृत्तावेज्यंतशब्दमात्रस्यात्वादेशप्रसक्त्या गोभ्यां नौभ्यां ग्लौकितारैरित्यादीनामात्वादेशाप्रवृत्ति।
रित्यत आह इत्यत्रेति आदेच इति सूत्रे शब्देंदुशेखरे इति भावः तत्र हि उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तेन एतस्योपदिश्य
मानत्वं न तु तदवयवस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पत्त्योपदेशपदेनाद्योच्चारणविषय उच्यते तेन ग्लौकितैरित्यादौ न दोषः समु
दायस्योपदिश्यमानत्वेन तु तदवयवस्य तदुपदेशतान्यप्यभावात् उपदेशे किं गोभ्याम् उद्देशस्य प्रातिपदिकानां
नोपदेशः उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

ङेरित्यादीनामुपदिश्यत्वेनेजंतत्वमितिनवाच्यम् तादृशप्रायेणधातुरेवेदुपनोधातोरित्युक्तमित्युक्तभमम् प्रा
येणोपदिश्यमानेजंतात्म्य धातुरेव आपातीत्यतोमुलेधातोरित्युक्तं प्रकृतनधातोरित्यस्यानुवृत्तेनतात्पर्यम् ढौकि
तागौभ्यामित्यादावात्त्ववारणमप्येतावतैवभविष्यतितदाशयः अतएवमाङि·तिनिर्देशस्सानुबंधकृत न
मनेजंतत्वमित्यर्थमुक्तंभवति अन्यथाधातोरित्यनुवृत्तावनुबंधस्याजोपात्तरतद्धिनिर्मुक्तस्यैवनधातुलोपर
तिसूत्रस्यभाष्योक्तधातुत्वेनउदीचांमाङो इत्यादौआत्वानापत्यानदयुक्तंस्यात् नचरेरेच इतीनामुपदेशो
पजंतत्वादात्वयाहृतयेधातोरित्यावश्यकमितिवाच्यम् शितिनेत्युक्त्याशित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेजंतस्य
ग्रहणेनादोषात् इदमपिसर्वतंत्रैवस्पष्टमितिबो‾‾व्यम् तस्माद्धातोरित्यस्यनिवृत्तावपिनदूषणं असि।
जोरनार्षयोश्चतिसूत्रेभाष्यकैयटयोर‾‾स्पष्टंचेदंद्रष्टव्यम् तत्रहिष्यङि·त्यादेशोवाप्रत्ययोवेतिविचारप्रसं।
गेप्रत्ययपवादिनीङि·न्माद्रानुबंधस्वीकारेणपङः संप्रसारणमितिन्यासेभ्युपगते आदेशवादिनालुपेत्यत्र।
संप्रसारणमाशंक्यतेनचव्यवधानेनैतीतिवारितेपिलिटिधातोरित्यानोधातोरित्यनुवृत्त्यायङ·तस्यधातोःप
तिपत्त्रयोरित्यर्थाभ्युपगमेनपुनरादेशवादिनादोषःआशंकितः धातोग्रहणंनानुवर्ततेनेनास्यतिप्रसं।
गस्त्याशपेतधातुग्रहणस्यरह ॥ ॥

स्यान्तंनास्तीतिकृत्वाएवनिश्चयः क्रियतेइतिप्रत्ययवादिनानिराकृतेनचअनंतरंचावश्यमान्वार्थंथात्वग्रहणंक
र्तव्यम् इहमाभूत् गोभ्यांगोभ्यीः नौभ्यांनोभिरिरित्यात्तादेशवादिनाचोदितम् प्रत्ययवादिनाच आन्वोर्थ
यदिकर्तव्यं नत्रैवतत्करिष्यते उपदेशोपदेजंतंतस्यचेदात्वमिष्यते उदेशेरूढिशद्वानांतेनगोर्नभविष्यति।
एवंतर्हिउपदेश इत्युच्यते यदेशास्त्रप्रातिपदिकानांनोपदेशः इतिपरिहृतम् तत्रा— र्थमितिप्रतीकमु
पादायपत्प्रयोजनार्थंव्याख्यानमित्यर्थः उपदेश शद्वेनशास्त्रमुच्यते तेनशास्त्रेपठितायेएजंतास्तेषामा
त्वं विधीयते प्रातिपदिकानितुनप्रतिपादशास्त्रेपठितानिकिंतर्हिप्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेणसा
धुत्वेनप्रतिपादितानि ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ननुनोङ्घ्रश्चट्टन् गोद्यचः इत्यादावुपदेशेपानिप्रातिपदिकानिपठितानितेषामात्वप्रसंगः एवंतर्हिगोतो
णोदितिणित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः अहिंश्रात्वेगोशब्दस्यकृतेणित्वस्यास्तिप्रयोजनम् एवंत
त्रान्यपत्त्योपिनिर्दोषइतिकैयटः तथाचेतद्भाष्यकेच्टदाभ्यांधातोरित्यस्यानुवृत्तौनप्रयोजनम् नाप्यननुवृ
त्तौदूषणमितितन्नात्रानुवर्तनइतिसिद्धंभवति। एवंचपृष्ठेपष्टटीकादावप्रतिषेधेदेप्यनेजंतत्वमितिवार्तिक

स्पष्टंचेदंदाधा— तिसूत्रेभाष्ये ॥

कृताप्रतिषेधश्चोदितः भाष्यकृतावअनेकांतानुबंधपक्षमादायनिराकृतः अनंतरमप्येकांतेषुदोषपदेत्याशं
क्यपकारलोपोनरमात्याभ्युपगमेनभूतपूर्वगत्यादाम्वाश्रयणेनप्रथमंतामाशंकांनिराकृत्य अथवाआचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति पदपमुदीचांमाङोव्यतीहारेइतिमेङःसानुबंधकस्य।
ग्रहणंकरोतितिप्रकारांतरेणानिराकुर्वताभाष्यकृताचेदंदाधा—तिसूत्रेस्पष्टीकृतमित्याहस्पष्टंचेदमिति

नचवार्त्तिकोक्तंदूषणमुद्धयमनुद्धृत्यस्त्रस्त्रयेतित्यतीयंदूषणमुद्धर्त्तुंनानुबंधकृतमसारूप्यमितिपरिभाषांतर
यति नन्वेवमपीति इदंचअसरूपशब्देनमित्ररूपएवग्रहस्तेनतत्सरूपान्नयतिः सचऔपदेशिकइतिप्रक्र
ते यद्येवमनुबंधभिन्नेषु विभाषाप्रसंगः अनुबंधभिन्नेषुविभाषाप्राप्नोतिकर्मण्यण् आतोनुपसर्गेः कवि
षयेअणपि प्राप्नोतिसिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात्॥ सिद्धमेतत्कथनमनुबंधस्यानेकांतत्वात् अनेकांताअनु

नन्वेवमपिवासरूपसूत्रेणाकविषयेऽणोप्याप्तिरतआह नानुबंधकृतमसा
रूप्यम् ददातिदधात्योर्विभाषेतिणबाधकशस्यविकल्पविधायकमस्याज्ञाप
कम् तेनगोदइत्यादौनाणितिवासरूपसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥ ॥

बंधाइत्युक्तामर्थेकिंचिद्यत्तांतरं स्वीकृत्यपुनरेतस्मिन्नेवावलंबिते अथैकांतेषुदोषएवेत्याशंक्यएकांतेषुचनदो
षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमसारूप्यंभवतीति यदयंददातिदधात्योर्विभाषांशीतिसमादयताभा
ष्यकृतावासरूपेतिसूत्रेपिस्पष्टीकृतमित्याह इतिवासरूपसूत्रइति अत्रवासरूपेतितस्यलोपइतिसूत्रेऽस्याष
पलक्षणं अत्रतस्यलोपइतिसूत्रस्यभाष्योक्तपूर्वोक्तदोषोद्धारकमस्तुविशेषाभावान्नाहतइतिविवेक्तव्यमित्र

इत्संज्ञाप्रसंगात्संख्याव्ययेत्यादिसंज्ञाविशेषोद्देश्यकविधौ कृत्रिमस्यैवग्रहणमिति निरासाय उभयत्रा रिह
भवतीति परिभाषान्तरमवतारयति नन्वित्यादिना एवंच प्रसंगसंगतेः सूचितत्वान्नात्रास्याः संगतत्वमाक
लनीयम् तच्छास्त्रे संख्याग्रहणेन बह्वादीनामेवग्रहणं न लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत्र विनिगमनाविरहः

ननुसंख्याग्रहणे बह्वादीनामेवग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसि
द्धात्वात् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैवकार्य्यसंप्रत्यय इतिन्यायात् ॥

संख्याशब्दस्य श्रवणे सांकेतिकतदतिरिक्तार्थ्यबोधस्यैव निरूढत्वादित्यत आह प्रकरणेपेति यद्यस्य संकोचे मा
नाभावादुभयोरर्थबोधस्य निष्प्रत्यूहत्वं तथापि सैंधवमानयेत्यादौ भोजनादिप्रकृते उभयार्थ्यबोधस्य निष्प्र
त्यूहत्वेपि प्रकरणेन शक्तिसंकोचवदत्रापि तेन संकोचः संभवतीति भावः ॥ ॥ ॥

ननुमेंथवमानयेत्यादौस्वव्यवहितपूर्वोपत्रमत्वरूपप्रकरणस्यसत्त्वेनशक्तिसंकोचेपिप्रकृतेभोजनादिवत्तथावि
धस्याव्यवहितस्याभावेनशक्तिसंकोचेप्रमाणाभाव इत्यतआह अस्तिचेति तयोश्चप्रकृतेतथाविधप्रकरणाभावे
पिबहुवाणावत्विति सूत्रेणवद्धादीमांसरथासंज्ञाकृतेनमुपस्थितिरूपप्रकरणं सत्वपितस्मिन्नेतावतानतस्य शक्ति
संकोचत्वंसंभवति सैंधवादिस्थालीभोजनप्रकरणं अश्वस्यवाधाल्लवणसैंधवतत्रग्रहणंसंभवतीतिप्रकरणस्य
शक्तिसंकोचकत्ववत्प्रकृतेतथाविधत्वासंभवेनतस्यतत्त्वाकल्पनापित्यत उक्तम् कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेका
र्यसंप्रत्ययइति ननुएतन्न्यायेनदीपौर्णमास्याग्रहायणीत्यत्रयूस्त्र्याख्यौनदीतिनदीसंज्ञाविधानात्कृत्रिम
त्वात्संज्ञिनोग्रहणंस्यादितिचेन्नपौर्णमास्याग्रहणसामर्थ्येनसंज्ञिनोग्रहणाभावात्तापनेनादोषात् नचपौर्णि

॥ ॥ अस्तिच ॥ ॥

मास्याग्रहायणिग्रहणं नियमार्थम् इकारान्तानांपर्यात् तर्ह्येतयोरेवेवाच्यम् तथासतिऊपौर्णमास्याग्रहाय
णीनिवृत्त्यर्थेनदीग्रहणसामर्थ्येनैवतथाविधनियमस्याभ्युपगमात् नचनदीसंज्ञकोकारग्रहणापेवनदीग्र
हणंचरितार्थमितिवाच्यम् पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दयोरहचर्यादिकारान्तस्यापिनदीसंज्ञकस्यैकग्रमितिक ।
स्यनेनतदग्रहणवैयर्थ्यस्यस्पष्टत्वात् एवमपितद्विशेषाणांगंगायमुनेत्यादिनामपिग्रहणंकुतोनेतिचेन्न शा
रत्प्रभृतिषुविपाटशब्दसामर्थ्येनैवतच्चारणात् नन्वेवमपिकृत्रिमेतिन्यायेनयुक्तः नदीभिश्चेत्यत्रसंज्ञिनोग्रहणा
पत्तेः अणनद्योरितिवत्तयाप्येकद्विवचननिर्देशेनैवसिद्धेबहुवचननिर्देशसामर्थ्यादेवतद्वारणसंभवादितिदिक्

प॰रि॰ टी॰ २३

23

एवकारव्यवच्छेद्यमर्थमाहानन्विति परिभाषास्येऽर्थमाह इह शास्त्रे इति तज्ज्ञापकं दर्शयति संख्याया इति नमे
कोपयापपइति नहीति ननु मंतनिषेधस्य इत्यर्थत्वेन चचरितार्थत्वात् तज्ज्ञापकत्वमयुक्तम् नच अर्थवद्ग्रह
णे नानर्थकस्येति परिभाषया अर्थवदेवेति शब्दस्य ग्रहणेन ननिषेधस्यान्यर्थत्वं संभवति इते स्तिशब्दस्यानर्थ
कत्वात् तथा चोक्तं तत्रैव भाष्ये ननु चोक्तं उत्यर्थमेतत् स्यादिति युक्तार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थवत् शिब्दस्यग्र
हणं नच उक्तेस्तिशब्दोऽर्थवानितिवाच्यम् उभयसंभवेऽस्यि परिभाषोपतिष्ठते नचतिशब्दस्योभयसंभवः अन
र्थकस्यैव सर्वत्र दर्शनात् इति सामर्थ्यादनर्थकस्यैव सर्वत्र ग्रहणं उत्यर्थत्वाच्चस्यते परिहृत आह शदंता ।

प्रकृते बहादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानत्रयं प्रकरणम् ननु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीना
मित्यत आह उभयगतिरिह भवति इह शास्त्रे संख्याया अति शदंतायाः इति निषेधोऽस्या
ज्ञापकः नहि कृत्रिमासंख्यात्यंत शदंता वास्ति ॥ वास्तीति अर्थवद्ग्रहणेति ज्ञापक

व्यवस्था परभाष्यं तु ति शब्दे सोच्चारणकालिकार्थवत्त्वमादाय व्यवस्थापनीयम् इत्युक्तप्रकरणेन त्विसादिना शंक्यो नैष
दोष इत्युक्तानदाहतत्रैव कैयटः अभिशदंतापाउच्चारणकाल एवार्थवानस्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्व
मेव प्रतिषेधस्येति अतिशदंताया इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणत्वात् तया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य का
रणत्वात् तत्पदजन्योपस्थितिकाले अर्थवदनर्थकयोः संभावेन इत्यर्थमर्थवदेव ग्रहणे निर्णीते पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवे ।
लायां ज्ञायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत इति नैष दोष इति प्रतीकमुपादायोद्धाटितस्य कैयटस्याशयो वि
वरणकारेण ॥ ॥ ॥

२३

इदानींतस्याः परिभाषायाः फलमाह तेनेति लौकिकेति तत्त्वं च शास्त्रीयसंकेतिकार्थभिन्नत्वेनेवेदितव्यं न तूभय
गतिरितिप्रतिकर्तीकर्मण्यादौ फलकथमयुक्तं तत्रोभयग्रहणसंभवेन संख्यास्य लोपवनकालस्य युक्तं युक्तत्वादि
त्यत आह तत्रेति केति नन्विह उभयगतिरित्यस्य कृत्रिमाकृत्रिमयोरेकत्र वगतिर्भवतीत्यर्थः अपितु विषयेभे।
देनकृत्रिमाकृत्रिमयोर्यस्तत्पोत्तमस्तयोश्च ग्रहणमिति तदर्थः तथा च कुत्रचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं यथा द्वि

तेन कर्तरि कर्मव्यतिहारे करणेऽवमेयेभ्यः करणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणे इत्यादौ लौ
किककृतिनायाद्व्यायवगतिः तत्र कोभयगतिः क्वाकृत्रिमस्येव कृत्रिमस्येवेत्यु।
उत्तलक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव शरणम् अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं
न तु द्विःप्रयुक्तमात्रस्य

रादेशित्यादौ कुत्रचिन्नकृत्रिमस्यैवग्रहणं यथापूर्वोक्तोदाहरणे कर्तरि कर्मेत्यादौ कुत्रचिदुभयग्रहणं यथासं
ख्या व्यपास्त्रेत्यपि अत्र लक्ष्यानुसारिव्याख्यानस्यैव शरणीयकर्तव्यत्वान्न पूर्वोक्तदोषावकाश इति अत्रमूलं तत्रे
ति निर्ह्रासमर्थः तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः अत एवेति तथाविधव्याख्यानस्य शरणत्वादेवेत्यर्थः ॥२॥

बहुगणवतुडतिसंख्येति सूत्रे संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं संख्याग्रहणं कर्तव्यं बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवं
ति संख्या संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् संख्यासंप्रत्ययार्थम् एकादिका संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु सं
ख्येत्येव संप्रत्ययो यथा स्यादिति संख्याग्रहणस्य कर्तव्यता चोदितत्वात् तत्प्रत्याख्यानाय तत्रापि एकादिना उभयगतिं साधय
ता भगवता भाष्यकृता स्पष्टीकर्तुमनेन इत्याह स्पष्टं चेदमिति अस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति प्रतीकमु
पादाय न्यायोऽयम् तथा हि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रती

स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये एतत्संज्ञाशास्त्राणामच्छास्त्रेः नेन शब्देनैत्वप्रवे
तिनियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति तत्र तेषामगृहीतशक्तिग्रा
हकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात्

नीं जनयति नान्यत्रेति कैयटोक्तिमर्थतो युक्तेत्यादिनाऽनूद्य खंडयति तत्रेत्यादिना सति नियामकत्वे हि
सति निःसंज्ञाशास्त्राणां कैयटोक्तरीत्या कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायमूलं भवेन्नाम तदेव तु न भवति अगृहीतशक्तिग्रा
हकत्वेनैतेषां विधित्वे संभवति स्वरूपस्य शक्तिग्राहकत्वेन नियामकत्वकल्पनायोगात् ॥ ॥

ननुसर्वेसर्वार्थवाचकाइतिप्रकृतशास्त्रकृत्सिद्धांतानुरोधेनसर्वार्थेषुसर्वशब्दानांशक्तेर्ग्रहीतत्वेनग्रहीतश-
क्तिग्राहकत्वेनकथंननतेषांनियामकत्वंसंभवेदित्याह सर्वेसर्वार्थेति तादृशसिद्धांतानुरोधेनसामान्यशक्तिग्रहे-
पिविशिष्यतत्तदर्थज्ञानाभावेनविशेषतस्तत्तदर्थेशक्तेरग्रहीतत्वाद्विधित्वमेवसंभवतिननियामकत्वमितिभावः
ननुसामान्यज्ञानमादायैवनियामकत्वंकुतोनेतिचेदत्राहः सामान्यज्ञानंत्विति सामान्यशक्तिग्रहस्यविशेषशा-

सर्वेसर्वार्थवाचकाइत्यभ्युपगमोपियोगिदृष्ट्यानास्मदृष्ट्याविशिष्यसर्वशब्दा-
र्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानंतुनबोधोपयोगीति ॥

द्बोधोपयोगित्वाभावात् ननकिंचित्किंरं अन्यथातादृशसिद्धांतानुरोधेनतादृशशक्तिग्रहेविशेषतः सर्वार्थ-
ज्ञानेसर्वेषांसर्वज्ञत्वापत्तेः तस्माद्विशेषज्ञानस्यैवकार्यनियामकत्वाद्विशेषतः शक्तेस्त्वाग्रहीतत्वात्तदर्थमग्र-
हीतशक्तिग्राहकत्वेनसंभवत्येवसंज्ञाणत्वाएणंनियामकत्वासंभवइति ॥ ॥ ॥

नन्वेनावतापि कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यन्यायस्य मूलं तु न सिद्धं भवतीति निर्मूलत्वादप्रामाणिकः स्यात् किंचैवं व्य
वहारापनियमः संज्ञायाः सत्विनिकृचिदित्यादिहरिग्रंथासंगतिस्यादि चेत्तर्हि तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणस्या
र्थाग्रहणरूपनियमं कृत्रिमान्यायमूलत्वपा संख्यासंज्ञासूत्रस्य भाष्योक्तं गृहाण इति न कृत्रिमन्यायोऽप्रामाणिकः तत्र
तत्र संकेतोगृहीतेन तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितनियमपरत्वेन हरिग्रंथस्यापि ना
संगतिरित्याह अन्यत्र निरूपितमिति वृद्धिरादैजितिसूत्रे शेखरे मंजूषायां चेति शेषः तत्र आदैचां गुणसंज्ञाप्रदेशु

अन्यत्रनिरूपितम्

वृद्धिसंज्ञाकुतोनेत्याशंकां मनसि निधाय तत्रैव संकेतिताहस्या सूत्रकरणे सेष्टैवेत्येषां पदृष्टाशक्तत्वेन व्यवहारः
स्वेष्टपासंज्ञाक्रियत इति च एतदुपदेशरूपसंकेतात्माकृतत्र संज्ञात्वाग्रहेतासामनित्यत्वमव्यवहारविशेषवरंग्रथः
तत्रात एव तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलमयोक्तं संख्यासं
ज्ञासूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवामुं नियममादाय संज्ञासूत्रे श्रुतिनियमनव्यवहारोव्यवहारनियमः संज्ञायाः सत्विनिक्व
चिदिनाकृत तत्सुपष्टंभकग्रंथनिरूपणेन निरूपितमिति बोध्यं ॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेनोक्तं तिकविशेषोदेश्यकविधौ विचारं स्तुवन् नहि कार्यार्थी निपरिभाषामवतारयति
नन्वेवमित्यादिना शपितेत्यादावित्यत्रादिपदेन शपित इत्यादिसंग्रहः अत्र हि निष्ठाशीडि.ति निष्ठायाः कित्त्वनिषेधः
डि.त्वाद्गुणनिषेध इति ङ्कि.ति चेति सूत्रे सनि सप्तम्या आश्रयणादिति भावः नच निष्ठाशीडि.ति शीङः कित्त्वनि
षेधसामर्थ्यादेव सप्तमीनास्तीति कल्प्यते इति वाच्यम् तन्निषेधसार्थक्यापसनि सप्तम्यभावकल्पनायेत्त

नन्वथेताशपितेत्यादौ इड् शीङो ङि.त्वाद्गुणनिषेधः स्यादत आह कार्यमनुभ
वन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥

यापरिभाषात्तापनस्यैवौचित्यात् सनि सप्तमीति कल्पनायामपि ङ्कि.ति चेत्यस्याप्रवृत्तिमात्रकल्पनेनैव निष्ठाशी
डि.ति निषेधसार्थक्ये तेन सप्तमीसप्तम्यभावकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

प॰रि॰शे

परिभाषायां ज्ञापकमाह स्यंनिलाच्छपिनरिति एतेन अस्यां परिभाषायां दिधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधः कुटादौ कु
ङ॰पादेवा ज्ञापकमिति सीरदेवायुक्तिरपास्ता भाष्ये दिधीवेवीटामित्यस्य प्रत्याख्यानात् पाठस्याशोकवनिकन्या
येन चरितार्थताच्च निर्देशश्चेति पादे तन्निर्देशश्चेत्यत्र त्यच शब्देन निषेधस्य प्रकारान्तरेण दिधीवेव्योः प्रत्याख्यानप
रभाष्यस्य समुच्चयः अन्यथा ङ्किति चेति निषेधेनैव सिद्धेव प्रकारान्तरानुशरणमयुक्तं स्यात् परिभाषास्य अनु

२९

स्यंङिलाच्छपिनरीतिनिर्देशश्चास्या ज्ञापकः ऊर्णोनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभ
वनिति अत्र हि द्विर्वचने चीति नुशब्दस्य द्वित्वमन्यथा सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वात्तत्र
तस्य कार्यित्वेन सो द्वित्वनिमित्ताभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥

परिभाषास्य अनुभवन् पदस्य कर्मत्वं दर्शयति ऊर्णोनविषतीत्यादि स्तिचपे कार्यमननतथा च अप्येताशपितविस्यादि
तो ऊर्णोनविषतीत्यत्रैवेलक्षणं दर्शयन् तदेव स्पष्टयति अत्र हीति एतेन परिभाषाद्वयमिदमिति सीरदेवायुक्त
मपास्तम् ॥ ॥

ननु कार्यीनिमित्ततयानाश्रीयत इत्यत्र समवायसंबंधेन कार्यमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयेन इना कार्यीशब्दः समवापिका
रणपरः निमित्तशब्दश्चासमवापिकारणासमवापिकारणपरः समवापिकारणत्वं च समवायसंबंधावच्छिन्नकार्य।
तानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणकारणताश्रयत्वं समवापिकारणत्वं तु गुणत्वकर्म
त्वासंतानावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत् धर्मावच्छिन्नसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण
ताश्रयत्वम् निमित्तत्वं निरुक्तोभयधर्मानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् इति निखिललोकन्ये
पापिकादिशास्त्र प्रसिद्धिः एवं च समवापिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतन्त्रप्रसिद्धस्पष्टभेदकत्वात्र

वस्तुतः समवापिकारण

समवापिकारणस्य निमित्ततयाश्राश्रयणम् निमित्तस्यैवानत्वेनाश्रयणं इदं तु बोध्यम् यस्मिन्कार्ये यस्य समवा
पिकारणत्वं तस्मिन्नेव तस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणम् इतरत्र समवापिकारणतयाश्रागश्रितस्याप्यन्यत्र निमित्त
त्वेनाश्रयणेऽपि न बाधकम् यथा दंडादस्य स्वरूपं प्रति समवापिकारणतयाश्राश्रितस्यापि घटं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणं
भवत्येव अन्यथा कार्यमात्रं प्रति समवापिकारणतयाश्राश्रीतस्य द्रव्यस्य कुत्रापि निमित्तत्वानापत्त्या सर्वोपप्लव एव स्या
दिति तस्मात्समवापिकारणस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाभावेन परिभाषायाः अर्थसिद्धत्वात्तत्तज्ज्ञापकाश्रयणं किंचि
त्करमिति चेदाशिष्यं गीकुर्वन्नाह वस्तुत इति नैव स्पष्टयति समवापिकारणेति ॥ ॥ ॥

ननुसमवायिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतंत्रप्रसिद्धभेदस्य सत्वेपीह व्याकरणे तयोर्भेदो नाश्रीयते सि
द्धप्रसिद्धस्मानुशासनेस्मिन वस्तुतोसत्वेन सर्वस्य व्यवहारस्य तत्वादित्यत आह अत एवेति ज्ञापकसाध्यत्वाभा।
वादेवेत्यर्थः हिः प्रयुक्त इति परिभाषायामितियावत् सहीतिदिशाहोहीत्यर्थः तत्वेनाश्रयण इति कार्यिणोनिमि

निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतंत्रप्रसिद्धत्वात तस्य तत्वेनाश्रयणाभावेन नै
षा ज्ञापकसाध्या अत एव हि प्रयुक्तः सहितत्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं यो तप
नीतितत्वम् ध्वनिताचेयम्

तत्वेनानाश्रयणे इतियावत् तथा सिद्धानुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वव्यवहारस्य काल्पितत्वेपि यथोत्तरमीमांसक
नयेकल्पितव्यवहारमादायैव मोक्षवंधादिसर्वव्यवस्था तथात्रापि तमेवादाय सर्वव्यवस्थापालनस्य सिद्धेर्यत्वेन
भाष्यकारैरप्यंगीकृतत्वात्तन्निखिललोकप्रसिद्धस्य अन्यत्र तंत्र सिद्धस्यैवात स्याश्रयणे किंचिद्बाधकमिति भाव

नन्वेतस्याः परिभाषायाः भाष्यानुक्तत्वादप्रामाणिकत्वमित्यत आह द्विर्वचनेचीत्यत्रेति तत्र हि अनेन कार्य
मतिदिश्यते इति मनसि निधाय आदेशः स्थानिवदनादेशात् हलो द्विर्वचनमिति चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एका
चो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वात् परमविशिष्टस्यैव स्यादित्याशंकायाच् ग्रहणं तज्ज्ञा
पकं रूपस्थानिवद्भावस्य यदयमच् ग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः रूपं स्थानिवद्भवतीति कथं कृत्वा ज्ञाप

द्विर्वचनेऽचीति सूत्रे भाष्ये ॥

कं अच् ग्रहणेऽस्यैतत् प्रयोजनं रहमास्तलजेद्वीपतेर्देध्मीयते यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽच् ग्रहणमर्थवद्भव
तीतीत्यच् ग्रहणं ज्ञापकाश्रयणेन रूपातिदेशपक्षावलंबनात् परिहृतम् अत्र यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽ।
च् ग्रहणमर्थवदित्यंतोक्त्याऽच् ग्रहणे न सर्वेष्टसिध्यर्थं रूपातिदेशं ज्ञापयता न हि कार्यी परिभाषोध्वनिता भग
वता यदि चेयं न स्यात्तत्सर्वथाच् ग्रहणमरिरिष ॥ ॥ ॥

प॰रि॰शे॰
टी॰

२८

नीत्यत्रगुणस्यइस्त्निमित्तस्यस्थानिवद्भावेनइस्त्शब्दस्यशष्टत्वेनसिध्येतेनेति अच्ग्रहणेनज्ञापितरूपातिदेशस्य
सर्वेष्टसिध्यर्थत्वप्रतिपादनपरंभाष्यमयुक्तंस्यात् ध्वनितापांतु परिभाषायांकार्यिणोनिमित्तत्वानाश्रयणेनेसो
ढित्वनिमित्तत्वानाश्रयणेभावेनद्विर्वचनेचीतिसूत्रेणस्थानिवद्भावेनरूपातिदेशाप्रसक्तेर्नेस्त्शब्दस्याद्वित्वमि
तिसर्वेष्टसिद्धौभाष्यंसमंजसंभवति यत्तुद्विर्वचनेऽचीतिसूत्रे अचीत्यस्यजेघ्रीयतेदेध्मीयते इतिनिवृत्तकारैः
प्रत्युदाहरणमुक्तंयच्चभाष्यकारैः रूपातिदेशेज्ञापकत्वमुक्तंतदुभयमपिचिंत्यम् नटभार्यावद्व्रजमानिभवं
नीतिषष्ठभाष्यारीत्याघ्रीम् ध्मीयतेतिद्वितीयाजवधिकस्यैवकार्यित्वापत्तेः निमित्तत्वाभावादितितदेवचिंत्यम्
सत्युत्तरस्मिन्नचिनत्संबंधेनतरगत्वस्यैवव्यंजनस्यसर्वप्रसिद्धत्वात् यकारविशिष्टस्यषाष्टभाष्यानुरोधेनका
र्यित्वापादानस्यायुक्तत्वात् नचविनिगमनाविरहः धातोरेकाचः इतिसूत्रेणविहितः यङः अस्त्यज्यंतरेअका
रोत्तरयकारस्योच्चारणेतदंगत्वकल्पनस्यैवन्याय्यत्वात् रूपातिदेशात्ज्ञापकात्परभाष्यप्रामाण्यादुत्तरांगसंबं
धेनउत्तरांगत्वस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वाच्च ॥ ॥

इदानीं संज्ञाप्रसंगादेवसंज्ञाकर्मकसंज्ञिविशेषोद्देश्यके विधौ विचार इति तच्च पनपदागमपरिभाषामवतारयितु
माह नन्वित्यादिना इदानीं परिभाषास्य पदानां आदिभूतपदागम इति समस्तपदे समासचटकीभूत सर्वपदाव्य
वहितोत्तरवर्त्तित्वषष्ठ्यर्थः नसंबंधसामान्यमपि तु उद्देश्यविधेयभावरूपएव अन्यथा प्रतिदारयतीत्यादौ सोद्देश्यत्वघटितस
मुदायत्वसंबंधेन रेफस्य दासंबंधित्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् एत्वमापद्येत पूर्वोक्तानुसारेणोत्वस्य निष्टविधेयता

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमानायु संज्ञादापेनं स्यादत आह यदा
गमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यंते यत्तु दिश्यागमो विहितः शास्त्रेण तदेव।
यवत्वेनबोधितो इ तद्ग्रहणेनेत्यत्र ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्य
र्थः

नितपित उद्देश्यतासंबंधेन रेफस्य आकारसंबंधित्वे पितत्वाभावान्न दोषः तद्गुणीभूत इत्यत्र गुणशब्दोऽवयवपरः
आत्रयिप्रत्ययेन वास्तवतत्वाभावेन शास्त्रीयत्वारोपितत्वमित्यस्य चितं अत्र तद्गुणेनेति तद्ग्रहणशब्दः तद्ग्राहक
परः मध्ये इत्यत्र तत्वज्ञानार्थक इति पदागमादि पदार्थनिरूपणद्वारा परिभाषार्थं व्याचष्टे यत्तु देश्येत्यादिना यत
तदोर्नित्यसंबंधादाह स इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुपदागमपरिभाषायांउपात्तस्यतद्गुणीभूतेनतस्यकस्यचिदपूर्वार्थस्यासाधकत्वेनचवैफल्यंसंपादितांशंकांतस्य
तस्यसाधकत्वेपिलोकन्यायसिद्धेयमितिप्रतिपादनेसफलत्वान्नवैफल्यमित्याशयेनपरिहरति तत्रेति परिभाषा
यामित्यर्थः तद्गुणीभूतइतिपाठेतत्रत्यस्यैवाख्यानेरित्यर्थः तद्गुत्वेनलोकन्यायसिद्धत्वमेवप्रतिपादयति लोके

तत्रतद्गुणीभूतस्यांशोबीजकथनंलोकेपिदेवदत्तस्यांगाधिक्येतद्धिशिष्टस्यैवदेवदत्त
ग्रहणेनग्रहणंदृश्यते यथोद्देशपक्षागमोविहितश्रुतेः प्रतिदारपतीत्यादौनद्दारि
त्वस्यप्रत्वम् ॥

पीत्यानिना प्रत्रापिशद्वःशास्त्रसमुच्चायकः यद्वागमस्त्यत्र उद्देश्यविधेयभावएवेष्टार्थः ननुयथाकथंचित्संबंध
मात्रमित्यभ्युपगमस्यफलमाह यथोद्देशेति ॥ ॥ ॥ ॥

ननुदिदीपेइत्यादौअनयापरिभाषयाषष्ठीविशिष्टस्यैकारग्रहणेनग्रहणात् यणस्यात् जहाहेत्यादौचातआण
लइत्यौकारोदेशापत्तिः तथाचलोकन्यायसिद्धस्यैतद्वचनस्यअतिव्याप्तिनस्त्वेनशास्त्रेएतदाश्रयणमयुक्तंस्या
दित्यत आह आनेमुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादेतस्यानित्यत्वकत्वकल्पनेनानिष्टातिरिक्तस्थलेसंकोचकल्प
नेननायुक्तत्वम् अतएवकन्येजत इतिसूत्रेभाष्येपाठ्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनत्वानितदर्थमेषाकर्तव्यात्र
तिविधेयंदोषेषुइत्युक्तं सन्निपातपरिभाषादोषपरिगणनानंतरंपरिभाषाव्यवस्थापनावसरे ननुआनेमुगि

आनेमुगितिमुग्विधानसामर्थ्यादेवानित्या अन्यथापचमानइत्यादावकारस्य
मुक्तस्यानयापरिभाषयाविशिष्टसवर्णदीर्घोनवैयर्थ्यंस्पष्टमेव ॥ ॥

ति सूत्रेणमुग्विधानंहिश्रवणार्थम् यदिचयदागमपरिभाषयाकःसवर्णेदीर्घःस्यात्तदातदनुपपत्त्रंस्यादतआ
त्वोपपत्त्यर्थेनत्रपचमानेत्यादौपरिभाषायाअप्रवृत्तिकल्पनीतिनानित्यत्वज्ञापकत्वंतस्यसंभवतीतिचेन्नसा
मर्थ्येननपरिभाषायाअप्रवृत्तिकल्पनापेक्षयातस्यापरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापकस्यलघुत्वबहुफलसाधकत्वाभ्या
मुचितत्वात् अनित्यत्वकल्पनेननस्या अप्रवृत्तेरार्थिकत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्च नन्वेवमत्रापिपचआनइत्यवस्थायांआ
मस्याकःसवर्णेदीर्घइतिदीर्घस्यविशेषविहितेनातोङितेइत्यनेनबाधेनस्याथपवादत्वा ॥ ॥ ॥

नुकाबाधनापमुग्विधानस्यचारितार्थ्येनएतत्परिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनमयुक्तम् नचक्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गो
ऽभिनिविशते इतिन्यायेन रमायामित्यादाविव पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकारेणास्त्यपिमुक्कि इयादेशप्रवृत्तिरस्याहृतेनैवेतिवाच्य
म् सर्वथानवकाशस्थलेतथासत्वेऽपियेननाप्राप्तिन्यायेनबाधकस्थलेतथानंगीकारात् नचअपवादशब्देनैवतत्रये
ननाप्राप्तिन्यायस्यग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम् तत्रापवादशब्दस्यबाधकत्वोपलक्षणत्वास्पष्टीभविष्यतिचेतदुपरि।
ष्टात् नचैवंमुक्कि सतिइयादेशप्रवृत्तिंपरिभाषयाशंक्यवर्णग्रहणेपदागमइत्यस्याप्रवृत्त्यानदोषइति आनेमुगि।
ति सूत्रस्थंविवरणंविरुध्येतेतिवाच्यम् तस्यप्राचीनानुरोधित्वकल्पनेनविरोधाभावात् नचैतावतापियेननाप्राप्ति
न्यायेनइयादेशबाधेनमुक्कितत्स्थले अपवादविषये उत्सर्गप्रवृत्त्याइयादेशप्रवृत्तावपिसवर्णदीर्घेणकिं।
चिद्बाधकमितिवाच्यम् आनोडि·तत्रस्यस्थानंतरंआनस्यनअग्रेमुगितिन्यासेनआतोडि·तइत्यंतआनइत्य।
स्यअनुवृत्त्याआनस्यातोइयादेशेनआनेआउतिन्यायेनबाइयादेशप्रवृत्तिनोसवर्णदीर्घस्यैवमुग्विधानस्यबा
धकत्वात्तरंनदप्रवृत्तेरितिचेन्न॥ निरवकाशत्वेनमुकादीर्घस्यबाधेअपवादविषये उत्सर्गशास्त्रस्यप्रवृत्तेरभ्युप
गमात्तउरंपदागमपरिभाषयासवर्णदीर्घमुग्विधानवैयर्थ्यस्यात्तत्त्वेनपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापकस्यायु
क्तत्वात् नन्वेवमपिपदागमपरिभाषयामगागमस्यावर्णत्वेनग्रहणंस्यतओष्टत्वंच तथासतिआनसंबं
धिअचि आदावाङ्ग्रहणइति इतिओकाररूपनगणास्य

॥ ॥ ॥ ॥

पादेनेनतस्य चारितार्थ्यान्नानित्यत्वज्ञापकत्वमिति चेन्न पदागमपरिभाषयानन्त्यावर्णत्वातिदेशवत्कंठ्यत्वस्याप्या
तिदेशोस्याश्रयओष्ठत्वस्यप्रतिबंधात् नचकंठ्यत्वातिदेशोप्यमितिसमुदायस्यनत्वेपिअकारैकदेशरेफापेक्षस्पृष्ट
प्रयत्नमादायअकारस्यैकेषत्स्पृष्टप्रयत्नवत् अमितिसमुदायैकदेशमकारसादृश्यमादायओकाररूपगुणस्या
पिदुर्वारत्वमिति वाच्यम् रोचोश्वानरम्यपत्वादितिवत्पूर्वभागस्यवाङ्कुल्येनतत्सादृश्यमादायओकारस्याप्राप्तेः
गुणप्रतिसवर्णदीर्घस्यापवादत्वाच्चेतिदिवः तथाचपदागमेतिन्यायसिद्धस्यवचनस्यनिपातनकाभावाल्लक्ष्या
लक्ष्यसाधारण्येनाव्याहतप्रसक्तौमुग्विधानमन्यथानुपपत्तिमूलकं यत्रैतस्यमहत्तोलक्ष्यविधानस्तत्रैवतन्त्र।
प्रवर्तते इतिवचनांतरकल्पनेनअलक्ष्यातिरिक्तविषयत्वेनैतस्यसंकोचेमिथ्यात्पत्तस्यैवमनित्यत्वम् लक्ष्यालक्ष्य
विवेकस्तुसूत्रभाष्यवार्तिकतोवधेयः एतेनमुग्विधानपरिभाषायाअनित्यत्वेपिकर्षत्रहूतिरितिविनिगम
नाविरहेश्रोतेलक्ष्यानुरोधादमुकस्थलेप्रवृत्तिरमुकस्थलेनेतिमुग्विधानसामर्थ्याद्वा इतिसमाधानेमंततोग
त्वाशरणीपंतदपेक्षयापूर्वमेवतदनुरोधान्मुग्विधानसामर्थ्याद्वासवर्णदीर्घेकर्तव्येश्रयंनप्रवर्तत इतिकुतो
नत्ताप्यताभित्यपास्तम् अलक्ष्यमात्रातिरिक्तविषयत्वेनसंकोचेसंभवतिसति अलक्ष्यविशेषविषयत्वेनसंको
चकल्पनस्यायुक्तत्वात् असतिबाधकेप्रमाणानांसामान्येपक्षपात इतिन्यायाच्च श्रीमत्प्रणवादिनामतीर्थपय

॥ -- इन्द्रायनमः ॥ ॥ ॥

प॰रि॰शे॰
टी॰
३१
31

परिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनेनतदप्रवृत्तियोग्यंस्थलंदर्शयति तेनेति दिदीयेरति अनित्यत्वेनेत्यर्थः तत्त्वेन
वृद्धिस्यपरामर्शकतयाअनित्यत्वपरामर्शात् नचात्रापिवुग्वृद्धिविधानसामर्थ्यैनेवारणेनानित्यत्वफलमप्रयुक्तं।
वक्तुमितिवाच्यम् इहपदद्वयसंपादनेनवुग्विधानस्यचारितार्थ्यात् नचपरेणमपशतिवार्तिकेनअसत्यपिवुदि।
तत्सिद्धिरितिवाच्यम् अंतर्भूतनिमित्तकत्वेनांतरंगेणपरेणमपशतिद्वित्वेवहिर्निमित्तकत्वेनवहिरंगस्यपरेणोऽसि
द्धत्वात् द्वित्वाप्रवृत्तेः नचैवंकुंथकर्त्स्मनेत्रिपायांवहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेरभ्युपगमात् वहिरंगपरिभाषा।

तेनदित्तीपेत्यादौपणादिन् जहारेत्यादौचानग्लोपणालितिन् नचैकादेर्वर्णस्यवर्णां
तराव्यवः कथमितिवाच्यं वचनेनावयत्ववोधनात् तस्यचावयवसाद्दस्यपर्यव
सानंवोध्यम्

यासमाधानमयुक्तमिति वाच्यं एवमपिपकारत्रपश्रवणार्थत्वेनतस्यावश्यकत्वात् नचैवमपिहलोपमांयमाति
लोपेनडावेवावशिष्येतेतिवाच्यम् तस्यैकेकल्पीनत्वात् स्पष्टंचेदंहपवरडितिसूत्रेभाष्ये नत्वेवमप्यत्रवुग्युटाविति
वार्तिकारंभसामर्थ्यैनेवपरिभाषायाअप्रवृत्तौकल्पमानायांनानित्यत्वज्ञापनस्यफलं युक्तमित्यरुचेराह जहारे
त्यादौचेति चशब्दोऽत्रवार्थेपूर्वोक्तेरुचिसूचकएव ॥ ॥ ॥

३१

नचयथाआनेमुगितिमुग्विधानसामर्थ्यात् परिभाषानित्यत्वंज्ञाप्यते तथादिनिगमनाविरहाद्वर्णग्रह
णेऽयंनप्रवर्तत इतिज्ञापनेपिभवदसिद्धौअनित्यत्वज्ञापनमयुक्तमित्याशंकते नचेति किंविशेषणतयायत्रव
र्णग्रहणंतत्रेयंनप्रवर्तत इतिज्ञाप्यतेउतविशेष्यतद्ग्रहणंतत्रनेति इति विकल्पमनसिनिधायतत्रआनेमु
गितिसूत्रस्यभाष्यासंगत्याआद्यंनिराचष्टे आनेमुगितीति उ.मृदसूत्रस्यभाष्यासंगत्याअंत्यंनिराचष्टे किंचेति न
याचपदिविशेषणतयावर्णग्रहणेऽयंपरिभाषानप्रवर्तेततदाप्रगावपवीभूतस्यअकारस्य मुगित्यानेमुगिति

नचोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्याअप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् आनेमुगितिसूत्रेभाष्ये
ऽकारस्यागावयवस्यमुगित्यर्थेपचमानइत्यत्रनास्यत्नदातेदितिस्वरोनस्यादित्या
शंक्याद्युपदेशभक्तत्वद्ग्रहणेनग्राहिष्यतेइत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः किंचउ.मंतपदावय
वस्यहस्वात्परस्यउ.मोउ.मुडि.त्यर्थंकुर्वन्नास्तेइत्यादौउ.मडागमेणत्वप्राप्तिमाशंक्य
पदागमाइतिन्यायेनायनस्यापिपदांतग्रहणेनग्रहणात् पदांतस्येतिनिषेधइत्यन
यापरिभाषयाआगमानामागमियर्मवैशिष्ट्यमपिबोध्यतइत्याशयकउ.मृटमसूत्रस्यभाष्यासंगतेश्च ॥ ॥

मत्रार्थेपचमानइत्यत्रनास्यत्नदातेडि. दद्युपदेशालसार्वधातुकमनुदात्तम् ङेनः नास्ति अनुदात्तेत् अदुपदेशइत्येतस्मा
त्परलस्यानिकंपत्सार्वधातुकंतदनुदात्तंस्या कुङ्. रङोपरीभूतंततत्रानुदात्तमिति शपिपचइत्युपदेशात्परस्यलस्या

निकस्यमान इति सार्वधातुकंस्यान्नसिद्धं इति प्रकरणात् भवतीति सिद्धं

प. दि. शे
— टी.
३२
32

गामिकृतेऽदुपदेशात्परत्वाभावात् नत्वस्यादित्याशंकितेपदागमपरिभाषयाऽदुपदेशभिन्नात्तद्ग्रहणेनरःसन
इति तदाशंकानिराकरणपरंभ्रानेमुगितितत्रस्थंभाष्यमयुक्तंस्यात् अदुपदेशेऽदस्यमअदुपदेशइतिविशेषण
तयावर्णस्याश्रयणादितिभावः अदुपदेशस्यस्थपनादिरेवप्रकृतेचशपितुअसहायस्याद्यपदेऽपिवस्रावेनादुप
देशत्वमितितत्वम् यदिविशेष्यतयावर्णस्याश्रयणेऽयंपरिभाषाप्रवर्ततेतदाङ. मोङु. मुडि. त्यर्थेकुर्वन्ना
ले इत्यादावुत्तरपदानकारस्यपदांतत्वेपिपूर्वनकारस्यपदांतत्वाभावात् पदांतस्येतिनिषेधाप्रवृत्तावटकु
प्वाङि. तिणत्वंस्यादित्याशंकितेपदागमाइतिन्यायेनपदांतग्रहणेनग्रहणमादायपदांतस्येतिनिषेधेनत
दाशंकानिराकरणपरंङ. मोह्रस्वादचीतिसूत्रस्थंभाष्यमयुक्तंस्यात् रदाभ्यामितिसूत्रादनुवर्त्यमानस्यनर
त्यस्यपदांतस्येत्यस्यविशेष्यत्वेनाश्रयणादितिद्वितिपपत्तेनिराकरणपरग्रंथस्याशयः ः ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रस्य भाष्यस्य ङमंतपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ह्रस्वादिः त्यस्यार्थकरणे आहत्याद्याश्र ।
यणेन एकदेशयुक्तित्वात् मिद चोंत्यात्परः इति सूत्रस्य भाष्य विरोधेन परिभाषाया अर्थांतरस्य कल्पितमसु—नकुर्व ।
न्नाल ङ्यादेशेण त्वस्य ङ्वोरस्याश्च ननु ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रस्य भाष्यसंगमाय तत्र विधीनयावर्णस्याश्रयणेन त्रैयं न प्र
वर्तत इति द्वितीय पक्षस्य निराकरणं संभवति इति मनसा युष्मदावपि तु मिद चोंत्यात्परः इति सूत्रे भाष्ये हि पदि परादि रि
ति प्रकृते अनुस्वारस्य न सिध्यति द्विषंतपः परंतपः मोनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् परादि पक्षे मकारस्य त
स्तत्वात् न ग्रहणेन ग्रहणे पि द्वयोः नकारमकारयोः पदांतत्वस्य विरुद्धत्वेन पदांतत्वमिति भाष्याशयः परिभाषायां

किंच गणादेरपरत्वे रेफविशिष्ट गणत्वा—श्रयम् अन्यथा ऋकारस्य गणत्वहीः अरारा
वे वेति नियमो न स्यात् न च वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तेो न संगच्छेत ॥ ॥

मूलोक्त अर्थांतरसत्वे तु एतद्भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेत्यरुचेराह किंचेति एतेन पूर्वोक्त परिभाषार्थमनूयाद्विषंतप इति
भाष्यविरोधोद्भावनं केषांचिके पदानुयापि मिः क्षेनतनस्माहित मिति विभावनीयम् वस्तुतस्तु द्विषंतप इत्यत्र नकार
स्य संयोगांतलोपे एकादेशेति विकृत न्यायेन मकारस्य पदांतत्वसत्वे सोला पादनुस्वारः सिध्यत्येवेति मिद चोंत्यादिति सू
त्रस्य द्विषंतप इत्युदाहरणं परं भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति नैन भाष्यविरोधात् मूलोक्तार्थासंगतिः अंतरावद्विषंतप इति
प्रतीकमुपादाय परादिपक्षे नकारस्य मकारो भक्तः नकारस्य पदांत इति मकारोपि तद्भक्तत्वात् पदांत इति सिद्धो नुस्वारः

त्पादुः इति केयपदेशोक्तिरपि संगच्छते इत्याहुः किंच वर्णग्रहणे प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेरुरदाभ्यामिति न्यासस्यभा।
ष्यमप्यनुकूलम् तत्रहि वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इत्युक्ते किं प्रयोजनमिति प्रश्ने कार्तिः तैतिः परीत्यवृः इत्यत्र वृद्धौ
कृतायां रदाभ्यामिति नत्वस्याप्तिपादीर्घोदिति नत्वस्य च उदुपधत्वसन्नियोगेनोच्यमानत्वस्याशासेस्प्रतिषे
धः प्रयोजनमुपयायप्रयोच्यमानेपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादिति कथमिदं विज्ञाने वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमि
त्तादिति तत्पतिः संग्रहीतः कार्तिरसंग्रहीतः अथ विज्ञायते वृद्धिर्निमित्तं यस्य सोयं वृद्धिनिमित्तः व्यावृद्धिनिमित्ता।
दिति कार्तिः संग्रहीतः तैतिरसंग्रहीतः उभयथापि कौलिरसंग्रहीत इत्युभयथापि दूषणे उपयादितेयये छे
सिनथास्तित्युक्तो अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादित्यंगीकृतेनेनन्वोक्तं तत्
यतिः संग्रहीतः कार्तिरसंग्रहीत इति पूर्वोक्तदूषणस्तत्वाकार्तिश्च संग्रहीतः कथं वृद्धिर्भवति गुणो भवती
ति रेफशिरा गुणो वृद्धिसंज्ञको ऽभिनिर्वर्तते इत्युक्तम् तत्र रेफशिरा इति प्रतीकमुपादायनन्वोक्तपरिमाण
स्य वृद्धिसंज्ञाविधानात् कथमादिव्यस्य वृद्धिसंज्ञा अथ पूर्वोक्तत्वात् रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते
तदा किमनेनोक्तेन रेफशिरा गुणो वृद्धिसंज्ञक इति पपपि प्रसज्यमानो गुणः रपरो न भवेदपि तु तात्काल
रपरत्वं विधीयते न तथापि न भक्तत्वात् कार्तितः संग्रहीत एव एवं तर्हि स्थितपदप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभा
व इति न त्र्यकैपठः ॥ ॥ ॥ ॥

वर्णग्रहणे एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ तु एतदुभयमप्यसंगतं स्यादित्याह अत एवेति वर्णग्रहणे एतत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः अत
एवेति लोकन्यायसिद्धपरिभाषांगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथा अपटीत्कारपितमित्यादावितिदायवधानेन वृद्धिगुणलोपा
योरप्राप्तौ निषेधस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः एतेन नेटीति ज्ञापकमात्रसिद्धेयं परिभाषेति केषांचित्प्रवादोपास्तः ननु तथा

अत एव रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफाशिरागुणवृद्धिसंज्ञि
कोभिनिर्वर्तत इति अत एव नेटि गोरनिर्दीन्याचरितार्थम् अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यस्यान्वयमर्थः आर्द्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्यं शब्दे आगमविधा
नानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेड्विहितवृद्धिप्रसंगे सेड् वृद्धिः कार्यैव्येति ।
एवं चादेशो विवाचापि वृद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः स्यान्निवत्सूत्रे च नैतदृशा
देशग्रहणसाक्षात्दृष्टाथ्यापीवोधितस्यान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् ॥ ॥

यदा विनिसूत्रे प्रनिदारयतिप्रनिधारयतीत्यत्र समानशब्दत्वात् गुसंज्ञाप्रवृत्तिमाशंक्य समानशब्दप्रतिषेध इति वार्तिककृ
ता समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधवक्तव्यत्वमपादनपूर्वकं निराकृतः भाष्यकृता च समानशब्दाप्रतिषेधो ऽ
र्थवद्ग्रहणादिति अर्थवत्परिभाषामाश्रित्य तद्वार्तिके प्रत्याख्याने इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रणिदाय पति प्रणीयापपत्तिरित्या
शंक्यानर्थकत्वे नोसागमस्तद्गुणीभू ॥

प॰ रि॰ शे॰ टी॰ ३६

तत्स्वकृद्ग्रहणेन गृह्यतेयथा मन्त्रेनवाप्यदोषः किंकारणं अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति समाहि
तम् अनेन तर्ह्युक्तं पुनः पन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् अनित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवि
तव्यमनपायोपजनविकारिभिः आगमस्तु नामापूर्वः शब्दोपजन इति नित्येष्वागमविरोधात् तद्वारेणादेशविधानाद्वा
पशब्दप्रत्याख्यवान्नदा शब्दइत्याशयेन पुनर्दोषमुत्पादयस्याशंकायां तत्रापि स्यानिनिमपनीय आदेशः क्रियते इत्यनि ।
त्यत्वप्रसंगसामान इत्याशयेन अयमुक्तं पन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युरित्यादेशपक्षेपि समानदोषत्वमभ्दाव्यस्थानश
ब्दस्य प्रसंगवाचित्वाभ्युपगमेनवादं युक्तं पन्नित्येषु शब्दांतरैरिह भवितव्यं तत्र शब्दांतरे शब्दांतरस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेति
समानदोषोभ्दावनेनिराकृते आदेशास्तु ह्यमे भविष्यंति अनामकानां सागमकाः तत्कथं सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपु
त्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति आगमानामप्यदेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सतिपत ।
भ्दाष्यानुरोधेन आगमानामप्यादेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सति पतञ्जलिभाष्यानुरोधेन आगमानामादेशत्वे स्था ।
निवत्सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धौ ने टीत्यादिज्ञापकेन लोकन्यायेन वा पदागमपरिभाषाश्रयणं निरर्थकमित्यत आ
ह अनागमकानामिति तथा चात्रस्थानिवत्सूत्रे भाष्ये अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वादिति स्थान्यादेशत्वे श
ब्दानामनित्यत्वाशंकायां तत्र प्रकारांतरेण जाड्याशंका समाधाय कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धमिति पक्षांतरे ।
ण समाहितम् कार्यविपरिणामादित्यस्यायमर्थः कार्या बुद्धिः संप्रत्ययः तस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः त
स्मादिति तत्र यथा कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिप्रसक्ता जनतः पश्चादा
हयोक्षीरिणोवरोह वंतः पृथुपर्णाः ॥ ॥ ॥ ॥

३४

नेन्यग्रोधाइतिसतत्राम्रवृक्षान्न्यग्रोधवृक्षं प्रतिपद्यते सततः पश्यतिवृक्षाम्राग्रांस्त्रापक्षप्रमाणान्न्यग्रोधांस्त्रोपा
धीमानानित्याएवंचखामिनिविषयेआम्राःनित्याश्चन्यग्रोधाःवृद्धिस्तस्यविपरिणायते इतिदृष्टांतेनएवमिहापिच
लिरस्यायविशेषेणपरिदृष्टस्तस्यसर्वत्रालिवृद्धिप्रसक्ताशास्त्रेभूरित्यनेनअलिवृथ्याभवतिवृद्धिंप्रतिपद्यते सत
नः पश्यतिअलिंचापक्षप्रमाणंभवतिंचापाधीयमानंनित्यपपत्तिः परिहृतापवंचखास्मिन्विषयेऽलिर्नित्योभ
वतिश्चावृद्धिस्तस्यविपरिणाम्यतइतिआदेशानांवृद्धिविपरिणाममात्रत्वमभ्युपेत्यत्वानुपपत्तिः परिहृवायपातथा
आगमेष्वपिनित्यत्वानुपपत्त्याशंकापरिहाशर्थत्वेनानागमकानांसागमकाइतिवृद्धिंपविपरिणाममात्राशास्त्रा।
स्यपादाद्यादेशत्वमंगीकृतमभगवतानैताचतानेषामादेशत्वंसत्यपितस्मिस्थानिवत्सूत्रेनद्ग्रहणेनतेषांग्रहणंचेति
भावः तदुक्तं चैकदेशविकारेहीति प्रतीकमुपादायतत्रैवकैयटेनयद्यपिसर्वविकारेष्वनित्यत्वंयथापाटरस्यपयसः
पाकादिषु तथापिविकाराभावस्तीति पादनपरमेतत् वृद्धिविपरिणाममात्रम् स्थान्यादेशआगमागमिभावव्यवहारे
णक्रियतेइत्यर्थः यद्येवंदाशाहस्यदापशाहआदेशःक्रियतेइतिदाशाहस्यानर्थक्यप्रसंगः नैषदोषः नित्यतासमर्थ
नायादेशपक्षआश्रितः प्रक्रियायांतकल्पितायामागमिभावएवअन्यथाआगमादेशयोर्भेदेनव्यवहारोनस्यादि

॥ ॥ तिदिति ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
३५
35

नन्वेवमपिस्थानिवत्सूत्रस्यसाक्षाद्दृष्टाध्यायीप्रदिनस्यान्यादेशभावेचरितार्थत्वेपियथानास्मिन्नेवसूत्रेआदेशग्र
हणेनानुमानिकादेशग्रहणंभवतितथानित्यत्वानुपपत्तिपरिहारार्थंवृद्धिविपरिणामत्वमात्रांशसाम्यमादाय
आगमानांआदेशत्वांगीकारेपिनास्मिन्सूत्रेआदेशग्रहणेनतेषांग्रहणेतत्वाविशेषान्नकिंचिद्बाधकमकेपठो
क्तआमामदेशयोर्भिन्नव्यवहारानुपपत्तिस्तट्टित्किदादिनापिपरिहरणीयेत्यरुचेराह किंचैवमितितथाचा

किंचैवंसतिस्थानिवद्भ्यवेवकार्यप्रवृत्त्यानिर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्याआग
मसहितस्यपिवाद्यादेशापत्त्यालावस्थायामडिनिभाष्योक्तसिद्धांतासंगतिः ॥

नुमानिकादेशवदस्यापिस्थानिवत्सूत्रेआदेशग्रहणेनग्रहणेपाठस्यादेर्धातोल्डिलावस्थायामेवतत्राडागमेः अ
हितस्यपाठस्यादेःअडागमसहीनयाठस्याद्यादेशेस्थानिवद्भावेनपात्वादिवुध्यानिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषायाअ ॥ ३५
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राप्त्याअडागमसहितस्यपिबाधादेशेऽपिबदित्याद्यसिध्यालावस्थायामडितिअसिद्धवदत्राभादितिसूत्रस्यभाष्योग
क्तसिद्धांतोव्याकुप्येतपतस्यादेशग्रहणेनाग्रहणेतुलावस्थायांकृतेप्यडागमेयदागमपरिभाषया अदस्तदवयव
त्वेपिनिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषयाऽत्यादेरेवपिबाद्यादेशोपिबदित्यादिसिध्यानभाष्योक्तसिद्धांतव्याकोपइतिभावः
तत्रः हिअसिद्धवदत्राभादित्यस्यप्रयोजनपरिगणनावसरे अडाज्विधौप्रयोजनंअकारिरोहीतितलोपेकृतेलङि त्य।
ङ्केनंप्राप्नुतः असिद्धत्वान्भवतः असिलोपइणोश्चयणादेशः प्रयोजनम आस्तन्नापनइणास्त्रोपिएणलोपयोःकृतयोरंन
जादित्वादाप्नप्राप्नोतिअसिद्धत्वान्भवतीतिप्रयोजनमपयायअसिलोपरूपप्रयोजनंश्नसोरल्लोपइतितपरकरणेनइ
णःयणादेशप्रयोजनंचपरः इणोततः परेवेकाचल्लनोऽसंयोगपूर्वस्येतियोगविभागेननिराकृतप्सर्वयामवपरिहारः।
उपदेशइतिवर्तनेनतत्रोपदेशावस्थायामेवाडादोभवतः अथवाआर्द्धधातुकइतिवर्तते अथवालङ्ः लङ. लङ. ल
ङ.ल्वडितिद्विलकारकोनिर्देशः लङादिषुलकारादिष्वेतोमिउपदेशइत्यनुवृत्त्याआर्द्धधातुकेइत्यनुवृत्त्याद्विलकार
निर्देशेनचेत्येतन्मतत्रःयेरणप्रयोजनंनिराकुर्वताभाष्यकृतालावस्थायामडितिसिद्धांतोभ्युपगतः ४ ॥ १० ॥

॥ ॥ ॥

प॰रि॰टी॰

ननु स्थानिवत्सूत्रेण समुदायस्य तत्त्वबुद्धावपि न तस्य सह पसन्निर्दिश्यमानत्वम् तथा सति निर्दिश्यमानस्येति
परिभाषया पादिमात्रस्यैव पिबायादेशापत्त्या लोपस्यायाम ङिति भाष्योक्तसिद्धांतासंगतिरित्यत आह स्थानि।
वद्भावेति तथा च स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धावपि स्वरूपसन्निर्दिश्यमानत्वाभावमादाय निर्दिश्यमानपरिभाषायाः

36

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्तौ नोतिस्तणामित्यत्र परत्वान्नित्यत्वात्तिस्त्री
देशे स्थानिवद्भावेनत्र पादेशमाशंक्य सन्नङ्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासंगति।

प्रवृत्तौ तु निस्तणामित्यत्र त्रयादेशाशंकैव नोदेति अज्ञानवत्तदासंकायामपि निर्दिश्यमानस्येति परिभाषयैव।
समाधाने सिद्धे सन्नङ्गतिन्यायेन समाधानांतरं भाष्योक्तमयुक्तं स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

नन्वाद्यादष्टाध्यायीपठितस्यान्यादेशाभावेस्थानिवत्सूत्रस्यचारितार्थ्येनआदेशग्रहणेनानुमानिकादेशस्यता।
ऽग्रहणेभवत्वित्यादौअल्विधिनास्थानिवद्भावाभावेननुइमस्यनित्यभावात्तिङः तत्वाभावेनपदत्वानापत्त्याअप
दंनप्रयुंजीतेतितन्नप्रयोगासाधुत्वस्यादित्यतआहप्रहरित्यादावितितथाचराहरित्यादावर्थवत्त्वेवस्यान्यादेशभाव
विषयत्वेः शब्दःस्वरूपविशेषमादायअनित्यत्वानुपपत्तिमूलकतदंतपरत्वेनपठितेनश्कारांतस्यतिशब्दस्वरूप।

प्रहरित्यादौस्थानषष्ठीनिर्देशात्तदंतपरतयापतितत्वाकांक्षेवसमुदायादेशपर।
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्यस्थानिवत्सूत्रेग्रहणेनदोषः ॥ ॥

स्यउकारांतनुशब्दरूपआदेशस्यादिवाक्येनबोधितानुमानिकसमुदायादेशस्यस्थानिवत्सूत्रेआदेशग्रहणसा
मर्थ्यादादेशग्रहणेनग्राहणेपिनकिंचिद्बाधकमितिभावः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुएवमपिअचःपरस्मिन्निति सूत्रविषयेसर्वत्रआनुमानिकस्थादेशस्यातत्त्वेनानतिप्रसक्तत्वात्स्थानिवत्सू
त्रेणैवनिर्वाहेअस्तिपूर्वाचःपरस्मिन्नित्यादेरसंगतिरित्यतआह आनुमानिकेति तथाचदाधाघ्विति सूत्रेभाष्य
कृताआगममानाआदेशत्वाभ्युपगमेपिपूर्वोक्तयुक्त्यास्थानिवत्सूत्रेआदेशग्रहेनग्रहणंनेतिसिद्धमतत्फलमाह

आनुमानिकस्यान्यादेशभावकल्पनेऽपिश्रौतस्यान्यादेशभावस्यतत्त्यागइत्यचः पर
स्मिन्नित्यादेर्नासंगतिः एतेनपदागमाइतिपरिभाषास्थानिवत्सूत्रेणगतार्थे
त्यपास्तम् एतत्सर्वंदाधाघ्वितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥

एतेनेति एतत्सर्वमिति भाष्यंतुआनागमकानामितिग्रंथावतरणे पूर्वमेवदर्शितंर ॥ ॥

यदागमपरिभाषयायवादसंगतिं सूचयन निर्दिश्यमानस्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु
पूर्वयदागमपरिभाषयायमुदिश्येत्यर्थस्यव्याख्यानत्वेनग्रउडागमविधायके ग्रगस्योद्देश्यत्वेनतयाग्रगत्वस्याति
देशेपिस्थानत्वस्याननिर्देशादुदःस्थादित्यत्रपूर्वसवर्णत्वापादानमयुक्तमितिचेन्न उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधर्मसमा

नन्वेवमुदस्थादिमादावुदःस्थास्तंभोरितिपूर्वसवर्णोपत्तिरतआह निर्दिश्यमा
नस्यादेशाभवंति षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्थनवर्तते ॥

नाधिकरणयावद्धर्माणांकार्यप्रयोजकानांकार्यार्थतयाग्रनयातिदेशेनस्थानत्वस्याप्यतिदेशेनदामतेदर्वशित्वात्
ग्रन्यथाप्यधिष्टीष्टेत्यादौनकारस्यकारोद्देशेनस्तुतनिष्ठोरितिविधीयमानेसुप्तितत्वादेरतिदेशेपिग्राईधातुकस्थान
निर्देशादिडागमानापतिः स्तनसांप्रसज्येत सर्वोत्तमपरिभाषावत्रैवंज्ञापकलोकन्यायसिद्धाकिंतसूत्रार्थभूतेत्याह ष
ष्ठीति ॥ ॥

आवर्तनइति नन्विदं षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धम् तत्रहिसर्वमिदंनियमार्थमिति प्रसाधितेयदिनियमःक्रिय
तेयत्रेकाषष्ठीअनेकंचविशेषंतत्रनसिध्यति अंगस्यहलःयणःसंप्रसारणस्येतिहलपिविशेष्यःयणपिविशेष्यःसंप्रसा
रणमपिविशेष्यमस्तिपुनर्नियमेकामचारःएकयाषष्ठ्याअनेकंविशेषयितुम् तद्यथा देवदत्तस्यपुत्रःपाणीःकंबलइ
ति तस्मान्नार्थोनियमेनेतिनियमार्थत्वंनिराकृत्यननुचोक्तंएकशतंषष्ठ्यर्थाः यावंतोवातेसर्वेषष्ठ्यामुच्चारितायांप्राप्नुवंती त्याशं
कितेनेषदोषः यद्यपिलोकेबहवोऽभिसंबंधाः अर्थायोनामौखास्रौपाश्चशास्त्रस्यचशब्देनकान्योऽभिसंबंधोभवितुमर्हति
अन्यदतःस्थानादितितदाशंकांनिराकृत्ययाशास्त्रस्यापिशब्देननानांतरादयोऽभिसंबंधाः अस्तेर्भूर्भवतिसंदेशःस्थानेअनंत
रेसमीपेइत्येतियुक्तानराशब्देननानंतरादयोऽभिसंबंधाः अस्तेर्भूर्भवति संदेहःस्थानेअनंतरेसमीपेइतितिपुनराशंकिते
संदेहमात्रमेतन्भवतिसर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेष प्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमितिस्थानेत
ति व्याख्यास्याम इतितदाशंकांनिराकृत्यननतहीदानीमयंयोगोवक्तव्यःउक्तावक्तव्यश्च किंप्रयोजनंषष्ठ्यंतं॰ स्थानेन
युज्यतेयतःषष्ठ्युच्चारितायां किं कृतंभवतिनिर्दिश्यमानस्येति परिभाषानकर्तव्याभवतीत्युक्तम नेतस्याभाव्यात्तद
त्रा तत्वअयमर्थोलभ्यते इतिप्रतिपत्ते अपितुप्रसिद्धार्थकंविनेवांतरंगत्वादिनाअस्मिन् शास्त्रेननतस्थलेसर्वस्या
न संबंधूलाभात् एतस्यानर्थं मान्निर्दिश्यमानस्येत्येनदर्थकमेवेदंसूत्रमिति चेत्तर्हिमहद्गुडिवोधनाय सूत्रे।
एतावलंबनेनेआवर्तनइत्युक्तेरदोषात् ॥ ॥

प्रथमार्थस्य प्रसिद्धत्वाद्वावर्त्यमानस्य द्वितीयस्यार्थमाह तत्रेति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाष
ष्ठीशब्देन षष्ठ्यन्तग्रहणे स्यादित्याशयेनाह षष्ठ्यन्तमिति निर्दिश्यमानपदार्थाद्वारेणाह निर्दिश्यमानमिति ननु निश्शङ्को
नैरन्तर्यपरः दिशि रुच्चारणक्रियाः तथा सति नैरन्तर्येणोच्चार्यमाणमिति तस्यार्थो लभ्यते सूत्रे उच्चार्यमाणस्य न तस्य व
धः ननु तस्य सूत्रे उच्चार्यमाणत्वमित्यत आह उच्चार्यमाणसजातीयमेवेति सूत्रोच्चार्यमाणसजातीयत्वस्य लक्ष्यमित्यर्थः न
न्वेवमपि सुपद उदः स्थादिसादिसिद्धावपि अनिस्यस्यादौ तदोः सस्सादित्यादौ त्यदादीनामित्यस्य संबंधे अग्रस्येत्यस्य च

तत्र द्वितीयस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमाना
वयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबंधे प्रयुज्यते तेन तु प्रतीयमानमित्यर्थः तेनेदं सि
द्धम्

तदंतविधौ त्यदाद्यंतानामंगानां तकारस्कारयोः सः स्यादित्यर्थेन अतितकान्सस्तत्वादेशापत्तिः त्यदादीनामित्यस्य नि
र्दिश्यमानत्वेऽपि तदवयवस्य कार्यविधानाद्विनिर्दिश्यमानपरिभाषया वारणासंभवादित्यत आह निर्दिश्यमानावयवे तिउच्चा
र्यमाणसजातीयावयवरूपमेव वेत्यर्थः स्थान इत्यस्यार्थमाह स्थानेनेति योगा इत्यस्यार्थमाह प्रयुज्यत इति अत्र च कर्मणि यत्र
त्ययः तदर्थे व्यावर्त्यमाह नेति तेनेदं सिद्धमिति पूर्वोक्तसूत्रार्थेन निर्दिश्यमानस्येति वचनं सिद्धमित्यर्थः ॥ ॥

ननु अस्य च्वावित्यादौ शुक्लीभवतीत्यादावीत्वेपि मालीभवतीत्यादावीत्वं न स्यार्दिश्यमानत्वाभावात् इति व्यक्तिपक्षमादायाशंकते न
चेति व्यक्तिपक्षे तथा सत्वेपि जातिपक्षे अन्त्यादिजात्याश्रयाकारान्तानां सर्वेषां निर्दिश्यमानत्वान्न दोष इति जातिपक्षमादायोत्तरयति जातिप
क्षे इति सत्रकारस्येममत्व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणोत्तरमाह किंचेति नच व्यक्तिपक्षेपि सर्वत्र निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अलोन्त्यप
रिभाषाया निरवकाशत्वान्न पाअस्या बाधेनास्य च्वावित्यादौ ग्रहणकशास्त्रेण सर्वेषां स्थानित्वलाभेनेष्टसिद्धौ दोषाभावात् भ्रस्वधियो
रिति ज्ञापकाश्रयणं तत्पक्षेन युक्तमिति वाच्यम् आदेः परस्येति परिभाषाबाध्यालोन्त्यस्येति परिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषायाः
बाधे अभ्युपगम्यमाने आदेः परस्येत्यनेनापवदसं निर्दिश्यमानपरिभाषायाः बाधस्याभ्युपेयत्वेनोदः स्यादित्यादौ दोषस्य दुरुद्धरत्वात्

**नचास्य च्वावित्यादौ दीर्घाणामादेशानापरिभाषायानिस्त्वेषां निर्दिश्यमानत्वाभावा
दिति वाच्यं जातिपक्षे दोषाभावात्**

नच उदः स्थादित्यादौ पदागमा इति परिभाषया प्राप्तं पद्धिशिष्टस्य स्थानित्वं तस्य निर्दिश्यमानपरिभाषया बाधेन स्था इत्यस्यैव स्थानित्व।
सिध्या तस्य चादेरिति परिभाषया बाधेपि न दोष इति वाच्यम् निर्मयाणि कयदागमेति परिभाषायबाधक निर्दिश्यमानपरिभाषाबा
धपर्यंतानुधावनापेक्षया इत्वं प्राप्त यदागमेति परिभाषाप्राप्तस्थानित्वस्यैव आदेरित्यनेन बाधकस्य नस्य युक्तत्वात् आदेः परस्येति परि
भाषाबाध्यालोन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषाबाध्यत्ववान्निर्दिश्यमानपरिभाषाबाध्ययदागमेति परिभाषा आदेः परस्येत्यने।
न बाध्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् एतेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया निरवकाशत्वेन बाधकत्वमभ्युपेत्य अन्यथा तु नभ्रस्वधियोरिति निषे
धस्य ग्रहणकशास्त्र ग्रहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधने ज्ञापकत्वमुक्तं तद्भाषादित्यपास्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

ननु अविप्रथानि नित्यत्वेऽपि इ॰ वृ॰ ङ॰ ई॰ त्वं अंत्यादेशार्थमिति वाच्यम् तत्राप्युक्तिं निर्दिश्यमानपरिभाषया घोरिति इ
कारोकारयोर्निर्दिश्यमानत्वेन इवर्णोवर्णान्तधातुस्थले अन्त्ये वर्णोवर्णयोरेव सिद्धत्वात् तस्मान्निर्दिश्यमानपरिभाषानित्य
त्वज्ञापनार्थत्वेन ङि॰ त्वस्याभ्युपेयत्वेन व्यक्तिपक्षेपि अस्यच्छ्वाविसादावदोषात् भूस्सुधियोरिति ज्ञापकाश्रयणेन युक्तमित्यत
आह इ॰ वृ॰ ङ॰ ई॰ त्वं न्वितिति इवर्णोवर्णान्तधातुभ्रुवामित्यत्र सर्वं मूलत्वेन अभ्यर्हितत्वाद्धात्वन्तस्य पूर्वनिपातः इवर्णो
वर्णान्त अथातुभ्रुवामिति पाठः अतएव धात्वादीनामित्युक्तः संगच्छते सूत्रेतु सौत्रत्वात् द्वित्वतया अल्पाच्तरत्वे
न तथा प्रयोगश्चेति वाच्यम् नन्वेवमपि री॰ ङ॰ रि॰ ङ॰ ई॰ त्वं व्यर्थं तत्राप्यनेनैव निर्वाहादित्यत आह री॰ ङ॰ रि॰ ङ॰ ई॰ त्वं न्विति।

किंच न भूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रस्य हीनानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः इ॰ य॰ ङ॰ वृ॰ ङ॰ ई॰
त्वं तु इवर्णोवर्णान्तधातुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादंत्यादेशत्वापरी॰ ङ॰ रि॰ ङ॰ ई॰ त्वं तु स्पष्टा
र्थमेव एतेन दं॰ ङि॰ त्वं वर्णग्रहणेन निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तं हपवरट्सूत्रस्थ
नायोगवाहानामुपदेशे अलोन्त्यविधिः प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्यैवेति सिद्धमिति भाष्येण सह विरोधात्

न च यथाश्रुतेर्थे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अपाय या अनिसश्च्यादौ तत्स्यसापि निर्दिश्यमानत्वेन आससत्वे वारणाय अर्था
न्तरस्वीकारस्य अन्तनत्वदादीनामित्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वस्वीकारः तथा री॰ ङ॰ आदि विधावपि अन्त्याभ्रं नागस्येत्यस्यापि।
निर्दिश्यमानत्वं ङ॰ निवार्यं तथा सति आसरी॰ ङ॰ आदिसमुदायस्यानित्यत्वाद्यर्थं हित्वं चरितार्थमिति वाच्यम् सत्व वि
धौ स्यदादेस्त्यन्तस्यान्तदन्तविधौ विशिष्टस्यस्यान्त्यवपूर्वत्वेपि केवलत्यदादेरपि स्यान्त्यवपविन्तसात्ततत्वान्निर्दिश्यमान
परिभाषाया विशिष्टस्यसत्वाप्रवृत्तावपि री॰ ङ॰ आदिविधौ अन्त्याभ्रं नागादित्यस्य केवलस्य अविप्रसंगेन स्यानित्यासंभवात् दं

नविधिना इव शपं न दं तां गसेवस्यानित्यस्य वाच्यतया तत्र निर्दि
श्यमानपरिभाषा

अन्त्यानिर्दिश्यमानस्यैवादेशासिद्धोऽङित्त्वस्यैवैयर्थ्यात् तथाचनिर्दिश्यमानस्यस्यसाक्षादनुच्चार्यत्वानिर्दिश्यमानस्यर्थ्योचो
ध्यः पादः पदिनिस्त्रस्यपरिभाषाविषयकत्वानित्यस्युदाहरणपस्भाष्यादयमर्थोऽवधेयः सोऽक्त्वाप्रलांतरत्ववक्ते हन्दर्शप
ति हयवरट्सूत्रस्येनेति पूर्वपृष्टस्पटीका नन्वेतत्परिभावत्वत्परिभावंतरणोपदागमत्वायमांत्रालब्धविशिष्टस्यस्थानीत्वंहिल
भ्यते तथाचेत्सुपदरन्याय्यसिद्धि प्रसंगः तस्मात्येनविधिरितिशात्वतदंशस्यस्थानित्वबाधकत्वालाभात् नचसामान्यतः सर्वबाधक
त्वमेवकुतोनेतिवाच्यम् तथासतिनचासच्चाविप्रायुत्तरग्रंथविरोधात् अन्यथाजातिपक्षप्रासद्दीर्घादीनांस्थानित्वस्यबाधा

अनयापरिभाषायायेनविधिरितिसूत्रबोधिततदंतस्यस्थानित्वाभावबोधनंपदा
गमाऽनिलब्धस्यचतेनसुपदऽदस्यादित्यादिसिद्धिः अनयाचलत्वनिमित्तत्त्विधा
पितानामलोन्त्यस्येत्यादीनाम् ॥ ॥

त् जातिपक्षे दोषाभावादितिसमाधानासंगत्यापत्तेरित्यतः पर्यवसितार्थमाह अनयेती तथाचोपास्थितत्वात्तयोक्तावपि
तत्त्वसाध्युपलक्षणमितिभावः अनेनैवक्रमेणतयोरुदाहरणे आहतेनेति अलोंत्यस्येत्यादीनांनिर्दिश्यमानपरिभाषा
याबाधकत्वंकेषांचिरभिमतंखंडयित्वंस्वसिद्धांतमाह अनयाचेति ॥ ॥ ॥

समावेश इति तथाहि मादादीनामइत्याद्यो ग्रंगाधिकेरपाटेनन दंववियो निर्दिश्यमानस्यादायंतस्याकार इति
सूत्रार्थेनवाधकाभावाननिर्दिश्यमानस्यालोंत्यस्येत्यनयोः समावेशः संभवतिएवं ह्रस्वत्वनिमित्तकहस्वत्रियोगेनवि
धीयमानराःत्तकचेतिकादेशेपिनिर्दिश्यमानांत्यस्यकादेशइत्यर्थेननयोः समावेशोवाध्यः तथैवद्वंतरूपसर्गेभ्याप

समावेशएवनवाध्यवाधकभावः विरोधाभावात् ॥ ॥

इति हसादिभ्यः परस्यनिर्दिश्यमानस्यापृक्तादेरीदादेशइत्यर्थेननिर्दिश्यमानस्यपृक्तादेः परस्येत्यनयोरपिसमावेश
एवनवाध्यवाधकभावः एवमेवपादःपदित्यस्यनिर्दिश्यमानस्यसर्वस्यपादकस्यपदनेकाल्लादेशइत्यर्थेननिर्दिश्य
मानस्यानेकाल्शित्यनयोरपिसमावेशएवनवाध्यवाधकभावइति तत्रेहेत माहविरोधाभावादिति ॥ क

ननुअलोंत्यपरिभाषायांयस्यास्थानित्वं आदेःपरस्येत्यनयाचयदागमाश्चितिमापलब्धस्यआगमविशिष्टस्यआदेःस्थानित्वंअनेका
लित्यनयाचनदंतविधिलब्धाविशिष्टस्यस्थानित्वंनिर्दिश्यमानेत्यनयात्तुविपरितमितिविरोधात्तविरोधाभावइतिचेन्न तच्छेष।
पदेत्यस्जेर्ह्रुड्डिरित्यादौपकवाक्यतयापरिभाषाद्वयेणान्वयविरोधवदत्रत भावइत्याशयात् ननुविरोधाभावाद्वाध्यवाधकभा
वेष्यंगांगोभावःकृतोनेत्यतआह नापीति गुणानांपरार्थत्वादसम्बंधःस्यात्समत्वादितिन्यायात् ननुएवमपियेनविधिर्यदा
गमइत्युभयवोधितस्थानिनः अनेकालइत्यत्रसर्वपदेनग्रहणान्निर्दिश्यमानपरिभाषयासहविरोधसंभवेनतस्याउदस्या

नाप्यंगांगीभावःउभयोरपिपरार्थत्वेनतद्योगात् अनेकालशिदितिसूत्रेसर्वग्रह्णे
नत्परिभाषावोधितएवगृह्यते पत्वादेःपरस्यालोन्त्यस्येत्यनेनावेनद्वाधकाविनित
त्र ॥

दित्यादेशेअदःस्यात्तंभोरित्यस्यप्रवृत्तिनिव्यावर्त्तकत्वेन चरितार्थत्वादत्रपरदनेकालित्यस्यप्रवृत्त्यात्तुपदोनिर्जरसाविन्यायसिद्धिःस्या
दित्यातआह अनेकालिति नन्वेवमपिजरायाजरसन्यतरस्यामित्यस्यांगाधिकारस्यनतदंतविधौजराशङ्कांते अनेकालितिवाधेन
निर्दिश्यमानस्येत्यस्याप्रारितार्थीनअलोंत्यस्यादेःपरस्येतिपरिभाषाद्वयमनवकाशत्वादस्यावाधकंस्यात इतिकस्यचिद्वाशंका
मनुवदति अवाधकत्वेनैवोपयत्तौवाधकत्वकल्पनायाअनुचितत्वात् इत्याशयेनपरि तत्रेति ॥ ॥

तन्नैव प्रमाणमाह उदस्थादिति भाष्य इति तत्र हि एतत्परिभाषाप्रयोजनपरिगणनावसरे उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति प्रयोज
नं उदस्थाद् उदस्थानां ग्राहिद्विष्णेन सह कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोति उदः स्थास्तम्भोरिति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति दोषो न भ
वतीत्युक्तं ननु तयोरेतस्यावाधकत्वं मास्तु इयं तयोर्बाधिका उक्तोनेत्यत आह नाप्येतयोरिति तत्र हेतुमाह एतयोरि
ति स्थाने विषयेतिविशति सूत्रस्य कैयटसंमतिमाह निर्दिशतीति तत्र हि निग्रहणं किमर्थं न विशतेर्दिति लोपः इत्येवो
च्येत तेनैव शंका विशति दिति लोपः इतीष्यमाने त्यस्य प्रसज्येत सिद्धं त्यस्य यस्येति लोपेनैव तत्रारंभसामर्थ्यात् शतृस्य
भविष्यतीति शतृस्यैवेयपर्यप्रतिज्ञाय ·· पाक्रिय प्रमाणमपि निग्रहणं त्यस्य कस्मान्न भवतीत्याशंक्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति समाहितं भाष्ये तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति प्रतीकमुपादाय तात्पर्येण परिभाषाव्यापारः कथ्यते तेन हि निर्दिश्य

उदस्थादिति सूत्रविषये स्थाः यादःपदिति सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् नाप्येतयोरियं वाधिका एत
योर्निर्विषयत्वप्रसंगादिति निर्दिशतीति सूत्रे कैयटः प्रकृत्विषये नायं न्यायः स्यादिति वस्तुतस्तेने
व तत्सम्पपतितत्वात् येन नानुपत्येव कार्यं जनात् ॥

मात्रपरिभाषा ह्यतोन्यस्यादेः परस्येतयोर्बाधिका एतयोर्निर्विशयत्वप्रसंगात् तस्याविग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यावपस्या
नेसर्वस्य नेलोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थ इति कैयटः एतेन निर्दिशतीति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन तयोरियं वाधिका
भविष्यतीत्याशंका कस्यचिदाविर्भाविय पहता ननु किमः कः इति सूत्रेण विधीयमानः कादेशः निर्दिश्यमानपरिभा
षया प्रोक्तविशिष्टस्य न स्यादित्यत आह प्रकृत्विषयेनायं न्यायः इति यत्र प्रमाणं च तत्र इत्येव वक्तव्ये कादेशविधानमे
व कादेशविधाने स्यकच्विशिष्टस्यादेशार्थं प्रकृत्विषयेति निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तत्र हूरर्थं स्यात् नचमहर्मुक्ततदा
दिनामित्यस्यानुवृत्ता वपि तौ न्यस्यस्मादिति वाच्यम् किं शहृस्यदेः प्राक् पद्विषयमाणतेन त्यदादीनामित्येव सिद्धे एतद्धिया

यत्तु कैयटेनानुपपत्तिरित्यादिना पूर्वोक्तमेवार्थमनूद्य उक्तिवृद्धेन: आहन्त्यासाकस्मादेश इति सूत्रपर्यन्तग्रहणे
तस्यैवोपस्थाः अत्रत्याभ्यासे इमाविन्यादावतिव्याप्तेश्चान्यत्रैकेऽस्मिन्नयं दुष्टक्रमं आहन्त्याविधाने प्रमाणाभावात् आहृति
स्यमर्ष्यादेवनिर्दिश्यमानपरिभाषायाबाधनेदशाहृतो ज्ञापकत्वासंभवाञ्च इमाविस्यादौ किमः क इति सूत्रे त्रवि
भक्तावित्यनुवृत्तौ तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्त्या त्यदादीनामः इती जायमानस्याकारस्य व्यवधायकत्वेन प्रत्ययविहित
विभक्तिपरत्वादिमत्र इत्यस्याः प्रवृत्तौ प्रतिव्याप्तेस्तु संभवएव पूर्वं प्रहसटीका तस्येवं षष्ठीस्थाने इत्यर्थकत्वे
निर्दिश्यमानमपरिभाषायाः पूर्वं प्रतिपादितं तस्याश्च स्थानिद्वारा संबंधविशेषणवत्प्रवृत्तिस्तदर्थकत्वेन तस्याश्र
पिते त्रप्रवृत्त्यापत्त्यानिर्दिश्यमानावयवगतित्वद्वितीयाथ्यसाधुक्तमादादिमस इत्यादिसिद्धिः प्रसंगाः स्यादित्यत आह

इमे चावयवषष्ठीविषयेपि अतएतदोः समाविति सत्यम तिस्रश्चत्वेत्रोपसर्गेन कारस्यत
निर्दिश्यमानयुष्मदस्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव युष्मादेशानवतिष्ठमित्यादौ सोपस
गावयवमपर्यन्तस्य निवारणाय पादः पदिति सूत्रे षष्ठीस्थानेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥

इयं चेति यथाद्वास्त्रयानर्थकोवाक्यालंकारे वाकिमत्र प्रमाणमितिसृष्टे लक्ष्यानुरोधस्यैवात्र प्रमाणत्वमिति सू
चयितुं तदर्थकत्वतामाह अतएवेति इदानीं परिभाषायाप्यनस्याः सकयालकल्पितार्थकत्वेनिवसयितुमा
ह पादःपदिति तत्र हि उपधायाह्रस्वस्य उपधाह्रस्वत्वेवक्तव्ये द्विपद्यप्रप्प आदेशा हि सर्वादेशास्व प्रसंगाः
आदेशा हि सर्वादेशाः प्रसज्येत सर्वस्याद्विपाद्धस्य त्रिपाद्धस्य पदआदेशाः प्रसज्येत येनविधिस्तदन्तस्येति
निर्दिश्यतीतिसर्वादेशप्रसंगेन उपधाह्रस्वस्य वह्वव्यवमाशाकिन्ते नहि वक्तव्ये न निर्दिश्यमानस्यादेशावानवा
वक्तव्ये किंकारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति निराकरणं भाष्ये तत्र नासषष्ठीकृते यम षष्ठीस्थानेयोगेति सू
त्रस्थभाष्येन आवर्त्तन इति प्रतीकमुपादाय प्रकटितमथस्मान्नतएवतदावधेयम ॥ ॥

स्थानेन्त्यादेशाभावप्रसंगेन प्रसंगसंगत्या निर्दिश्यमानपरिभाषामूलभूतषष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रवदिति नत्वर्हत्रियत्रानेक
विधेति परिभाषामूलभूतस्थानेन्तरतम इति सूत्रोपस्थित्यानुपपन्यायोग्यस्थापकत्वसंगत्या यत्रानेकविधेति परिभाषामवतारय
ति नन्वेवेनत्यादिविति अत्रपरिभाषायां आन्तर्यमित्यस्य साहृश्यमित्यर्थः तच्च स्थानार्थगुणप्रमाणकृतं ग्रहाङ्गविधं नन्वान्तर्यमभ्युपगमा
त तस्यैवानेकविधत्वं दर्शयति अनेकविधमिति अत्रकृतमित्यस्य हेतुरित्यस्यमानमिति स्थाप्येत तन्तर्यमेवं सम्पन्नं कृत
मर्थकृतं गुणकृतं प्रमाणकृतमिति तन्तर्वियमान्तर्यमितियोज्यम् नचात्रप्रमाणं तत्कृतत्वादिविवक्षितव्यम् तस्यचगुणग्रह
णेनैवग्रहणात् श्चयुक्तिर्निरर्थकेतिवाच्यम् गोबलीवर्दन्यायेन श्चयुक्तेः गुणशब्दस्याप्रोक्तविनयानिति क्रमपर्यव्यपरः तेनप्र
मानतर्यमेवेनयोगेनयमित्यादिस्थानेन्तरतमइतिसूत्रस्थभाष्यं णानविरोधः स्वकाराकारयोर्गुणविधौ अन्तरतमाभावप्रसङ्ग

ननुचेतेनत्यादौ हृस्वस्येकारस्यप्रमाणतआन्तर्यादिकारोपिस्यादतआह यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्रस्थानतआ
न्तर्यंबलीयः अनेकविधेस्थानार्थगुणप्रमाणकृते अन्तर्माने षष्ठीस्थानेयोगइत्यनयकदेशानुवृत्त्यास्था
नेग्रहणाप्रवर्तमानेपुनस्थानेन्तरतमइति सूत्रेस्थानेग्रहणमेव नहिलतीययाविधिवर्णितमस्यवाक्यभेदे
नस्थानितः सतिसंभवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकम् तमपग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्वागमकम्

स्यमिति नित्यर्थः नचवाच्यानोविशाहीनेमाला स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः॥ हर्णवृत्तित्वाभावेनगुणग्रहणेनग्रहणेनस्यादि
तिवाच्यम् तेषांसात्वानत्वाभावेपि ऋषिकारिकेतनमादायगुणत्वात् सचैतत्वैतदत्रत्यमनोरमायांशब्दरत्ने अत्रपरिभाषायांप्र
माणंदर्शयति अत्रमानमित्यादिना पूर्वोक्तवचनविधान्तर्यं सत्रानियामकंस्थानेन्तरतमइतिसूत्रे अन्तरतमस्यत्रतमपग्रहण
मेव यद्येकविधस्थानकृतमेवान्तर्यंस्यात्तदास्थानेन्तरतमइत्येवसिद्धेतमपग्रहणंव्यर्थंस्यात् सतितत्तमपग्रहणाग्रयमर्थो
लभ्यते अयमेतरअयमेतरः तेषामतिशयेनान्तरइति अन्तरतमोभवति अतिशयेनेनमविद्यमानविति अतिशयोर्थो नहियाना
न अतिशायस्यच प्रतियोगिसापेक्षत्वात् अनेकविधान्तर्यसत्वोपपदमद्रयपद्यते अन्यथानदर्थमप्रकृतपपतः स्यादितिभावः ननुप
रिभाषायांस्थानतइत्यस्यपंचम्यर्थकत्वेन नहिकृतेस्थानेइत्यस्यस्थानेनेति तृतीयान्तार्थकल्पनमयुक्तमित्यतआह स्थान

नस्वि परिभाषायांस्थानतइत्यत्रआद्यादित्वात्तसीयेतीतसिकृतेनविरो
यइतिभावः॥

इदानीं चतुर्विधान्तर्यस्य क्रमेणलक्ष्यत्वं दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि चतुर्णामध्ये इत्यर्थः अस्याः स्वकपोलकल्पितत्वनि
राशाय प्रामाणिकत्वं दर्शयितुमाह स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्ये इति तत्र हि प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजनं उपपाद्य अर्थस्था
नेग्रहणं किमर्थं यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् किं प्रयोजनम् चेतास्तोता प्रमाणतः अका
रोगुणः प्राप्नोति स्थानतः एकारोकारो इति स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवत इत्युक्तम् ए २ ओं ननु स्थानतआन्तर्यस्य
प्राबल्यप्रतिपादनेपि प्रौढः इत्यत्र वत्सौढवानित्यत्रापि प्राहूढोढेति वृद्धिः स्यादित्याशयेन अर्थवत्परिभाषा

तत्र स्थानत आन्तर्यमिको यणचीत्यादौ सिद्धमेव अर्थतः पद्धतिन्यादि स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवा
देशत्वेनेति सिद्धान्ताद्व्यर्थाभिधानसमर्थो यः सत्वस्यादेश इति तत्समानार्थं तत्समानवर्णपादादीनां
ते तत्र श्लोकाहुरितिच गुणतो वाग्घरिरित्यादौ प्रमाणतो अदसो मे इत्यादौ स्थानेन्तरतम इति सूत्रेभा
ष्यसिद्धेषा ॐ १२ ॥ ननु प्रौढवानित्यत्र प्राहूढोढेति वृद्धिः स्यादत आह अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥

तत्त्वापद्यत इति नान्विति अस्मामाने च स्वरूपमिति सूत्रमेव तद्धि अग्रेर्ढगित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्या उपस्थितार्थस्य प्रत्य
येन पौर्वापर्यासंभवात् प्रातिपदिकादित्वेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणे प्राप्ते अयमर्थः शब्दस्वरूपेण तु
भयविशिष्टमेव संज्ञि यथा स्यादिति नियमार्थं तत्र स्वशब्दस्यात्मीयत्वे तात्पर्यत्वाद्रूपशब्दस्य च शब्दस्वरूपपरता
न् तथा च सति तदर्थं न इयं सिद्धा अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमिति शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे अन्यथानुपपत्त्या

ननुसूत्रमनेनदर्शितः परिभाषायाः सिद्धत्वेपि भाष्यमनेनस्वमन्याख्यानान्नासिध्येतेनैनोभाष्यमनेनाह विशिष्ट-
रूपोपादानेनेति लौकिकव्युत्पन्नविशेषणतयाउपस्थितार्थेकार्यस्यवाहात्तदन्यथानुपपत्त्याशब्दस्वरूपस्यविशेषण
योपस्थितौकार्यबाधाभावात्तत्रप्रकृत्यवधिकतन्त्रत्वपरूपकार्यविधानस्यपपत्तेर्भवतीति उपस्थितार्थस्यविशे
षणतयान्वयसंभवेतत्यागेमानाभावः अयमेवास्यामूलमनेनोभाष्येः स्वमन्याख्यानेपिन दोषइति भावः नन्वेवम

विशिष्टरूपोपादानेउपस्थितार्थस्यविशेषणतयान्वयसंभवेत्यागेमानाभावोऽस्यामूलम् अत्रार्थः
कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोपिगृह्यतइति ॥

यत्रप्रसिद्धर्थेवालौकिकार्थस्यैवग्रहणेनषट्जातीयेत्यादौतत्रनयापरिभाषयाअतिप्रसंगवारणेनसिध्येदित्यत
आह अर्थइति कल्पितेनेति ननुतत्रप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगेतत्तदर्थमानेनतदभावेनतदभावः इतितत्रतत्प्रकृतिप्रत्ययार्थौ।
अध्याहारेनकल्पितौयावन्वयव्यतिरेकौताभ्यांकल्पितोयः प्रकृतिप्रत्ययादिवाच्योऽर्थः शास्त्रीयः अपिशब्दाल्लौकि
कोपिगृह्यतइत्यर्थः अपिशब्दस्यलौकिकार्थसमुच्चायकत्वात् ॐ ॥

44

अत्र भाष्यप्रमाणायति संख्याया अतीति सूत्रे भाष्ये इति तत्र हि उतश्चेति वक्तव्यमिह मा भूत् कतिभिः क्रीतैः कति
किं पुनः कारणं न सिध्यति त्यन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशंक्य अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति समाधायानेषा परिभा
षा हि शक्याविज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन कृतार्थैषा परिभाषा भवति यान्येतानि
षट् संख्यानग्रहणानि इति वार्त्तिककृता परिभाषाप्रवृत्तिर्वारिता न वार्त्तिके व्यवस्थापिते तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यमर्थवद्ग्र
हणात् सिद्धमिति तन्निराकृतम् पुनः ननु चोक्तमिति पूर्वोक्ताशंकाया केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते कथमक्रमं वय

संख्याया अतीति सूत्रे भाष्यस्य पृष्ठम् इयं च वर्णग्रहणेषु नेत्यल्लस्येत्यत्र भाष्यस्य पृष्ठम् अतपर्वेषावि
शिष्टरूपोपादानविषयेति दृष्टाः

व्यतिरेकाभ्यामित्युक्तम् वर्णग्रहणेषु नेयं प्रवर्त्तत इत्याह इयमिति तत्र लस्येति सूत्रस्थे भाष्यप्रमाणायति लस्येती
ति तत्र हि लादेशे सार्वदेशप्रसंगः लादेशास्सर्वस्य प्रसंगः सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोतीत्याशंक्यार्थवद्ग्रहणात् सिद्ध
मिति समाहिते अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु वर्णग्रहणमिदम् न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणेना
नर्थकस्येति तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् अत एवेति वर्णग्रहणेऽनन्वयप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥

वर्णग्रहणे यत्तदयत्नैर्मोग्रमाणान्तरमपि अन्यत्नमाह । एतन्मूलकमिति येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये अल्लैवानर्थ
केन नान्येनार्थवता केनवत्कथम् किं प्रयोजनं मन्त्रग्रहणे स्त्रीकृत्य ग्रहणं माभूत् नक्रहणे गर्भक्रमहणं माभूत् स्त्रीग्रह
णे संग्रणोपायसं करोतीति माभूदित्युक्तम् हनग्रहणे रन्तहन्निति सूत्रे रन्त्यर्थः तेन स्त्रीहा नाम्न्यत्र दीर्घनिषेधो न भ
वति उक्रहणे उदःस्थास्तंभोरित्यत्रेत्यर्थः तेन गर्भोत्थ्यास्पतीत्यत्र पूर्वसवर्णाभावः स्त्रीग्रहणे स्त्रियाः इति सूत्रे तेना

एतन्मूलकमेव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये यवता अल्लैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति किं च संरूपमिति ।
शास्त्रस्य शाब्देनाक्रीयवाचिनार्थ्यौगदर्शनेन रूपशब्देन संरूपं एवं चानडुभयं शब्दसमस्तीति तदर्थः
नत्रार्थीन विशेष्यः नत्र शास्त्रीयकार्यासंभवात् किं तु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञेति
फलितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्यस्पष्टम् ॥

शब्दाविकृत्येयदुन संग्रहणे संयरिम्यामिति सूत्रे तेन पाय
संकरोतीत्यत्र स्यटन न त्याच पदान्तर्थकेन तदन्तविधिस्तदा लैवनान्येनानर्थकेन अपि नर्थवता इति बाध्य
ता भाष्यकृता सूर्थवद्ग्रहणादिति परिभाषानवर्णाग्रहणे प्रवर्तते अपि तु अङ्गविशिष्टरूपापादानेति बाध्यतमि
तिभावः इदानीं सूत्रकारमतेन परिभाषां साधयति किं चेति उपयादित्वं चेतन्त्सर्वमयस्तान् ॥

55

ष्टचकारमते स्वशब्देनोपस्थितो योऽर्थः भाष्यमते विशेष्यत्वेन तयोपस्थितो योऽर्थः सद्भावस्तस्य प्रासः सतिसप्तमी वेत्य
र्थ्यपर्यवसन्नेनेन नु गौणाद्युपसर्ज्जनस्य संगत्या गौणमुख्ययोरिति निषेधविभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषेण
गौणपदार्थे नानावभिरूपयति गुणादागत इति स्वभाष्यार्थे निष्ठगुणसजातीयगुणहेतुकारोपविषयत्वमिति
भिन्नकप्रवृत्त्याश्रयशब्दनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नबोधीयविषयतानिरूपितविषयता
श्रयत्वमर्थः एतमेवार्थं दृष्टान्तयति यथेति गोशब्दनिष्ठशक्तितानिरूपितशक्यताश्रयनिष्ठजाड्यादिगुणस

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावस्मदन इत्याद्यापत्तिरत आह गौणमुख्य
योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणाति
भिन्नोऽर्थो वाहीकः अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि न तु गुणारोपादेव बुध्यते ॥ ॥

॥

॥

जातीयजाड्यादिगुणहेतुकारोपविषयगोत्वादिभिन्नकप्रवृत्त्याश्रयजन्यबोधीयारोपितगोत्वादिनिष्ठप्रका
रतानिरूपितविशेष्यताश्रयवाहीकरूपोऽर्थः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि न तु गुणारोपाद्गौणपदार्थ इत्यन्वया
ह अप्रसिद्धश्चेति संज्ञादीत्यादावादिशब्दग्राह्यश्च शाकसंबन्धरूपलक्षणागम्योऽर्थः न तु गुणारोपादिति यद्वा
चकशब्दप्रयोगस्तदीयगुणारोपादित्यर्थः एतेनाभिव्यञ्जकपदार्थोपदर्शितन्यायः संगृहीतः अतएव प्रसि
द्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणमित्यन्त्यलकत्वादेव लब्धत्वात्के परिभाषान्तरमतेन सफलितत्वमितिवा

५५

इदानीमवशिष्टमुख्यपदार्थमाह मुख्यमिवेति प्रधानत्वादिति सादृश्यहेतुत्वं प्रथम इति प्राथमिकशक्तिजन्यबो
धविषय इत्यर्थः मुख्यमिवेत्यत्र शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययो बोध्यः मुख्यार्थारोपेण गौणार्थे प्रयुज्यमानेन शब्देन मु
ख्यार्थस्य प्रथमोपस्थापनेन तादृशप्राथमिकोपस्थितविषयार्थमादाय कृतार्थस्य शास्त्रस्य गौणार्थमादाय प्रवृत्तिका।
ल्पने प्रमाणाभावमेवास्याबीजमुद्घाटयन्नाह गौणस्त्वर्थे इति उपपादितं चैतत्तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमा।
धिकरणे पूर्वमीमांसकैः तत्र हि बर्हिर्देवसदनं दामीत्याम्नातं लवनप्रकाशकं मन्त्रं विषयीकृत्य विचारः लवन
प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन लवनक्रियायामस्य विनियोगः स्यात् किं मुख्यबर्हिर्लवनक्रियायामुत गौणे।

मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः गौणस्त्वर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते
॥

मुख्यस्यायागणबर्हिर्लवनक्रियायामिति तत्र बर्हिर्हि द्विविधं गौणं मुख्यं च मुख्यं कुशकादिदश विदध्यमुलपम्
गौणं तत्सदृशं तृणान्तरम् तस्मिन्बर्हिः सदस्यमाणवकेऽग्निशब्दवत् गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् एवं सति उभयोरपि
प्रकृतार्थत्वाविशेषेण दर्भस्येव तृणान्तरस्यापि लवने मन्त्रस्य विनियोगे न किंचिद्बाधकम् इति प्राप्ते मुख्यस्य प्राथ
मिकोपस्थितिविषयत्वेन तत्र मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थस्य लिङ्गस्य विलम्बिनोपस्थितिक गौणार्थे विनियोजकत्वकल्प
ने प्रमाणाभावः मुख्येन निराकांक्षस्य गुणकांक्षाविरहात् तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रस्य विनियोग इति सिद्धान्तः ।

एवं चेति अप्रसिद्धसंज्ञादेर्गौणत्वादित्याकस्य चोभयोर्गुणयोगाद्गौणत्वे सतीत्यर्थः अत्रेति परिभाषायामित्यर्थः
यत्तेनात्र नैवमिति सूचितम् अत्रोभयविधगौणग्रहणस्य फलं निर्दिशति तेनेति उभयविधगौणप्राति
पदिकं कृत्वा वर्णानां गौणसंज्ञानित्वरूपगौणत्वस्याग्रहणादित्यर्थः ननु अत्रोभयविधगौणत्वं गृहीत्वा मतेऽप्रिय
त्रयाणामित्यत्रातिप्रसंगाभावेऽपि प्रियगौणपदगौणत्वाः सुतरां विशेषणीभूतः कृत्वा विनिपातउपसर्जनस्यापि आरोप
न गौणत्वमभ्युपेयते न त्र पूर्वोक्तातिप्रसंगस्तदवस्थ एवेत्यत आह किं चेति तेनात्र विशिष्यार्थीयस्यापकविशिष्टरू
पोपादानेन पदकार्यत्वाभावात्प्रियत्रयाणामित्यत्र पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य नादवस्थामितिभावः ननु प्रातिपदिक

एवं चाप्रसिद्धत्वे गौणत्वादित्याकत्वेन न प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव न त्र विशेष्याद्वार्थस्यात्र
रविशेषणत्वेऽपि उक्तगौणत्वाभावात् किं चार्थन्यायेन प्रातिपदिककार्ये किं त्वत्रांशे विशिष्यार्थीय
स्यापकं विशिष्टरूपं यत्र नाहृत्य पदकार्यमेव परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबंधे हृष्टगौ वीहीकइत्या
दौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति संज्ञारंगा ज्ञानसंस्कारवाधायोगः प्रा
तिपदिककार्यप्राप्तिभावेवीजम्॥

कार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभाव
स्यप्रमाणानुपलब्धिपराहत्वाज्जैनाच
नातिप्रसंगनादवस्थानिवारणमसंभवतीत्यतः पूर्वोक्तगौणत्वाप्रातिपदिककार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभावे वीज
मुद्घाटयति परिनिष्ठितस्येति उपसर्जनभूतं गौणं पारिभाषिकरूपगौणं योऽचत्र प्रवृत्त्यभावेवीजं तु सतोप
सर्जनीभूतानामितिवार्तिककृतं संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधकरणमेव उपपन्नमिति ज्ञानान्तरमाह किं चेति प्राति
पदिककार्यत्वप्रवृत्तिभावेवीजमाह परिनिष्ठितस्येति त्रयाणामित्याद्युपसर्जनस्थलेऽत्युक्तविपरीतयाना
भावादेव न प्रवृत्त्यभावेवीजं नापद्यते अप्रसिद्धसंज्ञास्थालीनपदान्तरसंबंधादेव गौणत्वाप्रतीत्यान

५६ तत्प्रवृत्त्यभावबीजमुक्तमेवेति न दोषः

ननु यत्र विशिष्टरूपेणाहत्त्वकपदकार्यं तत्रैवेयं परिभाषाप्रवर्तत इत्येव वक्तव्ये उपात्तेत्याद्यधिकविशेषणोपादानं व्य
र्थमित्यत उपात्तेत्यादिविशेषणद्वयस्य कृत्यं दर्शयति स्वस्रुरसदृशस्येति उपात्तमित्याद्यादिशब्दोद्वितीयविशे
षणस्यापीदमेव कृत्यं यत्तदेव प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तरीत्याशंकते नचेति नस्वोपात्तत्वेपि प्रातिपदिकप

स्वस्रुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके स्वास्त्रेयादिरित्यादावत्तदन्तः सिद्ध्येत उपात्तमित्यादिना च प्राति
पदिकपदेनाहत्त्वमिति वाच्यम् तेन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपात्तस्य तिविशिष्टस्य विशि
ष्टार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥

दवत्त्वेनोपात्तस्यापि तावपि विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावेन तत्रपदकार्यत्वेपि नेयं परिभाषा प्रवर्तत इति विशिष्टार्थोप
स्थापकमिति द्वितीयविशेषणस्य तदेव कृत्यं दर्शयन् सिद्धान्तमाह ॥

47

ननुपवमो दिदितिसूत्रे भाष्ये प्रोदंतो निपात इत्यत्र चं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रनदः प्रदः प्राभवत् प्रदोभवति गोभवत् इ
ति प्रोतान्नि प्रतिषेध इति वार्तिकं व्याख्यायन वक्तव्यः लक्षणप्रतिपदक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव भविष्यतीति तेन प्रा
प्त्या(ख्या)नानेन रमेवमपि अगोगोः संयपचे गोभवत् अत्र प्राप्नोतीति वार्तिककृता प्राशंकामन्यथाप्य एवं न हि
गोणत्वाख्यो न त्वे कार्यं संप्रत्यय इति समाहितं भगवता भाष्यकृता तत्र विरुध्येत पदकार्यं तेऽपि अतः इजिति वहिशि
ष्यार्थाय स्थापक विशिष्ट रूपयोपादानाभावान्न परिभाषाप्रवृत्तेरसंभवादित्यत आह नेपातनपदंविति तथा च [illegible] आदिति

निपातपदंतत्वादित्वे नैव वादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यवि
धायके प्रोदित्यादावनेन प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषान अग्नीसोमौ मा
नवका विनपत्र तत्र प्रसिद्धे देवता द्वंद्वे वाच्य अग्नीषोमयवस्तान्त द्वापरत्वेनं न
गणादीनषोमभवनपव ॥

हस्तेऽनुवृत्तस्य निपातपदस्य चादित्वेनैव वादीनामुपस्थापकत्वात् उद्देश्यककार्यविधानेन न प्रवृत्तौ वाधकाभा
वेन विरोधाभाव इति भावः ननु एवं गोणत्वाख्ये यो विनि परिभाषाप्रवृत्तौ अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्रापि तत्त
त्वेन स्यातां तत्र आह नयोः पदकार्यत्वादित्यत आह अग्नीति देवद्वन्द्वे याम अग्नीषोमपदस्य मुख्यत्वात् [illegible] गत्वा
दीत्व षत्वयोः कृतयोरनंतरं माणवकसंबंधे तनयोस्तत्त्वद्वापरत्वात् [illegible] दोष इति भावः ॥ ॥

द्वंद्वेलाघवमेवनयोस्तत्सदृशपरत्वेनत्नामिकत्वेवानेन घत्वेभवनइत्याह सदृषालात्वणिकाविति एतस्मिन्नेवार्थे
अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः इति सूत्रस्य भाष्यमप्युद्भयति अतएवेति सदृषालात्वाणिकयोस्तन्नामिकयोर्वाद्वंद्वे ईत्वष
त्वाभावावेवेत्यर्थः अग्निः स्तुदिति सूत्रस्य भाष्येहि अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् अग्नीषोमावित्यत्रयाहि

सदृषालात्वणिकाग्निसोमपदयोर्द्वंद्वेनत्वामकाविन्यर्थकेवचनेत्वषत्वे आद्येगौणलात्वणिक
त्वादेनेप्रसिद्धत्वात् अतएवाग्नीसोमौमाणवकाविन्यत्रगौणमुख्यन्यायेनषत्ववारणायव
र्मेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति सूत्रस्य भाष्ये संगच्छते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनिष्टप्रसंगः इत्यत्राहि निष्टप्रसंगेन अग्निसोमौमाणवकाविति नत्वर्हि वक्तव्येनवक्तव्यम् गौण
मुख्ययोर्मुख्येसंप्रतिपत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ । ॥ ॥

त्तुपदकार्यपरिभाषाप्रवृत्तौ चापरिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धासंभवे गौणत्वाप्रतीत्यापरिनिष्ठितस्यैव पदान्तरसं
बन्धे अग्निर्माणवक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिरेव नियामिकेत्यंगीकृते न च गौःपाठ इत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य
पाठनकर्मत्वासंभवेन द्वितीयानुपपत्त्यानुपपत्तेः प्रागपि गौणार्थप्रतीतेरेव यथा भूपप्रतेन व्यभिचारात् प्रयुक्तमि
[illegible] प्रयोगान्तराणां न च नदूष्यत्वे प्रागपि गौणार्थप्रतीतावपि [illegible] पदस्याप्रयोगे गौणार्थत्ववपदस्य

गौःपाठयितव्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौ
णार्थत्वप्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेन वोपपत्तिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहणात्तेन संपद्य
ते अमहान्महान्भूतस्तद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगेणायादेशादीर्घादीनां करणेन चास्मन्याय
स्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितं अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेनानुपपत्तेः

व गौणार्थत्वप्रतीतित्रैरत एवान्वयं संपद्यते अमहान्महान्भूत इत्यादिभाष्यप्रयोगापपत्तिरुपपद्यते अन्यथा
वाक्यसंस्कारपक्षे गौणमुख्यतिपरिभाषयान्वायादेशानापत्तिरित्याहुः गौःपाठयितव्यादावित्यादिना इदं च प्रयो
क्तृणां मदा गौणार्थकत्वप्रतीतिनिवारणाभित्यपि प्रत्याक्रम ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुतोनन्तदपि संभवति अर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तेः तेनार्थेनैव पदार्थाद् इत्यस्यार्थ
स्योपलब्धिर्भवति वाक्य इत्याशंक्य तेन पदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये इत्युक्त्वा इह देवदत्त इत्युक्ते कर्तानि
र्दिष्टः कर्म क्रिया गुणो वानिर्दिष्टो ग्रामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया गुणो वानिर्दिष्टो अभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दि-
ष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टाः शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा इदानीं देवदत्त ग्रामम-
भ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः गामेव नान्यः कर्म अभ्याजे नान्यः क्रिया शुक्लामेव नान्यामि

किं च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्त्री क्रिये चानिर्दिष्टे स्यातामुक्ते हे दासी गाममभ्याज शुक्लां देवदत्तेत्या
दौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ता अभ्याजेव क्रियेत्यर्थं केनार्थवत्त्वं तस्य भाष्येण कारका
दिमात्रप्रयोगे योगिसर्वे क्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकवाचकादिप्रयोग इत्ये
वं तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वाद्या।
ख्यानमित्यर्थलाभेन गाढं वा क्रियान्वयकालीयदर्शयैव गौणार्थप्रतीतिप्रयोजकत्वम्पि॥

तिपर्थापदाना

सामान्येवर्तमानानां पदविशेषवस्थानं सवाक्यार्थं इति क्रियाकारकसंबंधरूपवाक्यार्थव्यवस्थापयता भगवता अर्थव
त्त्वं तस्य भाष्यकृता कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इति शुक्ला
मित्युक्ते इत्यादिग्रंथतात्पर्यं तस्य सूचितत्वात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधु
त्वाद्याख्यानमित्यर्थलाभेन गामितिकारकमात्रप्रयोगे अनंतरं च विशेषाकांक्षायामाहयेति क्रियाविशेषवाचकपदा

अभिव्यक्तपदार्थायेऽस्यास्य परिभाषांतरत्वमिति भ्रमं निरसितुं तत्राप्यवमेवेत्याह एवमिति एवं सिद्धेऽर्थे प्रमा-
णांतरमाह ध्वनितं चेदमिति अत्र च शाब्दोऽयमर्थः ननु त्यदादिसूत्रे भाष्यकथनं हि वाहीके इत्यानभवतः गोर्वाहीक इ-
ति गामानयेत्याशंक्य अर्थाश्रये एतदेवं भवति यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्या त्वेऽइति स-
माहितं एतद्भाष्यविरोधाद्विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपोपादाने यत्रास्ति तत्रैव परिभाषायाः प्रवृत्तिरस्त्वता

एवमेतन्मूलकोऽभिव्यक्तपदार्था येति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः ध्वनितं चेदं सर्वादिसूत्रे संज्ञा-
भूतानां प्रतिषेधमारंभमाणेन वार्तिककृता पूर्वपरेति सूत्रे असंज्ञायामिति वदता सूत्रकृता
अनर्थसंज्ञयान्तन्मन्याख्याने ऊर्वता भाष्यकृता च ॥ ॥ ॥ ॥

यत्राहृत्य पदकार्यं एवेति नायं नियमः संभवति अन्यथा पदकार्ये एवेयं परिभाषा प्रवर्त्तेत न प्रातिपदिकका-
र्ये इति भाष्यकारः समादध्यात् नैवं समादधाति तस्मात्परिभाषायाः पदकार्यविषयकत्व कल्पनं निष्प्र-
माणकं न च अर्वेवं संपद्यते इत्यादिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् भाष्यप्रयोगाणामप
रिभाषयाऽनित्यत्वेनाप्युपपत्तेः न चानित्यत्वे प्रमाणाभावः तत्प्रयोगाणामेव प्रमाणत्वात्

अर्थाश्रय इति अर्थाश्रय इति भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रये इत्यर्थकल्पनेन न दोष इति भावः अनुपा-
व शाब्दाश्रये इति प्रतीकम् तदाप स्वार्थे वृत्त्यान्यानि पदिकादि भक्तावृत्त्यनायां कार्ये प्रवृत्तेन शाब्दानसंनिधानात्

अर्थाश्रये यत्तदेवं भवति शाब्दाश्रये च वृद्ध्यावे इति ग्रन्थस्यस्य भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्य
पदाश्रये पक्षन्यायः तद्रहितशाब्दाश्रये च नेत्यर्थः गोतम इति ॥

गोतमं च प्रतीयत इत्यादिकैयटाक्षरमपि संगच्छते ननु शाब्दाश्रये चेत्यस्य अर्थरहितवर्णमात्राश्रये इति प्रा-
तीयमानार्थः कथं वाप्यत इत्यत आह गोत इति ॥ ॥ ॥

50

यथास्त्वेतेति णकाराविवक्षायामसत्यामिति भावः युक्तं चैतत् अस्यैवमन्तरस्य सिद्धत्वात् नत्वात् तदुक्तं च परेन
गोतो णिदिति सूत्रे भाष्येऽनपरत्वे प्रत्याख्याते चित्रगुरित्यादौ न दोषः गोपूर्वत्वाभावात् स्वरेषु स्थानिवत्प्रतिषे
धात् हे चित्रगो इत्यादौ तत्त्वात्त्रिणिकत्वान्न दोषः इत्येवं भाष्यस्याशयः यो सर्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्यमित्याशो
मित्यत्र भाष्य उक्तमित्याहुः विनिवृत्तो गोतो णिदिति वाच्यमित्यत्र लक्ष्यं साहे हे द्यो हे न चैवं द्यो सर्वनामस्थाने हृ
द्धिर्विधेया इत्यो तामिति सूत्रस्य वार्त्तिकस्य यो प्तेनोति प्रतीक मयादायग्नो णित् यदि सूत्रे यद्यपि नत्वम् गोतन्न

यथासंख्यत्वसूत्रे विशिष्टस्य योपादानसत्वे नोकारान्तैवतत्स्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥

त्याकारान्तोपलक्षणार्थं वाव्याख्येयं वर्णनिर्देशो हि तपरत्वप्रसिद्धमिति कैयटोविरुध्येतेति वाच्यम् नपरकरण
प्रत्याख्यानपरगोतो णिदिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन तत्र कैयटस्याचिन्त्यत्वात् प्रत्याख्यानपरं भाष्यं हि प्रथ्यतप
रकरणं किमर्थं इह माभूत् चित्रगुः शबलगुरिति नैतदस्ति ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति स्थानिवद्भावात्प्राप्नो
ति यत उक्तं पठितं तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात् नपरकरणमनर्थकं किं कारणं स्थानिवत्प्रतिषेधा
त् प्रतिषिध्यते त्र स्थानिवद्भावः गोपूर्वत्वाभावात् स्वरेषु स्थानिवत्त्वं भवतीति स चावश्यं प्रतिषेध आश्रय
तव्यः इत्वत्या हि संबुद्धिजसोः प्रतिषेध इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायामर्थस्य प्राधान्यायेन मुख्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुख्यन्यायस्य सिद्धत्वेन तद्व्यतिरिक्तत्वा
देनार्थवत्मुक्ता अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापवादस्य तान्त्रनितिति परिभाषामवतारयति अर्थवदिति एतेन अह्रेनित्य
स्यार्थवत्परिभाषापवादत्वेनैतदुक्ता गौणमुख्येन्नवक्तव्यचितमित्यपास्तम् अर्थवत्वेत्यादिलनीयांतविशेषणेने
नर्थकस्यैतस्येनैतस्य विशेषणं न स्यादत आह येनेति एतेन अर्थवत्कस्य आस्तीति नन्तायकमन्वेषणीयम्।

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयंति।
येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितेयम् तेन राज्ञा साम्ना इत्यादावल्लोपः दण्डिवा
ग्मी इत्यादौ इनहन्निति नियमः सम्पद्यः ॥ ॥ ॥

मिति सूचितम् अस्याकमेणोदाहरणान्याह तेनेति साम्नेत्यादाविति नन्वत्र अल्लोपो नइति सूत्रे वर्णग्रह
णे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरेव इष्टसिद्धावस्या यादानं निरर्थकमितिचेन्न वर्णग्रहणे इत्यस्य वर्णमात्रग्रहणे
इत्यर्थेनानर्थकाभावात् अनपवर्गादिति सूत्रे अर्थवत्परिभाषामूलकगौणमुख्यपरिभाषया गोभवदित्या
दौ अग्रहस्य संज्ञा अप्रवृत्तिमाशंक्यानियानपत्ताग्रहत्या विशिष्टस्यादेशपत्वात्समाहितम् ॥ ॥ ॥

सर्वेषामिति अत्रसार्वधातुकेवेति सूत्रेण अन् प्रत्ययेनुडागमेच रूपसिद्धिः नन्वत्रास प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेना
र्थवत्वादानर्थक्याभावात्कथमिद मुदाहरणं संगतं स्यादिति चेदत्राह कैयटः अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यर्थाश्रयणादत्र अस अनर्थकम् अर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणेन अर्थवाने चासशब्दः न
देवमुदाहरणं चिन्त्यम् आगमशास्त्रमनित्यमिति ज्ञापितस्यैवार्थवतान्यायत्वेन यत्नान्तरे यस्माद्धस्यानर्थकस्य
संभवानेदमुदाहरणं चिन्त्यमिति परे स्पष्टं चेदमत्रैवोपरि प्राचीनमतं विरुद्धमिति माह अन्येत्विति प्राचइत्य

सर्वेषामित्यादावनसंनतस्येति दीर्घः सर्वधामीसप्रथिमेत्यादौ मतइतिनीपनिषेधप्रसिद्धः अन्ये
त्वपविदोविषोधमित्यत्र ठन्व्याहत्येयक्रियमाणा विणःषोधमित्यत्रागग्रहणादर्थवत्परिभाषात्र
नित्यानन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ ॥ ॥

र्थः परिउपसर्गपूर्वकात् विषदयातो विधिलिङिशपि
स्योद्धिदेणि ज्ञानत्रयाणामित्यभ्यासप्रसङ्गेचैवविषोधमित्यत्रैवेवीनीणः परत्वात्षीधमिति अगग्रहणा
भावेऽत्र्वस्यानद्वारणायाक्षिन्नसूत्रे अगादिति सतितस्मिन् इणोतादेगादित्यर्थे वेवीन्पुंशस्य इणोनागत्वाभा
वात्तनठत्वम् अर्थवत्परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेत अनयेवप्रकृते ठत्ववारणसंभवादगादित्यनर्थकं भवे
त् पदस्यचाप्युपपत्याअर्थवत्परिभाषायाः असार्वत्रिकत्वेतन्मूलकमेवेदं वचनमनित्यमिति नापूर्व

ज्ञापनविषयदर्शनद्वारा आह विप्रतिषेधेनेत्यनेन सूत्रविनामरूपविप्रकटयति विभाषेटइत्यत्रेति आगमसन्निपातेविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेने
द्विसति विभाषेटइत्यत्रसूत्रेऽनर्थकस्यैव षीध्वमः संभवादर्थापिकारान्तरोपादानः षीध्वमितिपूर्वसूत्रेऽपिनस्यैव
ग्रहणंस्यादितिभावः ।५॥ नन्वर्थवत्परिभाषानुरोधेनविभाषेटइत्यत्रषीध्वमोऽसंबंधपदेवेति प्राचीनोक्तंगत्याह
णस्य ज्ञापकत्वमसंभवेत्यतः एकयोगनिर्दिष्टेति न्यायेनतत्संबंधस्यावश्यकत्वबोधनद्वारासमर्थनेनरोक्तपरिभाषाया

विभाषेटइत्यत्रानर्थकस्यैवषीध्वमः संभवादत्रापिनस्यैवग्रहणमितिभ्रमवारणायोगादिती
तिपरे । ननुउभेत्यत्रलिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतः आत्मनेपदेष्वित्येवसंबंधेप्यनानेनर
वादतआह एकयोगनिर्दिष्टानांसहवाप्रवृत्तिःसहवानिवृत्तिः वाशब्दएवार्थे परस्परान्वि
तार्थकपदानांसहैवानुवृत्तिर्निवृत्तीइत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अपूर्वत्वमेवेतिबोधयितुंसमनंतरोक्तपरिभाषाव्यवहितोत्तरामेकयोगनिर्दिष्टेतिपरिभाषामवतारयति ननुउभे
त्यत्रेति परिभाषास्थवाशब्दार्थमाह वाशब्दएवार्थइति नचपरिभाषास्थवाशब्दद्वयस्तत्वेनैकवचनंवाशब्दइत्यनु
पपन्नमितिवाच्यम् जातावेकवचनमित्याशयात् अर्थस्तुवाशब्दावित्येव वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपिसम
च्चयेइतिकोशादितिभावः एकयोगेत्यस्यशब्दमर्थं सूचयन्परिभाषार्थमाह परस्परेति ॥ ॥ ॥

५२

ग्रस्य लोकन्यायसिद्धत्वं दर्शयन्नाह पककार्येति नेड्वशीति सूत्रात् इडित्यनुवर्तमाने पुनराड्ईयान्तकस्येति सूत्र
स्थ इड्ग्रहणसामर्थ्यसिद्धोऽयं न्याय इति कस्यचिद्भ्रान्तिमिति नन्दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन खण्डयति य
त्विन्यादिना नह्येकयोगेति न्यायेन इण्मात्रस्यानुवृत्तौ कार्यं दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थ इड्ग्रहणप्रत्याख्या
नेयुक्तिमदित्यत आह नमोऽतिवृत्तिरित्वेति इण्यनुरोधेन पतन्न्यायस्यान्यायार्थं तरेण बाध इति भावः न तु प्री
हृतीति सूत्रे भाष्ये किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते नाविप्रनरकालः प्रतिषेधः क्रियते पुरस्तात्प्रतिषेधे ह्याति
पककार्येति प्रक्रान्तो बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः यत्तु तापकेनेड्वशीत्यत इ
डित्यनुवर्तमाने ग्राड्ईयान्तकस्येत्यत्र पुनरिड्ग्रहणं तन्नहि नेत्यस्या संबंधार्थं तत्र दीधी
वेवीतीति सूत्रे भाष्येन तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानाय इड्ग्रहणोऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य
टोगुणस्य पविकाराभावार्थं तस्यापकर्षेन द्वितीयात् नमोऽतिवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्य
नुवर्तन इति न्यायेन सिद्धा वस्तुतस्तु दीधीवेवीटाविति सूत्रस्य भाष्येऽकदेशयुक्तेः ग्रा
ईयान्तकस्येति सूत्रस्थ इड्ग्रहणस्य नेड्वशीति सूत्रे भाष्यप्रत्याख्यानात् मकारेणानुकर्ष
येन तत्र पयमर्थः द्विरिड्ग्रहणे न कर्त्तव्यं भवतीति विप्रनरकालप्रतिषेधे प्रयोजनमस्य पयामश्रत्यां किंचिद्विकारा
नरं चकृत्वात्प्रयोग नावा पुरस्तादपि प्रतिषेधे इ मतिनत्वकविष्यते क यमिद मास्विते ज्ञाषीकृतीति नतोऽवृत्त्यामि ग्राड्ई
यान्तकस्य बलादेरिति इडित्यनुवर्तते तेनेतितिहृत्यमित्युक्त्वा ग्राड्ईयान्तकस्य हलादेरिति सूत्रस्य इड्ग्रहणं प्रत्याख्या
ने यतल्लघुन्नयप्रत्याख्यानापेतयादीधीवेवीटामिति सूत्रस्य इड्ग्रहणप्रत्याख्यानस्य गुरुभूतत्वादकदेशयुक्ति
स्तम मतिविवं ग्राड्ईयान्तकस्य हलादेरिति सूत्रस्य इड्ग्रहणसामर्थ्यसिद्धेऽयं न्याय इत्यपि मतं सर्वथाप्यसंगतमि

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषा समनन्तरं अपवादसंगत्या एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति परिभाषा भवतीव

नन्वेवमलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारः प्रागंगादिकारादित्यनुपपन्नमेक
योगनिर्दिष्टत्वात् तथा दामहायनान्ता चेत्यादौ संख्याव्ययादेर्ङीपित्यतः संख्यादेरिति व
र्त्तते अव्ययादेरिति निवृत्तमिति अनुपपन्नमत आह एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो
ऽप्यनुवर्त्तते एकत्वार्थयोगः संबंधस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वंद्वनिर्दिष्टयो
रित्यर्थ इति एतान्निरितिसूत्रे कैयटः ॥

यति नन्वेवमिति समैव प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्न्यंगीक्रियमाणोऽप्यर्थः अत्रानुपपन्नमिति पुनरुक्तिमेवमपि बोधनार्थः

53

पद्मातिविति सूत्रे कैयट इति तत्र हि मूल इति वक्तव्ये पत्तस्य मूले पद्धतिः तत्र हि वक्तव्येन वक्तव्ये मूल इति वर्त्तेते
कुमत्कृते तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ विधुक्ता अनेनन्तरं यदि तदनुवर्त्तते पाके पिशाभीनीत्यर्थाधिकि
ते मूल इति वक्तव्ये पाके निवृत्तं इति सिद्धान्तिनोक्तं अनन्तरस्यैव तरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्त्तने पक
देशो वा निवर्त्तत इति पूर्वपक्षभाष्यमादायनेनोक्तं पत्तेन कैयटेनारुचिः सूचिता तद्बीजम् तत्रैतेनाम् षा
सोविति सूत्रस्य भाष्यसंगतिः तत्र हि वास्त्यापी यतः स्वयोनुवृत्तिर्वा बाधानुवृत्तिरुक्तन्यायेन न्यासोक्य अ
नुवृत्तर पदे इति दृष्टान्तेन अनेन न्यायेन साधितमिति प्रागुक्तार्थ एव युक्तो नायमित्यपास्तम् पूर्वपक्षोक्तभा
ष्याशयेन तत्रोक्तत्वेपि सिद्धान्तभाष्यस्य तत्थानाशयेन तैनाम् षासोविति सूत्रस्य भाष्यविरोधाभावात् अर्था
धिकारपक्षे द्वन्द्वस्य तदर्थस्य वैकत्वेन विच्छेदाभावात् स्यादेकदेशानुवृत्तिरित्याशयेन पूर्वपरिभाषया कथं पु
नरिति पूर्वपक्षभाष्यं शाब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्स्वरूपशाब्दान्तरसंनिधाने योगात्।
वेप्रतीयत इति दोषाभावादित्याहि एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति इति सिद्धान्तभाष्याश
यः अत्रापि षाक्षेप्रयुंजानेन भाष्यकृता एकसमासेपि न पानुवृत्तौ किम्बाच्यम् समासे तत्याशयसूचना तेना
नाम् षासोविति सूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याशयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकयोगेऽप्यत्र भाष्याभिप्रेतमेवेदानीं वीजमाह तावन्मात्र इति इदानीं तूभयोरपि परिभाषयोः भाष्यमूलकत्व
माह स्पष्टा चेयमिति दामहायनान्तादित्यत्र हि तत्र हि संख्यादेरिति वर्तते न त्वव्ययं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व
प्रकृते संख्याव्ययादेर्ङीविति यदि तदनुवर्त्तते अव्ययादेरपि प्राप्नोतीत्येष दोषः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरिति
च निवृत्तम् कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एकदेशो न एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भ

तावन्मात्रं शेषविनिवृत्तिप्रतिज्ञाबललभ्यमिदम् स्पष्टा चेयं दामहायनान्तादि
त्यत्र ग्रन्थेनोक्तम् शसोरिति भाष्ये च दृष्टीच ॥ ॥ ॥

वतीति स्पष्टमेवोक्तम् ग्रन्थेनोक्तम् प्रातोरिति सूत्रे नुङ्ञोनास्तिङ्प्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रयोजनान्यथासिद्धये स्वा
धिकारान्तिदम् स्वपीति प्रकृतमेवर्त्तते क्व प्रकृते वा स्वप्यापि शाल्लेरिति यदनुवर्त्तते इहापि विभाषा प्राप्नोति स्व
ग्रहणमनुवर्त्तते वाग्रहणं निवृत्तं कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते एकदेशो न एकयोगे चैकदेशा
नुवृत्तिरव्यत्राप्यनावश्यमिहैव एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवतीत्युक्तम् एवं चात्रापि स्पष्टमेवोक्तम् ॥

54

नन्वत्राईध्यानकस्येति सूत्रस्य ऋग्रहणमुणग्रहणमूपविकाराभावार्थं तत्सवर्णग्रहणमाप्नदीर्घाभावार्थं तम

नन्वत्यदादीनामइत्यादिनामइमभिन्यादौ अनुनासिकः स्यादत आह भाव्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं न अणुदित्सूत्रेऽप्रत्ययइत्यनेन सामर्थ्यात्तत्र भाव्यगुणाभेदकत्वेन च भाव्ये ते
त्यर्थः। अतएवाणुदित्सूत्रेऽप्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्तापवंत
र्विसिद्धे मदप्रत्ययइति प्रतिषेधेन शास्त्रिनस्तायमत्रि भाव्यमानाभावस्यापि भाव्यमानेन सव
र्णानां ग्रहणं नेति ॥

पिस्यानयामतिदीधीवेवीटामिति सूत्रस्य भाष्यं व्या

नपरभाष्यमसंगतं स्यादित्यतोऽवसरप्राप्तां भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषामवतारयति ॥॥

ननु प्रत्याप्रत्यय इत्यस्यैकदेशानुमतिद्वारेणत्वपरिभाषाज्ञापनार्थत्वसम्भवे कथम् योगेन प्रत्यय इत्यस्य भाष्यमानार्थकत्वे
नाप्रत्यय इत्येतदर्थसिद्धत्वादित्यरुचेराह किंचेति तथा च त्यादादीयस इति सूत्रे भाष्येण तथैवोक्त्या ज्ञापितत्वैवेति भावः
वस्तुतस्तु त्यादादीयस इति सूत्रस्य भाष्यस्यापि कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायबाधेन प्रत्यय इत्यस्य यौगिकार्थबोधनद्वारा
परिभाषाज्ञापनपरत्वमेव नैवं मास्तादित्यवर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रस्य प्रत्ययादेशादिकं किं न इति वक्तव्यमि-
ति वार्तिकस्य एवं नहि सिद्धेः स निपद प्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति न ज्ञापयत्या बाधभावनेत्यापपरिभाषाभाव्यमानेन

किं च त्यादादीयस इत्येवं न यतो दीर्घसिद्धे त्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या
ज्ञापकम् अणुदित्सूत्रे त्यादादिति सूत्रे च भाष्यस्पष्टैषा ॥

सवर्णानां ग्रहणं नेतीति भाष्यस्य चानुपपत्तिरिति वाच्यम् एतच्छास्त्रसंकेतितप्रत्ययपदेन प्रत्ययमादाय वार्तिककारस्य
यौगिकप्रत्ययपदमादाय भाष्यकारस्य च प्रवृत्तौ अनुपपत्तेरभावात् उभयस्यापि यायानराहृष्यकत्वेन विरोधाभावाच्च न
स्माज्ज्ञाप्यमानेनेति प्रतीकमुपादाय प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति कैयटोक्तिः सम्यगेव
एतेन पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ययोर्निर्दलत्वात्मत्यापतीयते इत्यस्य विधीयत इत्यर्थस्तत्र युक्त इत्यपास्तम् ॥ ॥

55

ननु वोः ऊ इत्यत्रापि ऊ इत्यस्य विधीयमानत्वेन सवर्णानां ग्रहणं न स्यादित्यत आह वोः ऊ इत्यादाविति उदिद्ग्रहणसामर्थ्यान्नात्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः एतदभिप्रायेणैव केषाचित्परिभाषायामणिति निपाठ इत्याह एतदेवेति ए
ननु भाव्यमानानां सवर्णाग्रहणं निषेधेऽप्यसोमिदोऽदोमः इत्यत्रापि उकारस्य भाव्यमानत्वाविशेषात्सवर्णाग्रहणाभावेन न इत्यादौ दीर्घविधानानुपपत्तिः स्यादित्यादौ तेपणाय वादरू ण्यभाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति परिभाषा

वोः ऊ इत्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणम् उपेयेउदित्त्वाचरणसामर्थ्यात् एतदेवा-
भिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति न वा पठन्ति ए नन्वेवमदसोसेरित्यादि न
ऽमूः इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति दिउत्
करणउदित्त्वनयरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥ ॥ ॥ ॥

सवनारयति नन्वेवमिति नत्वत्र उभयत्र समाहारद्वन्द्वे नैव निर्वाहात्परिभाषाकल्पनमयुक्तमिति चेन्न उस
ऊस् इति द्वन्द्वे सलोपे कृते नत्वा ह्रस्वस्य पूर्वनिपातेन उस कृत्स्व सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शास्त्रान्तरप्राप्तत्वा
नित्यत्वेन नित्यत्वादपरनिमित्तादपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वे ततः सवर्णदीर्घ उ इति रूपासिद्धेरित्या-
त्यत्रसोऽष्टम परिभाषायां ज्ञापकमाह दिवउदिति ॥ ॥ ॥ ॥ ५५

यतस्याः प्रामाणिकत्वसूचनाय तिन्त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्यरूपफलं दर्शयति तिन्त्वरितमितीति तत्राहितीति प्रत्यय
ग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् कृतन्द्रष्टाता: किरति गिरतीति वार्त्तिकेनैषतकर: कस्तर्हि दकार इति प्रत्याख्याय तत्र य
दि दकारस्तर्हि तपरो नाद्दीर्घस्य दीर्घ: प्राप्नोतीत्याशंक्य तेभाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं भविष्यतीति समाधाय पुनर्य
दि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते प्रदस्रोऽमेदीडुदोम प्रभृत्यादिस्वत्र न प्राप्नोतीत्याशंक्य एवं तर्हि आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति पदद्वये दिव उदित्युकारे तपरकरणं तीत्युक्तम् वस्तुतस्तु
प्रदस्रोऽमेदीडुदोम प्रभृत्यत्र समाहारद्वंद्वपवन्नाय: सूत्राहरेणानिर्वाहे संभवति ज्ञापकसिद्धवचनस्यान्याय्यत्वात् फलो
त्तरानुपलब्धेश्च नित्यत्वादन्तरंगत्वाच्च ह्रस्वकृत्रिमादित्युक्तम् उभयोर्नित्ययोरेकत्र विरोधे प्राप्ते परत्वात्परस्यैव
प्रवृत्तेन्याय्यत्वात् तस्यापि ह्रस्वस्यान्तरंगत्वेय धर्मिकल्पनायेतयाधर्मकल्पनस्यैव न्याय्यत्वेन एतन्निर्देशासामर्थ्यादसिद्धं

तिन्त्वरितमिति सूत्रे भाष्यस्पष्टेयम् ॥

वहिरंगमिति यदि भाष्याप्रतिन्यत्वकल्पनेनैवादोषात् पाहूं तत्प्राप्नोत्यानित्यत्वकल्पनं तु सर्वत्रैव तिन्त्वस्यवा
चानाय त्याकाविकं सतिगम केतिन्त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्यं तत्र यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते प्रदस्रोऽ
मेदीडुदोम इत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशंका समाधानोपायोन्तरमस्तत्यानविरोधमावहति उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात्
नचैवं दिव उदित्तितपरकरणं विफलमिति वाच्यं संप्रसारणमेतत्सूत्रे पक्षद्वये तज्ज्ञापितेन ज्ञातिनच प्रवज्ञाविनयहे
देसमाधानेवाच्यम् संप्रसारणात्तात्र तिसूत्रस्य कैय्यटोक्तहलः इति भाव्यदीर्घनिवृत्तिरूपफलस्य सत्वात् एतेन तिन्त्व
रितमित्यत्र एतज्ज्ञापकोक्ति परभाष्यविरोधात्तपरकरणसामर्थ्यादेव शुभ्यामित्यत्र भाविदीर्घनिवृत्तिरिति संप्रसा
रणमेतत्सूत्रस्य कैयटादयश्चिन्त्या एवेत्यपास्तम् कृतउदित्यत्र तपरकरणं स्पष्टार्थमास्तुवेति लाघवमित्यवधे
यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वर्णाश्रयत्वात् प्रसंगासंगात्वाद्वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति परिभाषामवतारयति नत्विति वर्णस्य प्राधान्याप्राधान्यसा धारणेन ग्रहणाद्भयत्र निमित्तसंज्ञिसादित्यत आह वर्णप्राधान्येति ननु सर्वत्र निमित्ते वर्णाभावे कथं प्राधान्यं एवंच तथा न स्यात्तस्यानिरूपणात् तत्त्वेवं न्यायादिना श्रयंभावः वार्त्तिकमतेन विशेषणेन यालाश्रयणोपि स्तन्त्यादिना विनि घेयेन स्थानिवद्भावाप्राप्त्याप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रम् तेनात्वणादि न्यादिसिद्धिः न च स्थानि वदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्ययस्य न तु स्याप्य पार्थक्येण यत्र प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं न तु वर्णनिमित्तकमित्यर्थेनार्थेन यत्रप्र यः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रास्तियावद्विधिस्य धर्मिदमिति फलति तथा सति

ननु गवे हितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावायादेशापत्तिरत आह वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्ष णम् वर्णप्राधान्यविषयकमेवतत् नत्वेवं च प्रत्ययलोप इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्यैतरविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमिति न्यायेनावसिद्धम् ॥

प्राधान्येन वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति सिद्धं भवतीति केचित्प्रत्ययलोपे लक्षणमित्येव सिद्धे द्वितीयप्रत्य यग्रहणात् लभ्यमिदम् उपायादित्वेनैतदप्यस्याङ्गवत्वेन तथाहि प्रथमद्वितीयप्रत्ययग्रहणाम् किमर्थं प्र त्ययग्रहणाय यथास्याद्वर्णलक्षणं मा भूदिति गवे हितं गोहितं रायः कुलं रैकुलमिति तत्रैव वर्णलक्षणमिति प्र तीयमपादाय प्रत्ययलोपेन लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण वर्णरू पताश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्सर्वेनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् प्रत्ययग्रहणे तु सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्यय

किं तद्वर्णनिर्दिष्टग्रहणमनित्यमित्यत आह निर्दिष्टग्रहणात्तु समयपादयति वर्णग्रहणं त्वित्यादि उभयफलं दर्शयति तेनेत्यादिना
तत्र प्रथमस्य फलं गोहितमित्यादौ द्वितीयस्य तु चित्रेत्यादावितिबोध्यम् ननु वार्त्तिकोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिमपपादयति
न वेत्यत्र हि इदानीमयं योगो वक्तव्य इति तेनेत्यादि निवर्त्तव्य स्याकिंप्रयोजनं प्रत्ययं गृह्णीयायडत्यनेन तत्प्रत्ययलक्षणे
तमथास्मात्तु शाड्ये गृह्णीयायडत्यनेन तत्प्रत्ययलक्षणं माभूदिति किंप्रयोजनं शेषमहषदोषप्रसंगसहस्राणाम् इति ।

वर्णग्रहणं त्वं वर्णस्य तदाविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं तेन गोहित
मित्यादाववादितं चित्रायां जातां चित्रेत्यादौ वर्णयोकारस्तदंतान्ङीविनिर्दिष्टपद्यन्त
इयमत्वियोस्यानिवद्भावाप्राप्तावपि प्राप्नमनम्प्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधकेति स्पष्टं ।
भाष्ये ॥ ॥ ॥

तत्र दोषाभावोज्ञ्यानियमार्थमिदमिति भाष्यमते स्थानिवत्सूत्रस्य अनल्विधावितिनिषेधेन वर्णविषयेऽप्रवृत्त्या प्रत्य-
यलोपसूत्रनियमशास्त्रस्यापि तत्राप्रवृत्ते विधेयस्यार्थेत्यतो गोऊर्वनाहः इयमिति तथा च विशेषणतया लाभ्यणाविध्य
र्थमिदमिति वार्त्तिकमतेनेयम् भाष्यमतेन तु नास्त्येवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

57

अन्यपदसंज्ञा उणादिप्रत्ययान्तेषु नामिसमतानि प्रातिपदिकानि व्युत्पत्तिकार्यभाववन्तीत्यव्युत्पन्नानि चेति विचारे पादेऽव्युत्पन्नमा
नीत्यवतारयितुमाह नन्विति अतः कृकमीत्यत्रेति विसर्गेऽदवपोऽप्यटेरज्ञोचनावग्रत्ययेऽनिस्तत्रास्य प्रत्ययग्रहणासाम
र्थ्यादन्यत्र यानुग्रहणेन दादिविति रितिकमिग्रहणेन कंसग्रहणसिद्धिरिति भावः तत्र ज्ञापकाकांक्षायामाह इदमेवेति
कंसग्रहणमित्यर्थः अर्थवत्सूत्रेण तत्रापकमात्रं वद्रूपटकस्यार्थेवेन तस्याव ज्ञापकत्वात् एतेनार्थवत्सूत्रे ज्ञापकमिति
सीरदेवाद्युक्तिरपास्ता ननु कमि धातोरेव कंसः इति प्रयोगस्तत्रीदं भवेत्तत्र कंसेरपि कंसः इत्यस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वा-

ननु ततः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह ॐ उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटाशयः कंसेस्तु न कंसोऽत्राभिधानात् ॥ ॥

दित्यत आह कंसेस्त्विति अनभिधाने प्रमाणं च प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः इति सूत्रस्थं भाष्यम् तत्र हि कंसीयपरशव्ययो
र्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेऽपि लुक् प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमित्युपपादितेन तत्प्रयोजननिराकरणाय कंसीयप
रशव्ययोर्यञञौ भवतः लुक् पतोऽस्य लुग्भवतीति विशिष्टनिर्देशः स गरीयान् तत्र विपक्षे दोषोऽज्ञापनद्वारा विशिष्टनिर्देशस्या
व्यापकत्वादर्शयिता स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्त्तव्यः क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारमपाहाय मा भूदिति कमेः
स्तः कंसः पराल्पकोऽनोतीति परसुविसृक्ते भाष्यकृता कंसेरपि नाहशाप्रयोगस्तत्र तद्विषये दोषोऽज्ञापनद्वारापत

उक्तविशिष्टनिर्देशस्याव्यापकत्वेन सामर्थ्यादिति कंसे
स्यात् तस्मात्कंसेः प्रयोगासम्भावात्कमिः कंसे ॥

ऊँ इत्याकोत्तार्यापरिभाषायाः स्थलं दर्शयति प्रत्ययस्येति तत्रहि पूर्वोक्तभाष्यसम्मतं तन्त्ररमेव नैषदोषः उणादयोऽ
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्तम् अत्रादिशब्दग्राह्यं चायतेपियतिसूत्रे फुल्लश्चाविति सूत्रेत्वचकारस्य स्वरार्थ
त्वेन निराकृत्याविशेषणार्थस्ताहि कृविशेषणार्थेनार्थं अमृत्त्वेनत्वजिति त्वइत्युच्यमाने मानतैमानत्तः अत्रापिप्राप्नोती
ति चकारग्रहणस्य प्रयोजनमङ्गीकृत्य निराकृतं भाष्यकृता यद्यव्युत्पन्नानीति वसिद्धान्तः स्यात्तस्य तत्प्रयोजनस्याभावात्त
त्व इत्युच्यमाने दोषाभावान्नियमार्थत्वमनुपपन्नं स्यात् तस्माद्व्युत्पन्नानीत्यप्यभ्युपेयमित्याह फुल्लश्चाविस्यादावि
ति तथासति प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रस्य भाष्यस्य फुल्लश्चाविति सूत्रस्य च परस्परविरोध इति भावः वस्तुतस्तु नायमि

प्रत्ययस्य लुगित्यादौ भाष्ये स्पष्टा फुल्लश्चावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि इदं शाकटा
यनादिरीत्या पाणिनेस्त्वव्युत्पन्नपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥

द्धान्तः फुल्लश्चाविति सूत्रस्य
भाष्यस्य तन्मतान्तरेणापि योजनीयत्वात् अतएव परस्परभाष्यविरोधोपि नेत्याह इदमिति व्युत्पन्नानीत्युक्तमित्यर्थः कः पु
नः पाणिनिसंमतः पक्ष इत्यत आह पाणिनेस्त्विति शब्देन्दुशेखर इति उणादयो बहुलमिति सूत्रे तिशेषः तत्रहि उणादिश
ब्देन व्याकरणान्तरप्रसिद्धपंचपाद्युक्ता राववनाद्या अपि स्युः तथाहि सति कृत्यल्युटो बहुलमित्यत्र रागाध्यायामित्यत्र च बहुलग्र
हणमेवैयर्थ्यापत्तेः एवं चाव निर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेत्यत्रापि पंचपाद्युक्तानामेव ग्रहणमित्युक्तम् तथा च व्याकरणान्तरेणाव्यु
त्पादिताः शब्दास्तेषां बहुलमेतावतैव स्वशास्त्रमात्रव्युत्पादनं कृतं पाणिनिना तत्र प्रकृतप्रत्ययादिकल्पनाद्वारेति पाणिनेस्तु हि

ऐद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागाय ॥

खोःकैःश्रायनेयीनीतिसूत्रस्यभाष्यसंमतिमाह आयनेयीति नत्वद्दिशंब्दः षंटइत्यत्रउणादिप्रत्ययविषये आयनेयीतिसूत्रे
णप्राप्तआदेशवारणयतनेणादिप्रतिषेधइतिवचनंपाणेर्देयंडःवचनात् अयमाशयदपंक्तेरोयड इतिपाणेरियंडेशा-
स्तिन आपयत्याचार्येणनथानप्रत्ययानामायन्नादयोभवंतीति यदिस्त्रिः कक्षाउ इत्येवब्रूयादितिशापकंचात्यरीत्या
श्रित्याश्रेप्रातिपदिकविज्ञानाच्चपाणिनेः सिद्धंप्रातिपदिकविज्ञानाच्चभगवतः पाणिनेराचार्यस्यसिद्धं उणादयोव्युत्पन्ना
निप्रातिपादिकानीत्युक्त्याउणादिविषयेपाणिनिसंमतेऽव्युत्पन्नेपक्षएवेतिस्फुटमवसे भगवताभाष्यकृताप्रत्यपु

आयने इतीतिसूत्रभाष्येस्फुटमेवेततत २१ ननुदेवदत्तश्चिकिर्षतीत्यादौदेवदत्तादेः समंततात्-
दिप्रशुकत्यान्नवाद्याम्वनिरतनआह प्रत्ययग्रहणेपस्मान्नविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणं य
स्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रेयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेइतियोगविभज्यते ग्रहणमाने
उपतिष्ठते इतिशेषः तेनतदायंतांशः सिद्धस्तदंतांशस्तुयेनविधिरितिसूत्रेणसिद्धः तत्रया
हृतस्यविशेषमादायविशेष्यानतामस्त्वेयमत्रप्रत्ययेनस्वप्रकृत्यवयवकसमुदायातेपात्रद्धि

प्रसंगादेवेदानींप्रत्ययग्रहणायरिभाषामवतारयति नत्वित्यादिना यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेनतोगामितियोगविभाग
मूलकत्वमेतस्याःसाधयति यस्मादित्यादिनप्रत्ययस्वप्रकृत्यव्याभिचारित्वेनप्रकृतिमंतरामनुपपन्नत्वात्मादिपनस्वप्र
त्ययः एतदुभयावयवात्मकसमुदायमादिपति एतपर्वग्रस्यैतिसूत्रेनन्नात्मनरासिन्नुपादीयमानेत्वभियादित्तस्या
त्यपइतिकेयदः एवंचस्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादेयेतसमुदायंविशेष्यमादायप्रत्ययइत्यस्यविशेषणेनतदंतवि

भ्यान्नेत्यादिविशेषणादर्शनत्वविरोधाभ्याम्

येनद्वैतीप्राप्तमित्याक्षेपोक्तिः ॥

तथाच विशेषणतासम्बन्धेन घटस्वरूपविशेष्यमादाय तद्देशे विधिकल्पनेऽपि स्वप्रकृतिवयवकसमुदायविशेष्यसत्त्वेन तदा
यतत्त्वकल्पनमयुक्तमित्यतः प्राचीनोक्तिं यत्कित्वा यत्नुवादपूर्वकं खण्डयति यदीत्यन्यपदस्य प्रकृत्यव्यभिचारिः स्यात् तदा ता
मादिपत् तत्समुदायमादिपत् नैवं सम्भवति इत्यादिना दोस्वप्रकृत्यमेतत्तापि केवलं तत्यपदस्य प्रयोगदर्शनात् तथा
हि विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वरूपविशेष्यादानमयपन्नं भवतीति भावः वस्तुतस्तु अन्यपदस्य स्वप्रकृत्यव्यभिचारित्वमस्त्ये
व तद्दीयातिन्यादावपि प्रकृतिमेतराउत्पन्नः सः उत्पत्तेन तस्मिं च्छास्वयशानदि वानेऽपि तहितस्य तदव्यभिचारित्वाभि
तिचारित्वमिति विदुषां बुद्धिमधमारोहति नहि विह्निमकाशादुत्पन्नो धूमः प्राकाशागतः सन् तदव्यभिचारीति व्य
वहारः अन्यथा तस्य तदव्यभिचारित्वेन तद्देशेऽन्तकानुमितिर्न स्यात् न चानवच्छिन्नमूलसत्तस्य तदनुमितिजनकत्वेन ।

तत इत्यादीन्यादीनस्य नादृशसमुदायेन व्यभिचारेणातेयाऽसंभवात् ॥ ॥

काशस्य मात्रस्येति वाच्यम् विचारासहत्वात् तथाहि सा किं ज्ञानानवच्छिन्नमूलोऽनुमितिजनकः आज्ञानानवच्छि
न्नमूलो वा नाद्यः तद्ज्ञानानवच्छिन्नमूलत्वस्य ज्ञानत्वेन वह्नेरपि ज्ञानत्वेन तस्मादनुमित्यनापत्तेः न द्वितीयः अज्ञान
विशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् उत्पन्नत्वेन तदव्यभिचारित्वात् तदेवानुमितिर्भवतीति वाच्य
म् न च वह्नेरज्ञानत्वेऽपि तस्य प्रदस्यालाहुपर्यन्तमज्ञानवच्छिन्नमज्ञानमेवेति वाच्यम् तथाप्रकृतेऽपि प्रकृतेरज्ञानस
जातीयत्वेऽपि अन्यपदस्य अज्ञानवच्छिन्नमूलसमं जातिमत्त्वस्य प्रदत्तत्वात् तस्मादित्यादित्यादौ प्रकृतेरभावेऽपि अन्यपदेन
वभूतस्य स्वप्रकृतेरनुमानानव्यभिचार इतिदिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु स्तपिबन्त्यादौ प्रत्ययग्रहणेनैव विभाषया तदादितदन्तोपतोपस्थितौ ग्रनेनाशात्परिभृतोयः स्तपतदादितदन्तेदीर्घ इत्य-
र्थः स्यात् अत आह यत्रेति यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादिनियमोमात्रस्यापस्थितिः यथा स्तपिबन्त्यादौ यत्र
स कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदन्तग्रहणं यथा सत्यङ्कोविन्त्यादौ तयाचदेपतेनैव विभाषेति तदाशयः ननु तत्र प्रमाणाभाव
इत्यत आह अङ्गस्येतीति तत्र हि कतिपुनरङ्गादिकारस्य प्रयोजनानीति प्रश्ने इति कृते उक्तं दधिसत्तेनेति मधुसत्तेनेति
निर्यायात् निर्वायात् ब्राह्मणाभिस्ता ओदनभिस्ता प्राकरोत् अवैहिष्ट अर्थपर्ण्य्य युक्तसा अस्तस्ता यच्चहितानां
यचन्नतावत्र कुमारी आमित्याह प्राणाः कुमारीकायतीति कुमारीकः दधियाते मधुयाते अयमारः अयभव्यः इत्य-
नेषु हल इति संप्रसारणदीर्घत्वनामिदीर्घत्व अजगममितिसति दीर्घत्वबाध्यमिति लिङ्गत्व अनोभिमित्येतत्त्वदादि
घडाद् श्वियाथावितीयङ्पुक्करस्यदोः सामान्याकंतस्योस्तावङ्ह्रस्वनयेत्यामिनद्यानेमुक्त के ह्रस्वयिदीर्घ अयोभिरितितत्वा

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदषित्यंतांशमात्रोपस्थितिरित्यंगस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः एवं यत्रापि पंचम्यंतासरः प्र-
णां क्रमेण व्याहृत्ति रूपं प्रयोजनमपयायेनेनामि सतिप्रयोजनानि कथमव्ययग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धमि त्ययः तिप्र
वीक प्रयोजनानि राकृत्य अंगाधिकारः प्रत्याख्यातः अनंतरे तदङ्ग एवाप्रत्ययपरतिप्रत्ययसंगकार्यमप्येष इत्यंगाधिकारप्र
त्याख्यानाय प्रत्ययाधिकाररूपप्रकारांतरे आश्रितेनत्र यदि प्रत्यय इति प्रकृत्यागकार्यमपीष्यप्राकरोडैषे क्षिष्टांउप
सर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः इति दूषणमङ्ग ह्यप्यसिद्धे तत्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदन्तविज्ञानासिद्धमे
मेतत्क थं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यैव ग्रहणं भवतीत्युक्तं भाष्यकृता तत्र सिद्धेविति प्रतीक
मपादाय प्रत्ययो निमित्तत्वेनापादीयते तत्र पूर्वः कार्यीत्वेन ग्रहणमाणयस्मात्सविहितस्तदादिर्गृह्यते यत्रतु प्रत्य
य एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति हृदयेन परिभाषेति कैयटः एवं च भाष्यकैयटाभ्यां स्पष्टमेव पूर्वोक्तम्
क्तं भवति नन्वेवं पट्टू स्पात्से बुद्धेरदाभ्यानिष्ठानेनेत्यादौ प्रत्ययस्य कार्यित्वे नाश्रयणात्तदन्तग्रहणं स्यादित्यत आह

आश्रीयवाइति यथाकार्यिनिमित्तत्वेन कार्यित्वेनवेत्यर्थः ननुकार्यित्वनिमित्तत्वोभयथाप्याश्रयणेपित
दार्यंषामात्रेणोपस्थितेनविशेषाइत्यतः किंचिद्विशेषमाह पर्वेति अयंभावः पंचम्यंतानिर्दिष्टस्थलेयत्रप्र
त्ययोनिमित्तत्वेनवाश्रीयतेतत्रतदार्यंषामात्रेणोपस्थितिः नत्वेवयत्रकार्यित्वेनाश्रियतेतत्रतदंतग्रहणम् यत्
तुपंचम्यंतात्परः प्रत्ययः यथाकर्पेविकार्यित्वेननिमित्तत्वेनवाश्रीयतेनत्रापितदादिविशेषासेवोपस्थितिः
तस्मात्कार्यित्वनिमित्तत्वोभययथाश्रयणेपितदार्यंषामात्रेणोपस्थितौपंचम्यंतत्वरूपविशेषस्यसत्वानविशेषाभा

वाश्रीयतेतेनापितदादीतेनोपस्थितिः परेतुनत्रपंचम्यंतत्वा अतएवपड्डूस्वादिति
सूत्रेपड्डूनादित्यर्थलाभः अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनांतरंयेनविधिरितिसूत्रेभाष्यउ
क्तम् ॥

वइति यतस्यपूर्वोक्तमेवफलंस्पष्टंयत्राह अतएवेति पंचम्यंतानिर्दिष्टस्थलेउत्तरउतमत्स्तुतद्धितेत्यादौप्रत्ययः
कार्यित्वेनाश्रियतेनत्रतदादिनदंतस्यसंज्ञातस्यग्रहणमितिध्वनयित्रमाह अस्याइतिसमादिनायाइत्यर्थः भा
ष्यउक्तमिति येनविधिरित्यस्यप्रयोजनपरिगणनावसरेप्रत्ययग्रहणोपायंसम्पाः प्रयोजनम् यस्मिन्नाफक्
भवति गार्ग्यायणाःवात्स्यायनाइतितत्रोक्तमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणेइतिवार्तिकार्थस्तुपंचम्यंतात्परः प्रत्ययः प
रकार्यीतरविधानायानुम्यतेनद्भिन्नस्थलेप्रत्ययग्रहणेतदंतविधेःप्रयोजनमिति ॥ ॥ ॥

60

ननु समसनेनैवमेव भाष्ये परमगार्ग्यायणा इति निर्देशन विधेः प्रयोजनमकम् नन्वपरमगार्ग्यायः पत्यमिति विग्रहेयन्न
तस्य गार्ग्यशब्दस्य परमशब्देनासाकांक्षत्वेन प्रत्ययार्थेन सामर्थ्याभावात्कथं संगच्छते इत्यत आह परमगार्ग्याय
णा इति स्पष्टं चेदं भाष्यप्रदीपोद्योते गत्नुपसर्जनादिति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे चेत्याह इत्यन्यत्रेति ननु प्रत्य

परमगार्ग्यायणा इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेपि गा
र्ग्यशब्दादेव प्रत्ययोन विशिष्टात् तिङ्ख्यनावन्मात्रे लोकार्थी
भावाभावेपि वृत्तिर्भवत्येवात्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र
विस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणे पदान्तप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ॥

यग्रहणपरिभाषायातदादिनिर्देन समुदायग्रहणानियमे कुरुचरीत्यत्र टित्वप्रयुक्तङीप्प्रत्ययानापत्तिः तयाचरी
त्यस्य दिर्देनत्वेन समुदायस्य तत्त्वाभावादित्यत आह प्रत्ययमात्रग्रहणा इति ॥ ॥ ॥ ॥

पतदर्थं ग्राहकप्रमाणाकाङ्क्षायामाह इत्युगितश्चेति नत्र हि उगितः प्रातिपदिकादित्यर्थः उत्र उगितेना
प्रातिपदिकादिति विचारे प्रसक्ते न त्वत्राचेऽर्थः किन्त्वति महतीति हृषाणामज्ञाविनमनेन रेचनदेन विपिना हृष
णाभावमाशङ्क्य ग्रहणं वनेनियपरिभाषया नदाशङ्कावारणेन नदेव हृष्टोक्तम् द्वितीयं भवती महतीत्यत्रापि
प्रभावस्तूपं हृषाणामज्ञाविनम् अनेनतरं व्यपदेशिवद्भावेन हृषाणाभावमाशङ्क्य व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केनेति परिहृतं अनेनेतरं च प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषायाः पतद्वयस्याधारत्वेन निर्गोमतीति निर्यवमतीत्यत्र हृषाणा
मज्ञाव्यपेक्षास्मिन्याख्याने पूर्वोक्तपतद्वयोक्तहृषाणामन्तग्रहणावनेनात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि

इत्युगितश्चेति सूत्रे भाष्ये इयमेव गतसूत्रे भाष्यस्पष्टी २२

केनात्र च प्रातिपदिकग्रहणेन प्रातिपदिकमात्रग्रहणमस्तु प्रेत्यनस्मिन्निराकृतेन पतद्वयसाधारणोक्तहृषाणां
निराकर्तव्यः अथ यथा च निर्गोमतीति निर्यवमतीति नास्यानि किंकारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे
ग्रहणं भवतीति विशेषणात्प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययो प्रत्ययपर्यायावतिन्क्रहणंक यथेव णीऽप्युगितस्तयोऽप्युगित्प्रातिपदिक
मस्मिन्निति उक्तं भाष्यकृता तथा चैवं वदता भगवता प्रत्ययमात्रग्रहणे यथा न तत्प्रत्यया प्रत्ययसाधारणो इति
स्पष्टमेवोक्तम् अत्रेयं परिभाषया पाठ्या आह इयमिति ॥ ॥ ॥ ॥

रदातौ प्रसंगात्प्रत्ययग्रहणे चापंचम्याः इतिपरिभाषामवतारयति पत्नहटकेति प्रत्याहारोक्तपदार्थः तमेवा
नुवदति पंचेती पदपदकार्यस्य फलितत्वेन तस्याप्रपि फलितत्वमेनद्वाकेन संगतत्वमितिभावः यद्यपि
प्रत्यासन्न्यापंचम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययपाद्यत्र प्रत्ययविधिस्तत्रेनेत्यर्थः संभवति न च समासप्रत्ययविधाविप्येनेना
स्मगतार्थतेति वाच्यम् सौत्रस्यैवतेन निषेधात् नद्याश्रिति निमश्रुतप्रत्ययमादित्यस्यपंचम्यन्तनिर्दिष्टत्वेन प्र

येनविधिरितिसूत्रे भाष्ये पत्नहटक नदंतोपस्यापवादः पञ्चने प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या
यत्रपंचम्यन्तात्परप्रत्ययः कार्यान्तरविधानायपरिगृह्यतेन तत्र नदंतविधिरित्यर्थः यथाऽ
दाभ्यांतिष्ठतेोनइत्यत्र तेनहृदयपतीर्णित्यादौ यानतकारस्यतनत्वम् नदंतस्यानुपस्थितत्वा
पितरादीन्यशस्यापस्थितेोरेफदीनात्परुस्तिष्ठतेस्तेत्यर्थः नदाधंतेनापानुपस्थितेोस्मा
नाभावात् नदंतोपास्योपस्थितेोनउभयोरेकविषयत्वमेवस्यादिति हृदयपतीर्णित्यादौ दोषः ॥ हि

न्यासस्तिलभ्यार्थस्मूलकदंतविधिनिषेधे विकारावयवपत्ति यथेत्यादि ननु तया नदंतोपाहितप्रत्ययादे
वेत्यर्थोदोषूकषाहात्दुर्जेनादृनिव्रात्ययोगसताया हृदयापत्यानयार्थः कल्पयितमशक्तः पनत्फलेदर्शि
यति यथेत्यादि नवेनयतया नदंतोपानुपस्थितेोनतत्रानिया गाशिष्ठन्या नदाद्येपास्यानुपस्थितिस्याहृत
आह नदंतस्यानुपस्थितावपीति नन्वेवमपि नदुपस्थितेोनदंतापास्यानदंतोपास्योपस्थितिः स्यादित्य

नञ्कृति नदंतोत्पत्त्यपस्थितिविधौ

ननु स्यतासी ल्टलुटोरित्यादौ पंचम्यन्तविशेषणाभावादस्याप्रवृत्त्या ल्टलुङ्नयोरित्याद्यर्थापत्तिः अनुवर्त्तमानधातो
रिति पंचम्यन्तस्य तस्य स्यतासीति विशेषणत्वमेवणान् ल्टलुटोरित्यत आह स्यतासीति तथा चात्रानुवर्त्तमानस्य धातो
रिति पंचम्यन्तपदस्य प्रकृते तेन स्यतासी इति प्रत्ययविशेषणत्वेपि ल्टलुटोः परयोरित्यर्थेन नियमेनावध्याकांक्षाया
मुपस्थितत्वाद्धातोरित्यस्यैव पंचम्यन्तस्यावधित्वेनान्वयात् ल्टलुटोरपि पंचम्यन्तस्य विशेषणत्वसत्वान्न प्रकृतिप
विभाषाप्रवृत्तौ न तदन्तविधिरिति भावः नन्वेवं पूर्ववदुत्रावृभ्यस्तादावपि अवध्याकांक्षायां प्राप्तियदिकादित्य

स्यतासी ल्टलुटोरित्यादौ ल्टलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकांक्षत्वेनोपस्थितधातो
रित्यस्यैवावधित्वेनान्वयान्न तदन्तविधिः ह्वाभ्यस्तादौ न दोषः तत्र कस्मादिति नियताव
ध्याकांक्षाया अभावेन पंचम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् अंगसंज्ञासूत्रेन तदा
देः प्रत्ययेपरे पंचम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव अत एव उत्तमैकाभ्यामित्यादिति हृष्टाः
संगच्छते ॥ २३ ॥

स्य पंचम्यन्तस्यावधित्वेनान्वयात् प्रकृतिपरिभाषया तदन्तविधिनिषेधे ह्वादौ नादित्याद्यर्थापत्तिरित्यत आह ह्वा
भ्यस्तादाविति तथा चात्र नियमेनावध्याकांक्षाया अभावेन प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्वाभा वेन न प्रकृत
परिभाषया तदन्तविधिनिषेध इति भावः स्यतासीत्येतेषु न हल ह्वाभ्यस्तेति पंचम्यन्तविशेषणस्य सत्वात् तदन्तवि
धिनिषेधोऽस्त्वेव नन्वेवमगस्येता सूत्रे प्रत्ययस्येत्येश पंचम्यन्तविशेषणाभावात् तदन्तविधेरनिषेधात् तासः स्यादित्यत
आह अंगसंज्ञासूत्रे इति प्रत्ययपरे इत्यर्थे तदादेरिति पंचम्यन्तविशेषणस्य स्पष्टत्वान्न तदन्तविधिरिति भावः न

तैवैसौतेयैषीतिःप्रभमसाणासावितप्रयवैति ॥

62

प्राप्ते पक्षे गत्वा उत्तरपदाधिकारे नित्यविभाषामवतारयति नन्वेवमिति तत्र ज्ञापकमाह हृदयस्येति न तु लेखशब्द
स्य च ते तस्यापि संभवेन तदन्तविध्यावयवग्रहणाग्रहणात्कथं तद्ग्रहणं ज्ञापकं भवेत् इत्यत आह नेत्रे
ति प्रत्यान अभिधानेन प्रमाणं च यतः ज्ञापकपरं भाष्यमेव तदेवाह इष्यते चेति तत्र हि यदणा ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रह
णं तत्र प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणात् यस्मात्तद्विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति पदणीत प्राप्नो
तीदं तदन्तेन तस्मिन्निमागोकपदणा ग्रहणे रूपग्रहणे लेखग्रहणात् यदणग्रहणे रूपग्रहणे द्रष्ट व्यं ऊतो लेखे

नन्वेवं कुमारीब्राह्मणीरूपेत्यादौ च रूपेति ह्रस्वापत्तिरत आह उत्तरपदाधिकारे प्र त्यय
ग्रहणेन तदन्तग्रहणम् हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वित्र लेखग्रहणात् तत्र ले
खेति तत्र यत्नमनभिधानात् इष्येव हृदयस्येति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥ ॥

ग्रहणात् यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न पदाणे भवतीति तदन्तेन तस्मामेपादि हृन्यच अपर आह प्र
त्ययमिदं ज्ञाप्यते सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणादेव किं श्रेया
ने कुमारीगौरीतराद्यादिषु तद्धान्ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वं प्रसज्येत तस्मात्के भगवता एवं च लेखग्रहणेन स्पष्ट
तयैतन्मात्रवचनेन ज्ञापयता भगवता तदनभिधानं सूचितमेवेति भावः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

६२

इदानीमपवादसंगत्यैव प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयोक्तनदादिनियमापवादस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यवता
रयति नन्वेवमिति अत्रैव शास्त्राभिमतक्रमः पुत्रपत्योरित्यस्मान्नेतरमेवेत्यत्वः यथातिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्रष्य
ङः संप्रसारणं पुत्र इत्यादिविषयपरमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यमीयम् एवं च यत्र प्रत्ययग्रहणे निय
मेन ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति न प्रवर्तते तथा परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रापि न स्यादिति नदाद्याः
पते न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र नदादिनियमे न ष्यङः संप्रसारणमित्यस्य

नन्वेवं परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्रापि ष्यङः संप्रसारणं
पुत्रपत्योरित्यस्मादत आह स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन विषयसप्तमी यः स्त्रीप्रत्य
यः स्त्रियं प्राधान्येनाह नत्र नदादिनियमोऽन्यस्य प्राधान्येनाह नत्र नदादिनियमः
सैवेत्यर्थः प्रत्यासत्त्या यस्य समस्तदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं तदर्थप्रत्ययमनुपसर्जनं =
तमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तं तेनातिराजकुमारीत्यादौ राजकुमारीशाब्दार्थ
स्यातिशाब्दार्थमनुपसर्जनत्वेपि तदर्थप्रत्ययानुपसर्जनत्वान्नदादिनियमाभावेन ह्रस्वः।

महत्त्वेरेवासंभवात् स्पष्टत्वात्तत्वेनोपदानेन पुरुष इत्यादौ कायरात्ता यथाश्रुते शंकोदयेपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक।
योर्वैपरीत्यापादनेन तदनुदयात् ननु प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषा न प्रत्ययापि ग्रहणं यदानुहत्यानुपसर्जनस्त्री
प्रत्ययग्रहणे इत्यर्थे स्यात् (ननु प्रत्ययग्रहणे ...) न चैष्टः स पक्ष एव स्त्रैलिङ्गाभेदेन प्रतन्त्रगृह्यप्रवृत्त्यादिष्टेव
तेन स्यानिष्टत्वादत आह विषयेति तथा च यस्मिन् लक्ष्ये ॥ ॥

63

अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तद्विषयके शास्त्रे नुमत्रैव मानेत्यकत्रैव विषय सद्भावाभावाभ्यां तस्याग्रहणस्य प्रवृत्तिफ
लत्वमिति भावः ननु अतिराजकुमारीत्यत्र अतिशायितार्थे अतिराजकुमारीति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् अ
नुपसर्जनेति निषेधे परिभाषाया अप्रवृत्तौ अतिप्रसंग एव न्यायेन प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य अप्रवृत्त्या राजकुमारी
त्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यादित्यत आह प्रत्यासत्त्येति तदर्थप्रतीतेति राजकु
मारीत्यादिशाब्दार्थप्रतीत्यर्थः अनुपसर्जनत्वादिति स्त्रीप्रत्ययविशेषणमिति शेषः पूर्वग्रहस्येयं टीका ननुए
वमपि राजकुमारीत्यस्य नियतविभक्तित्वेन एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इत्यनेन उपसर्जनत्वस्य
इष्टत्वात्तद्विषयके शास्त्रे ४१

अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयं उपसर्जनत्वं असंभवादस्याः प्र
त्ययग्रहणे इत्यस्यापवादत्वात् तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्चात्रापि ग्रहण
पदसंबंधेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे वा प्रवृत्तिः ॥

सत्त्वात्पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आह अत एवेति प्रत्यासत्त्यंगीकारादेवेत्यर्थः असंभवादिति एकविभ
क्ति चेति शास्त्रोक्तविशिष्टोपसर्जनत्वस्य एकाधिकरणवृत्तित्वासंभवादित्यर्थः एतस्याः प्रवृत्तिस्थल
दर्शयति अस्या इति अत्रापि ग्रहणपदसंबंधेनेति नन्वत्र विषयसप्तम्यंगीकरणाद्ग्रहणपदसंबंधः पूर्वेणा
ङ्गीकृतः तथा सति पूर्वोक्तयाविरोध इति चेन्न सत्यपि ग्रहणपदसंबंधे घटमानेन स्त्रीप्रत्यय अनुपसर्जनस्त्री
प्रत्ययविषयेन दादिनियमो न अन्यत्र तु न तत्रैवासंभवेत्यर्थेन दोषात् विषयसप्तमीत्व अनुपसर्जने इत्येव न तु स्त्री

६३

स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावे प्रमाणमाह ध्वनितं चेदमिति नतर्हि अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिसंज्ञायां प्राप्नोति दशदाडिमाः षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इत्यादावर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति निराकृते तत्र समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं वदता भाष्यकृता तत्र ध्वनितं अन्यथा राजकुमारीत्यत्र राजन् ङस् कुमारी सु इत्यलौकिकविग्रहावस्थायां अन्तरंगत्वाल्ङ्याविति सुलोपे स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावेन तत्समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वात् अप्रत्यय इति निषेधेन अप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञा

ननु स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥

विधानार्थत्वेन समासग्रहणस्योपपत्तौ नियमार्थत्वमनुपपन्नं स्यात् तथा चानेन अर्थवत्सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र निषेध्यसमर्पकप्रत्ययपदस्य स्त्रीप्रत्ययसाधारणत्वेन एतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ तदादिनियमेन तत्र प्रत्ययान्तत्वाभावादप्रत्यय इति निषेधासंभवेन अर्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तौ समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमुपपन्नं भवति अन्तरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधते इति परिभाषात्वं अकृतव्यूहपरिभाषायाः प्रपंचभूततया नास्त्येवेति तदाशयः गोमत्प्रियइत्यादीनां सिद्धिस्तु अन्तरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेन बोध्या तदनित्यत्वे ज्ञापकं त्वेतत्परिभाषाज्ञापकमेवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

64

ग्रस्यात्वापकसिद्धत्वं नास्तीत्यत आह इयेवेति नहि वचनरूपेण ह्रस्वविधिरित्यत आह इयेवेति [illegible] इति सूत्रे इति
तत्र हि कौमुदगंध्याः परमपुत्रः कौमुदगंध्या परमपतिरित्यत्र नदंते संप्रसारणमाशंक्यमिदं न तत्र वचनादिति
समाहितेन समहिंवक्तव्यं नवक्तव्यं पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबंधि सद्भावेनो सति पूर्वपदे पूर्वपदमुत्तरपदं भव
ति सति चोत्तरपदे सिध्यतेनंतरमभिधायप्रज्ञापितत्वहि न प्राप्नोति कारीषगंधीपतिरिति किं कारणं पूर्वपदमित्व

इयेववाचनिकोवघाङ्इति सूत्रेभाष्येस्पष्टा ष्य ॥ ॥

ष्यन्तेनत्वत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति ष्यङंतमेतत्पूर्वपदे कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति पदस्याप
यग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते परमकारीषगंधीपुत्रः परमकारीषगंधीपतिरिति न सिध्यति प्र
त्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति स्त्रीप्रत्यये त्वि यपस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रांता कारीषगंध्याम् अतिकारी
षगंध्यः तस्य पुत्रः अतिकारीषगंध्यपुत्रः अतिकारीषगंध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेत्युक्ते

६४
हे

नन्वेवं तरप्तमपौ घ इत्यादौ प्रत्ययग्रहणे इत्यनेन तदन्तत्वाक्षपरिभाषया तदन्तविधौ तरबन्तादीनां घादिसंज्ञायां रूपेति
स्त्र्यादीनां तरबाद्यन्ते उत्तरपदे इत्यादावर्थे गौरीतराभ्यां ब्राह्मणीतरेति विग्रहे गौरब्राह्मणीतरेति तरबन्ते उत्तरपदे गौ-
रीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति प्राप्ते पुंवद्भावे परत्वाद्बाधित्वात् ह्रस्वे गौरीब्राह्मणीतरेति स्यात् न
चेष्ट इष्यते तु गौरब्राह्मणीतरेति इत्यत प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य अपवादो न भूतनामसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
ग्रहणं नास्तीति परिभाषामवतारयति नेत्येवमिति नचात्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं

नन्वेवं तरप्तमपौ च इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह-
णे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यत्र ग्रहणमस्याज्ञापके ॥ ॥ ॥

नास्तीति परिभाषाबलेनैव तरप्तमपौ च इत्यत्र तदन्तविधिर्न भविष्यति अन्यथा उत्तरपदादिकारेति भाष्या-
द्यावैयर्थ्यापत्तेः न स्यात् इति गौरब्राह्मणीतरेत्यादौ पुंवद्भावबाधेन ह्रस्वफलाभावादिति वाच्यं रूपवादेन
स्याप्यविनार्थेन नैवयर्थ्यमित्याशयात् अस्याः परिभाषायाः किं ज्ञापकमित्याकांक्षायामाह सुप्तिङन्त-
मिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु सम्भिन्ननमिति सूत्रेऽनेन ग्रहणाभावे सम्भिन्नः पदसंज्ञायामपि विधिप्रदेशेन लोपः प्रातिपदिका नस्येत्यादौ
पदत्वेन सम्भिन्नो रुपस्थितो न तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ प्रतिबन्धकाभावात् सम्भिन्नस्यैव ग्रहणे सत्यपि ते
पि फलाभावः इत्याशंकायां न चेति प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रकृतिनिर्देशेन तत्प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे इत्युक्ति
नस्येति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्ति नतेन तस्यापि षिति पदसंज्ञायाः प्रकृतिनिष्ठत्वमपि सत्त्वेन पदग्रहणस्य प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणत्वात् प्रत्ययग्रहणेति परिभाषया अग्रह [illegible] विधिप्रदेशेषु तदन्तविध्यभावात्तज्ज्ञापितेऽपि फलाभावः

न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवात् ज्ञापितेऽपि फ
लाभाव इति वाच्यं पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्र
हणाभावात् ॥

न्यायेनोत्तरमाह पदसंज्ञाया इति   अत्र संज्ञाविध्याविन्यत्र भावे किं प्रत्ययान्त विधि याह
योगे कर्मषष्ठ्यसमासे संज्ञाकर्मक विधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधि [illegible] बोध्यः न च संज्ञाकर्मविधौ न रप्रमये
य इत्यत्र तदन्तविधिनिषेधेऽपि च सूत्रे पत्यत्र संज्ञाया ङ्कस्वविधौ पूर्वोक्तनिषेधाभावात् तदन्तविधिर्दुर्वार इति वाच्यम् ।
एतन्निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तविधिनिषेधेनादोषात् स्पष्टं चैतत् सम्भिन्नमिति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे अत्र संज्ञया
विध्याविति करणान्तनीययान्न समासः न रप्रमये च इत्यादौ संज्ञा ॥ ॥ ॥ ॥

याविधेयमिति संज्ञया ग्रस्य विधेरभावान्निषेधाग्रहणान्नदंतविधौ नत्वं नादीनां संज्ञायां प्रदेशेषु ऊ आपि प्रत्ययग्रहणाभा
वादेतन्निषेधं एवं यर्थ्या पत्तेः संबंधमात्रात्व षष्ठ्या यितत्समासः तया सति संज्ञायां विधौ संज्ञया च विधौ निषेधं गौका
देश प्राग्गुणकेदोषनिरासेपि कृतकृत्य इत्यादौ बहुव्रीहौ निषेनिषेधान्तस्यापसर्जनस्य विधीयमानपूर्वनिपातस्या
नापत्तेः तत्र नदंतविधिनिषेधेन निषेधमात्रस्य पूर्वनिपातप्रसंगात् केचित्तु एतन्निषेधसामर्थ्यादिति संज्ञाभिदे
नमिति सूत्रस्य शेषवरन्तयहूष्यपेति एतन्य विभाषाभावे संज्ञायां विधौ संज्ञया च विधौ उभयत्रापि नदंतविधौ गौ
रीपरमब्राह्मणीवेन्यत्र नत्वं नानेपरतः ह्रस्ववारणाय येय यदि भाषासन्यामनस्योकर्मधारयसमासेसंज्ञाकर्मक-
विधाने एतन्नदंतविधिनिषेधेन संज्ञया विधौ न नदंतविधिस्तेन नत्वं नेपरमो गौरीब्राह्मणीनेत्यादौ ह्रस्वार्थेति
षेधस्यसार्थक्ये च न सामर्थ्यविरहात् संज्ञाकर्मकविधानेन नदंतविधिप्रतिषेधेन नत्वं ते उ नउ नरपदे ह्रस्व नुपच्छ
पेतिसूत्रेयरसप्तमीनिर्देशात्तयोग्यस्य इचंयतनमवधिमात्रि प्रत्ययग्रहणो वापं वम्या इति निषेधातेवारयति
उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणान्नदंतग्रहणं नास्तीति निषेधस्तत्रेषायन्निषेधस्यैवैकदेशस्यानुवादइत्याभि
मतं यदि परसप्तमीनिर्देशोपि षष्ठीनिर्दिष्टकार्यित्वाकांक्षानिवृत्तेपंचम्यनाविधेरान्वयाभावः तदा यत्त्ये
स्यत्रानरपदादिकारे प्रत्ययग्रहणेनदंतग्रहणं नेत्यवनदंतविधिनिषेधः अतएव ल्लिस्वग्रहणेन ज्ञापकेन भग
वता प्रयोगवार्यसाधितः

66

नचैवंस्वपि चेत्यादौ नदंनविधिस्यादितिवाच्यम् अत्रोगम्स्यत्वेनेनन्वयानुपपन्यैवनदंनविधिविरहस्यकल्पनात् प्रत्ययग्र
हणबाधेचम्पाइति निषेधस्यन्तरदाम्भामित्यादावेवप्रयोजनमित्यपिनेषाप्रकारांतरे अत्रकेचित् नदंनस्यसंज्ञायामपि
विधिप्रदेशेनङ्यप्सिनेविशेषणविशेषिकामचाराङ्गनरपदस्येत्तरवंते इत्यर्थास्तुर्वीकोदाहरणाप्रासेरेवाभावात् नसं
ज्ञाविधाविन्यस्यसार्थक्यमित्यतः नद्वेयर्थ्यस्वस्यैवेतिशावरप्रेथमसंजीवयंतः यत्तेनेत्यादिनापूर्वोक्तमनन्वयकल्प
नाङ्गभिर्त्या: कैयटप्रभृतिनरागन्यानोदयपदवीप्रापिताय निविडयंति नेषान्तसाहसमात्रे नह्यमतिविनिगमकोवि
शेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन नदंनविधिविरहः शक्यतेकल्पयितुं अन्यथासर्वमपि नदंनविधिनिषेधविधायकं
वचनंदत्तजलांजलि:स्यात् तस्मात्तदंतविधिनिषेधबोधकवचनानुरोधेन नत्राविशेषणविशेष्यभावविन्या

स्वमिङंतामिति सूत्रे भाष्यस्पष्टा ॥ २६ ॥ ॥

सकल्पनेस्वरूपेचउत्तविनस्मिन्प्रमाणमन्वेष्यं शावरस्नायनतन्निषेधसामर्थ्यादित्यस्यउमारीगौरितेत्युदाह
रणगौरीत्यत्रभाष्यकृतापतन्निषेधस्यकूस्वबाणस्यफलस्यदानसामर्थ्यात्नदंतस्यसंज्ञायामपिविधिप्रदेश
नदंतविध्यभावकल्पनेनफलाभावेसत्यपितन्निषेधसामर्थ्यादित्यर्थपरिकल्प्यउज्जीवनीयाइतिदिक् मनमूह
स्पटीकाउक्तन्येयेपरिभाषेत्याकांक्षायामाह स्वमिङंतमिति नचाहिंग्रहणंकिमर्थंनस्वमिङ पदमित्येवोच्यत
केदानींनदंतस्यभवति नदंतविधिना अतउत्तरंपठति पदसंज्ञायामंतग्रहणमन्यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रह
णेनदंतविधिप्रतिषेधार्थंपदसंज्ञायामंतग्रहणंज्ञापनार्थं किंज्ञाप्यं यत्ज्ञापयत्याचार्य अन्यत्र संज्ञाविधौप्रत्य
यग्रहणेनदंतग्रहणंनभवतीतिसुतस्यासप्तपीरूतेभगवता ॥ ॥ ॥ ॥

ननु प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादिकग्रहणवारणेन भावक्तान्तस्थितशब्देन कर्तृकरणे कृता बहुल
मिति तत्रीयेण तेन कुलशब्दस्य समासे तन्निष्ठेन तेन कुलस्थितशब्देन अव्यवधानेन इति समस्य क्तान्तेन सह प्रविधिं दर्शयति
कर्तृपदेश निर्देशेन तत्समस्य न केवलो हि शब्दाद्यवयवा इति सूत्रादनुवर्तमानकग्रहणेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य स्थितमित्यर्थ
स्य क्तान्तस्य ग्रहणेपि अधिकस्य तत्र कुलस्थितशब्दस्य ग्रहणात् एवमन्यत्रापित्यतः कृदंतप्रत्ययग्रहणपरिभाषावाधक
भ्रान्ता कर्तृग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषामवतारयति ननु एवमिति तस्याज्ञापकत्वात्तयो ज्ञापक
माह अस्याश्चेति तज्ज्ञापकत्वमुपपादयति तद्धीति अभ्युदितमिति अत्र प्रत्ययशब्देन क्तान्तेन उद्धृतस्य गतिप्रादयः इति स
मासे समासस्यान्तोदात्तत्वम् अनेनतरेणैवाप्तिवात्तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इति सूत्रे

न ब्रवनेन कुलस्थितमित्यादौ न कुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासे तस्मादेतन्ना
ह कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं अस्याश्च कर्मणि क्तान्तेन उत्तरपदेन तत्योगति प्रकृतिस्व
उक्तं तथार्थके गतिरनन्तर इति सूत्रे अनन्तरग्रहणं ज्ञापकं तद्धि अभ्युद्धृतमित्यादौ अनिष्टाप्तिवार
णाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया उद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्रवृत्तौ व्यर्थं सदस्याज्ञापकं ॥ तत्समेतेपूर्वे

पदं भूतास्तत्तुल्यार्थकेन पूर्वेरूपपदं प्रकृतिस्वरः प्राप्तः तद्दुदाहरणानि तुल्यश्वेतः किरणाकाणः इंद्रेसावर्ण्यां सावा
स्त्री इव वपाभ्यामसरस्त्रीभ्याभ्यामानमन्तः अयनं भोज्यं चतद्धेतुपच भोज्यामलमिति तत्रापि वाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन
प्रत्ययः कृदंतेन प्रकृतिस्वरे प्राप्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थकेन कृत्यस्वरः प्राप्तः तत्रापि वाधित्वा अव्ययं चत्वरि कार्यविरुद्धगामित्यनेन तत्रैव अ
व्ययं अव्ययस्य उक्तमनेन गतिकारकोपपदात्परेभ्यो अन्तोदात्तत्वम् तुल्यार्थके तन्नोदात्तः प्राप्तः तत्रापि वाधित्वा गति
रनन्तर इति प्रकृतिस्वरो भवतीति स्वरकर्मणि प्रकृति उद्धृतस्योदात्तत्वं एवं सति तत्रः उद्धृतशब्देनाभिप्रायेन समासस्य
वीक्ष्य कर्मणा गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः प्राप्तः तदावारणाय प्रकृतिसूत्रे अनन्तर इति ग्रहणं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या
ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणे परिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावादभिरूप्यस्य प्रकृतिस्वरा प्राप्त्या तदावारणाय तदुद्धृतम्

व्यर्थं [illegible]स्मात्ज्ञापकमिति भावः

67

ननु अभ्युद्धृतमित्यादौ गतिरनन्तर इति स्वरः प्राप्नोति गतिर्गतिनाविति च नञ्युतोऽभिनि अभ्युद्धृतमित्यादावन्यत्र चरितार्थयो
र्विप्रतिषेधे परत्वात् गतिर्गतिनाविस्येनेन प्रकृतिस्वरे वाधित्वा विधानं एवेति नञ्प्रकृति स्वराप्राप्तान्निद्धारणायां नेननञ्ग्रह
णास्य तापितेऽपि तस्मिन्नेव पक्षे मेवेति न स्यत्तापकत्वासंभवश्चाप्यांशाकते एवेति यदुक्तमयदापि स्यादिकारेण गतिर्गतिनाविस्य
समत्वेन नञ्पदादित्यस्य प्रयादादीन्यस्य च संबन्धाद्यादादिस्वत्वेन पदान्तरत्वाभावेन च गतिर्गतिनाविस्यस्याप्राप्त्यानन्त
स्यतापकत्वासंभवश्चेति परिहरति यादादीति नञ्स्त्रोऽपि ननञ्ग्रहणे तन्नञ्ग्रहणात्तापितत्वविभाषया अभ्युद्धृतेत्
त्यादौ उद्धृतत्वस्य कान्नत्वेनाभेसादानेनर्थस्य नत्वानेन प्रकृतिस्वरो उदारं एवेति तानेननञ्ग्रहणस्य विवद्दितति कृत्यर्थे
दि

नच अभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतिनाविस्येनेन अभेर्तिधान एवेति वाच्यम् यादादिस्वत्वेन
पदान्तरत्वाभावेन च तदप्राप्तेः अनेननञ्ग्रहणोद्धृतेन तत्सामर्थ्याद्गत्यादितिपर्यायाततिस्तृपि
तेभ्यो वानेनर्थ गृहत्वेनेन दोषः नचाभ्युद्धृतमित्यादावभिनासमासे अनेनञ्स्यादोः पूर्व
पदत्वे पिस्वरार्थे नदितीवाच्यम् ॥ ॥ ॥

त्वेनतापितेऽपि स्वांसे चारितार्थ्यमित्यत आह
अनेननञ्ग्रहणेहतेत्विति ननु अप्रभृयाताह्नुत प्राहृस्याभित्यासमासेनत्र अनेनञ्ग्रहणाभावे बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति सूत्रादन पूर्वपदग्रहणानुवृत्तौ कर्मार्थे क्ता ते परे पूर्वपदम्भूते गतिः प्रकृत्या उदा पूर्वपदत्वा
भावानेतदप्राप्त्यासति प्रिष्ठयाद्यादिस्वरेणातो द्रात्वा पत्तिसम्भित्वावाणार्थं अनेननञ्ग्रहणप्रकृतेनेत्तास्मिन्
तत्सामर्थ्यात्पूर्वपदान्तुहन्या अनेन तरमात्रकर्मार्थ क्तान्ते परतः प्रकृत्यान्यपर्येनो हृस्यप्रकृति स्वरः संप्या
तोऽप्यतावतेवानेननञ्ग्रहणस्य चारितार्थेनन तत्सत्तापकत्वेसंभवतिती पुनराप्राकतेने वेति ॥ ॥ ॥

६०

यद्यपि कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् इति कारको
पपदात्कृदित्यस्मात्कृद्ग्रहणमिति मात्रग्रहणमनुवर्त्य कृद्ग्रहणं कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमेवोदात्तमिति नि
यमार्थं तु कारकादित्यस्य कल्पनेन तथा सति थाथादीति स्वरेण गतेर्नोदात्तत्वानापत्त्यापत्त्य विभाषयाऽऽद्युदात्तस्य कृदन्त
स्याद्युदात्तत्वं कारकोपपदात्कृदित्यनेन तथा सुदात्तत्वमिति डौ पूर्वपदग्रहणानुवृत्तावपि तदर्थमनेन ग्रहणे सकले
तत्र प्राप्तेनेतरग्रहणस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वेन साफल्यस्याऽवश्यं वाच्यत्वेन ज्ञापकमेव सम्भवतीत्याशयेन परिहृ
रति कारकादिति स्पष्टं चेदं कारसमादानगतिरनन्तरइति सूत्रे भाष्ये तत्रत्य भाष्ये अनन्तरमिति किमर्थमित्युप
क्रम्य घञ्कासमाधानात् अधिके हृत्वाघोषयत्वं तर्हि सिद्धे सति यदनेनानन्तरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अव्ययवा

कारकादत्तेति कारकादिति योगो विभज्यते तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्व
पदं क्तान्तमेवोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः तस्मादनेन
रग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेत्यज्ञापकमेव ॥ परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण

मिति ज्ञापकमत्र के अत्रत्वपूर्वं ज्ञापकमन्तकाश्चनेन रघोकासमाधानमिति तज्ज्ञाप्यविरोध इति चेत् पावककमादर्थ
कमसम्बलीयस्त्वेनाऽर्थक्रमसमाश्रित्य तयोर्विरोधाभावात् एतेन यावक्रमसमाश्रित्य तत्रनेनेतरग्रहणस्य
अन्यार्थत्ववदन्तोऽसमे परिभाषायाअभावेनोत्तरस्य क्तान्तत्वाभावादेवान्तोदात्तत्वाप्राप्त्या अनेनेतरग्रहणस्य तज्ज्ञा
पकतायावक्रमसमाश्रयणेन घञ्कासमाधानपरं भाष्यमसंगतं स्यादित्याशङ्कापरास्ता अर्थक्रमसमाश्रित्य अनेन त
रग्रहणेन पूर्वं ज्ञापितायाः परिभाषाया ज्ञापकं च पूर्वस्मिन्नचरितार्थ्यं विना न सम्भवतीति वादिनाऽपि विचट
कैवार्थकाकृत्वा तन्निराकरणमिति भाष्ये घञ्कासमाधानस्य असंगतत्वानापत्तेः ॥ ॥

नन्वत्र कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपि ग्रहणात् यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदंतं तत्रैव केवलस्यापि ग्रहणं स्यात्
न त्वगतिकारकसमभिव्याहृतस्य केवलस्य कृतोपि ग्रहणं न स्यात् यथा सति कर्तृकरणे कृता नेति सूत्रेण नवनिर्भिन्नशब्दस्यैव
व समासः स्यात् न तदात्रच्छिन्नेत्यादौ अत एव परिभाषार्थमाह तत्रेति विपत्ते बाधकमाह अन्यथेति अत्रार्थे पुंयोगादा
ख्यायामिति सूत्रस्थं भाष्यमेवाप्युष्टंभकमित्याह अत एवेति तत्र हि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाप्रयोजनप्रदर्शना
नावसरे सो कृच्छिन्नेत्यादौ भ्रीयत्रावयवाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो
यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदंतं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमिति अपि शब्दात् समभिव्या
हृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः अन्यथा अनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् अन्यग्रहणपरिभाषाया
बाधप्रसङ्गस्यादित्यपि ग्रहणं अत एव सो कृच्छिन्नमिति गतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहण ॥
इति च परिभाषाभ्यां कृदंतेन समासे कृते विशिष्टादेव ङीष् सिध्यति न तु कोच्छिन्नमीनीति
पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा केवलकच्छिन्नान्स्यापि ग्रहणात्
त्वाते नी प्रियादिको दोषो दुर्वार एव स्यात् स्पष्टं चेदं सर्वं समासेन तत्पूर्वा इति सूत्रे भाष्ये के ॥
भवति इत्युक्तासन्यामव्यानस्याय विभाषायां अवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोतीति किंकारणं प्रयाग्रहणाय स्मात् स तदादेर्ग्र
हणं भवति त्याषेकाकृत ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति संज्ञाता इत्यनभिधित्सितीय कर्म यदि गतिका
रकसमभिव्याहृते केवलस्यापि ग्रहणं स्यात् तदा केवलस्यापि ग्रहणं स्यात् तदा केवलकृच्छिन्न शब्दादस्याणि से कौटि
नमितियाहिके दोषस्यादेव तथा सति गतिकारकोपपदानामिति कृतग्रहण इति च परिभाषाभ्यां कृदंतेन

समासविधिशेखरः ॥

६५

नमनुपपन्नं स्यात् स्वीकृतेनैव सङ्कार्येणान्तं गच्छते इति भावः अत्र कृटग्रामवरमेपुरादित्वं नादपि विधेयो भाव इत्युणि नुनुणस्ते
पूर्वकस्य नस्य संकृटीन इति नेनो अपि चना इति ग्रणी मांकृष्ठिनमिति प्रयोगो वाध्यः इदानीं सर्वस्मिन्नपि पूर्वोक्तेर्थे समासेनञ्
र्वैकोल्पविति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोः संमतिं वक्तुमाह स्पष्टं चेदमिति तत्रास्तिलात्वा कालकादिषु प्रत्ययेषोवकवा इतिस्वा
त्वा कालकः पीनास्थिरक इत्यादौ मयूरव्यंसकादित्वात्समासे तत्र समासे अनञ्पूर्वोत्योव्यवास्थितः का प्रत्ययः तस्याल्पय इत्य
र्थेनल्पवायायनञ्पूर्वकप्रतिषेधकर्मेव्यनामायाव अमसमासे इति निर्द्देशेण सप्तमी सामान्यायेत्ते चैकवचनं च्छांदसं वद्धा
वचनस्य स्थाने वाभिर्ह्यावर्णं च समानजातीयस्य भवतीति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयात दंतविधिना क्तांत समासस्यग्रहणा
त्समासान्तो मध्यक्तांतः समासइत्यर्थे नात्र न भविष्यतीत्याशेपकन्तदंतनिर्द्देशात्सिद्धमिति समाधानं कृताग्रन्यथा किं
चित्समाधानांतरं मक्का अपवा अनञः परस्याल्पयाभवितव्यमिति समाधानांतरमक्तंतस्यायमाशयः अनञ्वासौ पूर्वा
स्वेति समासः निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः अनञ् इति लुप्तसप्तमीकं पृथक्पदं वा तथाच अनञ्पूर्वो समस्तिन्क्तो ल्प
वित्यर्थात् नञ्पूर्वोक्तिदोषइति अनंतरं च नञुच याताविवानञ् इत्याशंकयते तथा तोः परस्य भवितव्यं किं कारणं नञिव
युक्त मन्य सदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिरिति नञ्भिन्नं नञ्सदृशपदं ग्राह्यमिति समाहिते अथवा प्रत्ययग्रहणेय
स्मात्सतदादेर्ग्रहणं भवतीति एवं च अन्तरपि कामग्रहणे न ग्रहीष्यते इति समाधानांतरमक्तानन्तुचेयमपि परिभा
षास्ति कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सापीहोपतिष्ठेत तत्र को दोषः इह न स्यात् अकृत्यप्रस्व
स्य इह तर्हि स्यात् परकृत्वा उत्र मकान्विस्याशंक्यते न वा अत्रेष्यते इति सिद्धांतितो क्ति अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्य
ति पुनरिति चोदके नोक्ते गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणं इति सिद्धांतितो क्ता अनंतरं च उक्तानवल्वत द्वयोः परिभाषयोः
बाधकाभावात् समवास्थितयोरिति सापि परिभाषा भवति इ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सतदादेर्ग्रहणं भवतीति तन्नघ्नतः कृ
द्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापिनीति पुनः पूर्वपदत्वाच्चादिते आचारप्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

61

त्तीपयतित्र्यमित्यस्यपरिभाषाभवति प्रत्ययग्रहणे इति इयंच न भवति कृद्ग्रहणे इति पदयमनन इति प्रतिषेधे प्राप्तीति सिद्धांतिनाभा
ष्यकृतोक्तं अत्र पदमहत्वेति प्रतीकमुपादाय परमशाहुनगति नकारकमिति न्क्तांत्वेन र्थतः पूर्वं इतिनतः पदस्य क्तांतस्य
त्ययप्रसंगः गति कारकपूर्वस्यापीत्यपि शाहुग्रहणात् केवलस्यापि कृत्वेत्युक्तांतस्य ग्रहणादिति कैयटः नचात्रेष्यतेन्य
त्रतस्मात् कृद्ग्रहणे इति परिभाषाना श्रीयत एवमुक्तं तेन गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते इत्यत्र प्रकृत्यपार्श्वेनः कृत्येत्यादौ त्ववादेश
स्यमाने कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थानी चनास्ति प्यवीति नासौ परिभाषाश्राप्रियत इति कृतो विन्यत्रेने प्रत्ययग्रहणपरिभा
षाया अवकाश उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वं कृद्ग्रहणपरिभाषायास्त्ववावलीरवीत्यत्रावका
शः तत्रणचाद्वियामित्यजिगति पूर्वस्य णजंतत्वात् वृद्धिस्वरौ भवतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषात्रत्र स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने
ते ति तिसधान्नायपतिष्ठते तथा सति सावकाशयोः परिभाषयोः प्रकृति विप्रतिषेधात्परत्वेन व्यवस्था तथाच प्रत्ययग्र
हणपरिभाषया पूर्वासेत्ता स्त्रियोगविभागेन व्यवस्थितापि ततस्मात्पूर्वसंत कृद्ग्रहणपरिभाषाया स्तगमिरनेनरग्रहणेन
ज्ञापितत्वात्परत्वात्सैव भवतीति प्रतिपादितं तेन यदयमिति प्रतीकमुपादाये तकथपुनेरेवं ज्ञापकं यावता त्वत्यामपि कृद्ग्र
हणपरिभाषायामपि शाहुक्केवलस्यापि क्तांतस्य ग्रहणात् कृत्वत्यादौ न नो अगतित्वादकारकत्वाच्च क्तांतेनेतरभावादसत्या
नन्वग्रहणे पयप्रसंगः स्यादित्याशंक्य अपि ग्रहणे तमहत्त्वयग्रहणपरिभाषाममत्त्वयेपितत्वन्यपूर्वस्य तत्रसमास इति व
चनात्केवलस्य कृत्वादेर्ग्रहणाभावेन अपि शाहु समत्त्वयितव्याभावात् गतिकारकापूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणात्किमनत्र
पूर्वस्यनेन क्रियमाणं चतत्कृद्ग्रहण परिभाषाया अनुपस्थापकमेवेति ज्ञापकमिति समाहितं तेनैव एवं चैवं वदन्नाभा
ष्यकैयटाभ्यां पूर्वोक्तं सर्वस्वीकृतमेवेतिबोध्यम् नन्वगतिकारकसमभिव्याहारेण केवलस्य ग्रहणं किंतु विशिष्ट
स्यैवस्त्यमुपगाभ गतिवन्नेरश्येन न कर्मार्थ्यं क्तांते परात् प्रकृतिस्वरविधानमनुप ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६५

यत्रस्यात् गतेरपि क्तान्तगर्भितत्वेतु क्तान्तग्रहणेनैव ग्रहणात् गतेः पृथक्केन केवलस्य क्तान्तस्य ग्रहणाभावादित्यत आह गतिरनं
तरः इत्यत्र तु इति तत्र क्तान्ते उत्तरपदे परतः पूर्वपदभूतस्य गतेः प्रकृतिस्वरविधान सामर्थ्यादेव केवलस्यापि ग्रहणमन्यथान
र्थ्यालाभावेन तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ननु अनुपसर्जनादिति कारीत्यस्य कुम्भकारीत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीश
ब्दस्यावयवस्य ग्रहणं तत्व अनुपसर्जनाड्डीप् प्रत्यये देव फलं कि कुम्भकारीयपत्तिक प्रयोग वारणरूप प्रयोजनेनानित्येन कृ
द्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया गतिकारकसमभिव्याहारे विशिष्टस्येव ग्रहणेन अवयवाद्यापत्ते
रभावादित्यत आह इयं चेति भाष्यस्थमिति ननु हि अनुपसर्जनाधिकारप्रयोजनप्रश्नावसरे न हि प्रयोजनं प्रधानेन त

गतिरनन्तरइत्यात्र गतेः पूर्वपदस्य क्तान्ते उत्तरपदे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन।

३ ग्रहणं बोध्यम् इयं च कृद्विशेषग्रहणाच्च तत्तत्कृदन्त
कृद्ग्रहणे इत्यनुपसर्जनादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टे ॥ ॥

देतविधिर्यथा स्यात् कुम्भकारीतरी अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति इत्यवयवस्य वा इत्यत्रिः प्राप्नोति
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति नियामात् इत्यत्रिर्भविष्यति कृद्ग्रहणे इत्यस्य च तेन नचेतत् कृद्ग्रहणे कृदन्त
कृद्ग्रहणे तत्कृदन्त यमाणं तद्वितीयापीत्युक्तमस्पष्टीकृते तन्वेवं इष्टकाचितमित्यादाविष्टकचितमित्यादौ दुर्ग्रहस्ता
तस्यात् इष्टके षीकामालानां चित्ततूलभारिषु अत्र प्रत्ययग्रहणाभावेन पूर्वोक्तपरिभाषाया अप्राप्त्या विशिष्टाग्रहणा
दित्यत आह पदोङ्गाधिकारेत स्यचतदन्तस्येति एतस्याग्रेपि आह पदमङ्गं चेति एवं चैतेन विधिरिति एतत्फल
कोयं तत्रोय ॥ ॥ क्तान्तसमासावेष्वित्याह येनविधिस्तदन्तस्येति एवं च पूर्वोदाहृतेन तदन्तविधिरिष्टग्रहणं स्व

70

नन्वेवं नरकमयोश्च इत्यादौ प्रत्ययग्रहणे इत्यनेन तदोक्तपरिभाषयात् तदं विधौ नरवंतादीनां चौदिसंज्ञायां य हृप्येति सुबादीना
नरखा यैते सुमरपदे इत्यायर्थे सु कौरी बासौब्राह्मणीनेरेति विग्रहे गौरब्राह्मणीनेरेति नरवंते उत्तरपदे गौरी शब्द।
स्य पुंवद्भावे मं... ख्यायज्जातीयदेशीयेष्विति प्राप्त पुंवद्भाव परत्वाद्बाधित्वा ह्रस्वे गौरिब्राह्मणीनेरेति स्यात् न चेष्ट
मेतेन गौरब्राह्मणीनेरेति इत्यत्र प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य ग्रबयवादीत भेदेनां संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ती

नन्वेवं नरकमयोश्च इत्यादिना तरवंतादेः संज्ञास्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे।
तदंतग्रहणं नास्ति सुप्तिङंतमित्यत्र ग्रहणमस्या ज्ञापकं ॥ ॥ ॥

ति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति नन्वत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति परिभा
षाबलेनैव नरकमयोश्च इत्यत्र तदंतविधिर्न भविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारे इति भाषा व्यर्था वैयर्थ्यापत्तेः
तथा सति गौरब्राह्मणीतरेत्यादौ पुंवद्भावे बाधेन ह्रस्वे फलाभावादिति वाच्यं रूपवादीत साप्यस्य रितार्थेन।
न वैयर्थ्यमित्यपास्तं अस्याः परिभाषायाः किं ज्ञापक मित्याकांक्षायामाह सुप्तिङंतमिति

इदानीं पूर्वाक्षेपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति नत्र व्यपदेशिवदिति यद्घटकीभूतव्यपदेशि यद्वा
र्थं निरूपयति विशिष्टोपदेशइति पदार्थं निरूप्य समुदायार्थं दर्शयति यस्त्विति तत्फलमाह येनेति एवं चायेन विधिस्तदा
न्तस्येति सूत्रेन सवचनं तस्य चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेना पूर्वं संरूपमित्यस्यात्तमित्यस्यानुहृत्याप्येनेति फलितं असहायार्थक
स्मिन्नित्यस्य फलमदर्शन पूर्वकं विपत्तिवादकं दर्शयन् कृत्स्नं दर्शयति एकस्मिन्नित्यत्रेति इयं च लोकन्यायसिद्धा लोके च अ
सहाये एवं तथा व्यवहारो दृष्टः एतेन न्यायसिद्धया नयापि असहायेऽप्येवं तथा व्यवहारो बोधनीय इत्येकस्मिन्नुदाहरणमत्र युक्त
मेवेतीत्याह लोकेऽपीति एतेनेनेयमपूर्वा नापि ज्ञापकसिद्धेत्यपि सूचितं लोकसिद्धत्वेनैवानया इत्यायेत्यादौ अशास्त्रीयस्यापि

नन्वेवमस्याप्यत्र शिष्यादावदेनप्रातिपदकाभावादित्यस्यादत आह व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्त
सद्भावाद्विशिष्टोपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्त्वपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्य
पदेशः असहायः स तेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्रति इत्येकस्मिन्नसहाये यत्तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ते
नाकारस्यापि अदेनवामतत्तिः एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासनयने आकारस्यनादित्वे ह्रविद्यमानावि
कारस्य तेनानवं अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे हृहत्वाच्छादविद्यानेर्विवर्णानलक्षणा च स्यात् अत
एव हरिविषिन्यादौ साः एदत्वेन लोकेपि बहुपुत्रसत्वेय एकस्मिन्नपि ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा ज्येष्ठः क
निष्ठा मध्यम इति किं न्वेकपुत्रैव एवं नेनचाशास्त्रीयस्यापि इति देशान एवं व्ययित्यादावपकार्यवि

एकाचत्वस्यातिदेशी नहित्वसिद्धिः अन्यथास्यातिवन्नत्वदनयापि शास्त्रीयस्यैवातिदेशान्न तत्र तन्निबन्धनहि त्वानामनितीत्याह अ
नेन चेति अनन्याश्च शास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवतीत्यादौ अशास्त्रीयेन तदादित्वनिबन्धनागमसिध्याघुणाः सिध्यन्ति सेइत्यादौ अ
शास्त्रीयत्वेऽनन्तनिबन्धनपदत्वसिद्धिः इयानित्यादौ यथोद्देशपक्षे पूर्वं अग्रहणप्रातिपदिकसंज्ञायाः लुमायामपि प्रकृतैकदेशावि
कृतमनन्यवदिति न्यायेन तस्या अवृत्तत्वेपि यदा कार्यं गदा संज्ञेति कार्यकालपक्षेतन्माभावाच्छास्त्रीयनहि तेनान्त्वानिबन्धनप्रा
तिपदकत्वसिध्या साधुत्पत्तिः सिध्यतीति फलान्तरमप्याह अत एवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रैवव्यपदेशबाधकमाह अन्यथेति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रेणास्य आतिदेशिकाभ्यामित्यादावेकस्मिन्नाद्यन्तव्यपदिष्टकार्यसिद्धिः प्रयो
जनमुपपादितं तत्र चस्याप आदिरित्यादौ यकारस्य न व्यपदेशार्थमवश्यं व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्याशय अनेन तदंशे मुख्यव्य
पदेशावज्ञानावश्यम्भावेनवक्तव्यः अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्युक्तं भाष्यकृता तत्र अवचनादिति प्रतीकमुपादाय अवच
नवचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः अन्यवचनाल्लोकविज्ञानादित्यर्थमुपपाद्य अनेन तदंशे लक्ष्यादिव्या
येनोदाहरणं यत्नः प्रयोगभेदात् स्थूपः पति इतः पतिमुपयन्ते आयकः अभाव गमयतीति तस्मायमेको ऽवयवावयवदतन्ये
वैकिकव्यपदेशा वचनमन्तरेणापि उपपाद्य अग्न्यथा अर्थवत्तो धातोरयं वर्णस्वरूपको ऽजित्यर्थः यस्मागोपादानाभ्यामव

अन्यथा यस्मादि हि तत्सदादित्वाभावात्तस्मात् यत्नेनार्थवान् तत्रार्थवत्त्वस्य गोपादानाभ्यामेको
ऽपदेशाय यथायेत्यादौ अर्थवत्तो धातोरयं वर्णस्वरूपको ऽजिति कैयटः तत्र तत्सैकपादान्त
गिमत्र भाष्याकरीत्यामन्त्र्यव्यवहारमभावात् एकपदाक्रमिन्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेशिरभाष्याकं ॥

तिव्यपदेशायको ऽजितीति प्रकारान्तरेणाय यदि तर्हि कैयटेन प्रकारान्तरेणाह यथाकैयटोक्तिः यत्त्वित्यादिना तद्दूषयति तत्रेत्यादिना
तस्यायमाशयः तर्हि अवचनादित्यनेन मते नेतरं तद्यथा लोके शाला समुदायो ग्रामः इत्युक्तो भवतीत्येतदेकस्मिन्नेकशालो ग्रा
म इतीति वचनमन्तरेणापि नादृशव्यवहारो लोकदृष्टान्तमुपपादयितुं विषमउपन्यासः ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमुदाये
वर्तते तद्यथा ग्रामो दग्ध इति अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति अस्ति मनुष्येषु वर्तते तद्यथा ग्रामो गतः ग्रा
म आगत इति अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तद्यथा ग्रामो लब्ध इति तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिल
के ऽपि वर्तते तमपि समीक्ष्य तत् अयुज्यते एकशालो ग्राम इति तितत्र भाष्यव्याहारस्य ॥ ॥ ॥ ॥

वोपपादनेनतत् दृष्टान्तविघटनवदनन्तरमपिपयान्तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायो ऋक् ऋक्समुदायास्तु
कस्मिन्नुच्यते भवति चैतदेकस्मिन्नेकवर्णपदमेकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति नानाहस्थमिव दृष्टान्तान्तरमुप
पादयात्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः मदेनामार्थः ऋक्तनामार्थेस्तकेनामार्थमिति तिलवृत्तेविघटयन् भगवान्भा
ष्यकार प्रवचनालोकविज्ञानादित्यनेन वचनमेतद्राणामपि नष्टाव्यवहारप्रमत्व्यमेवागीकृतवान् इतिप्रतीयते
तथासति तन्मतीकमनुपादाय इत्यादित्यादौ प्रत्येवनोपानोरस्यैवर्णरूपापकाजिन्त्यर्थस्सन्यागोपादानाभ्यां भव
तिव्यपदेशाइति मत्व्यवहाराभिप्रायके भाष्ये मत्व्यवहारमनुपपादनकैयटेनोपाहृतः अन्यथात्राप्यर्थेन युक्तोव्य
पदेश इति मत्व्यव्यवहाराभ्युपगमे भाष्यकृतो दृष्टान्तविघटनस्यानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तु प्रवचनादिमत्व्यव
हाराभिप्रायकं भाष्यं इत्यनावदिमायेति इत्याहुः प्रयोगभेदाद्रूपइति व्याख्यानान्तरं अथवेति पदांतरे
णवर्णपरतः कैयटः स्वाममाशयः इत्यादित्यादौ यथा दृष्टान्तान्तरस्य विघटनाय अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशाइति
अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां मत्व्यव्यवहारस्त्वाश्रितः तथैवात्रापिमत्व्यव्यवहारे तोषोपपत्तौ विभिन्नमत्व्यव्यवहा
राश्रयणं एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्यावस्थात् इदमेकावस्थायुक्ते शरीरमित्यस्त्विवायप
देशा इत्यग्रिमकैयटग्रन्थस्तु पूर्वोक्तव्याख्यानेनैव संबध्यते नांशवेतिपूर्वोक्तैः एतान्तरोक्ते नैतिनन्तद्विरोधः
तस्मात्पूर्वोक्तयुक्त्या कैयटव्याख्यायादनेनतदाशायान्नवबोधात् ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

72

इदानीं यथैव तु ऋक्त्वोऽव्यपदेश इति भाष्याशयं वर्णयति ऋक्त्वादेरिति तादृशभाष्यमुपादाय कैयटस्तत्र
दादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः अभेदोपचाराच्च अर्थ एव पदादिरभिधीयत इत्याह पदेनार्थ इत्या
दि भाष्ये पदादिशब्दाः शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् स्ववाच्यार्थपराः तथा सति एकवर्णे यस्मिन् स्ववाच्यार्थे
इति अन्यपदार्थ अर्थात्मकः सिध्यतीत्यर्थः मुख्यव्यपदेशमादाय एकवर्णे पदमित्यादि व्यवहारः सि-
ध्यतीति तदाशयः अत्र कैयटोक्तार्थो लोकेनानुभूयते अतः ऋक्त्वादेरिति मुख्यमिति केचिद्वाकितं
युक्ता शब्दार्थयोस्तादात्म्यनार्थे शब्दप्रयोगस्य सर्वजनानुसिद्धत्वात् अन्यथा ऋक्त्वादेरुभयत्रा

ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्रवृत्तेः पदमेको व्यपदेश इत्यर्थ इ
ति तदाशयः तस्मादेकस्मिन् तत्सम्बन्धारोपेण ॥ ॥ ॥

तमपि कथं सङ्गच्छेत भाष्यकृता पूर्वोक्तदृष्टान्तद्वयस्य मुख्यव्यवहाराश्रयत्वेनान्यथासिद्धिस्तथाहि यथायम
यमेव ज्येष्ठः अयमेव मध्यमः अयमेव कनीयानिति भवति वैन्देकस्मिन्नपि अयमेव ज्येष्ठः अयमे
व मध्यमः अयमेव कनीयानिति नीति पुत्रदृष्टान्तेनैकस्मिन्नुत्र तत्सम्बन्धारोपेण पुत्रापेक्षत्वादि व्यवहा
रश्च यस्मिन्नादावपि एकाच्त्वादिव्यवहारः सिध्यतीति यस्य निपातं सि लोकन्यायसिद्धे यस्मिन्नि मसंह ७२
इति तस्मादिति

नन्वेकस्मिन्नित्यस्यासहायकत्वेन असहायेष्वेवमस्याः प्रवृत्तौ अन्यत्रेत्यस्य वस्यां यां भवत्यस्यरावस्य यथाकारेण
समसहायत्वात् यद्यपि दाशीवत्त्वेन नदादित्वाभावे प्राग्गत्वानापत्तिरित्याशंक्य नैवेति निपुणितृष्यितोगत्वकार्ये
समसहायत्वेनतस्य नदादित्वाभावे प्राग्गत्वानापत्त्याच विशेषमादायांगत्वे कार्ये न समसहायत्वाभावेन नदादित्वादं

पुत्रादयश्च ज्येष्ठत्वादिव्यवहारोपपत्त्यावशिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादेरेक
स्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिसमुदायत्वेप्याशरोपितैनैतस्य शरीरमित्यादिव्य
वहारः तथात्रैकाचत्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयं नचास
हायपवत्तस्य वृत्तौ भूरुत्वप्रसंगात्वानापत्तिः समसहायत्वादिति वाच्यं शायमा
दायांगत्वेकार्ये यस्माद्धिहि नलदादित्वेनस्य समसहायत्वाभावात् लोकेवजा
तीयकन्यादिसत्त्वेप्येकपुत्रसत्त्वनिनैवायमेवज्येष्ठइत्यादिव्यवहारात्

गत्वात्तत्तन्न्यायेन परिहरति शायमादायेति सजातीयसहायत्वे एवएकस्मिन्नित्यनेनत्वावृत्तिर्नैविजातीय
तथाचश्चायोनिमित्तत्वेनसजातीयसहायत्वाभावात् प्रकृतेसाजात्यंचकार्यित्वेननत्त्वात्रनास्तीतिभावः भाष्या
रूपुत्रदृष्टान्तादयमयमेवार्थोलभ्यतेइत्याह लोकेविजातीयेति ॥ ॥ ॥

73

न चैवमेकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे पपाच ययावित्यादिसिद्ध्यर्थं एकाचूयस्मिन्निति एकाजिति बहुव्रीहौ सिद्धौ तेनेटश्च पापच्या
रित्यादौ यकवर्णस्य व्यपदेशिवद्भावेन एकाच्त्वमप्ययाज जागारिषुत्रीयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थं धातोर्यएकाजित्यवयवे तिव्याप्ति
करणषष्ठी चाश्रित्य पुनः ययावित्यादिसिद्धिः ऐकाच्यां तां व्यपदेशिवद्भावेनैव परिहृत्य वार्त्तिकेनेतरं प्रथमस्यापृक्तस्य तत्र जजागा
रेत्यादौ प्रथमस्याप्राप्तिरतत्रैव द्विर्वचनेन पपाच पपाठेत्यादाविवत्याशंक्य व्यपदेशिवद्भावेन एकाचो द्वे इत्यतः प्रथमस्येति प्रथ
मायोग एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः ततश्च इयाय पपाठेत्यादिसिद्धिः द्वितीयस्त्वनियमार्थः ततश्च जजागारेत्यादि सिद्धि

नैवं वेति गोनर्दीयस्यैकाजिति भाष्यासंगतिः इकारस्यासहायस्याभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपाद
नादिति वाच्यम् एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयानयो हानिः अयमेव वा व्यपदेशिवद्भावस्य
र्थः वस्तुतो यस्य सहायत्वमपलभ्यते अयमेवासावेकेन शब्देन व्यपदेशी सहायाभावः कार्ये
लभ्यते इति तदर्थः प्रायो असहाय एवार्थवत्त्वात् ऊरूर्णु इत्यादौ न सहायाकाङ्क्षत्वामत्यर्थः इति व्य
वहारे सप्तम्यादिश्चैत्यनित्यव्यवहारे वा सहाय एवेति व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरिति नव्यत्र

वितियोगविभागेन च परिष्कृत्यमेतज्जनीत्यत्र ति जश्च एकाच इत्यत्र द्व्येकाच इकारे एकाचू तिप्रा प्रेकाजिति चत्वारो
तिजयानो इकारावयवाः इत्याश्रित्य तेषां सर्वेषामर्थयमीयेन द्विर्वचनमाशंकितं भगवता भाष्यकृता यद्य सहायेऽपि च
व्यपदेशिवद्भावः स्यात्तत्रैकारस्यासहायत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन एकाच्त्वानुपपादनात् तदनुपपन्नं स्यादित्याप्रा
कते नचैवमिति आशंकोत्तरमाह एकस्मिन्निति तस्य पूर्वपक्षतयोक्तिर्वेन न दोषावहत्वमिति भावः ॥ ॥

७३

ननु पदाङ्गाधिकारे इति परिभाषायामस्य शास्त्रद्वयेन स्यनन्तस्य चेति नञन्तस्यैव शास्त्रस्य प्रथमोपात्तत्वानदवा
रणाय यस्य पदे शिवदेके इत्युक्तान्तविधिसिद्धस्य द्वितीयाशास्त्रानिवारणाय इदानीं ग्रहणवता प्राति
पदिकेनेति परिभाषामवतारयति ननु विनियदाधिकारे यत्तस्य च तदन्तस्य चेत्युभयोक्तौ तदन्तविधा
धिकारे अनङ् इत्यत्र तदन्तस्यैवेति प्रथमोक्तौ न स्येन्य स्यासंभवः तदन्तविध्याधिकारे तदन्तमात्रस्येति फ

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योऽपि स्या
दत आह ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति इयं च स
मासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् इति वार्तिकस्य प्रत्ययां
शानुवादः ॥ ॥

लितेति फलितोऽपि अनङ् इत्यादावपि गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादावपि तदन्तस्यैवेति तदन्तस्यैव प्राप्त्यानिवा
रितेति विवेकव्यम् एतेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेत्यस्य प्रपञ्चभूततया तदपवादग्रहणवतेत्या
दि प्रपञ्चमेव तत्सूचितानाम् यस्य पदे शिवदेके त्यया संदेश्येन पूर्वार्थप्रतिपादिका अपि वार्तिके स्येक
देशार्थानुवादिके त्याह इयं चेति एवं च नात्र ज्ञापकानुवेषणप्रयोजनमिति भावः ॥ ॥

प्रत्ययेति प्रयोजनग्रहणं चेत्ति परिभाषया समनुप्रयोगविधावन्नदंतविधिप्रहृत्यासनस्त्याग्रु
र्यं नमस्याविन्त्यमाज [illegible] यात्तम् नग्रुपहणावेनेत्यस्यवार्त्तिकस्य प्रत्ययापात्तुवाहवमस्य
नैः प्रत्ययाविधिविषयप्रवकल्पने प्रमाणाभावइत्यमः यत्नविधिमनदंतस्येति सूत्रस्यपदोगाधि
कारे नमस्यवनइमरपदस्यचेतिवार्त्तिकप्रयोजननिरूपणावसरे पदाधिकारे प्रयोजनमुपपाद्यम
गाधिकारेकिंप्रयोजनमिति प्रयोजनेमहदयस्त्रस्तनग्रणं दीर्घविधावितिप्रत्ययविधि भीन्नसातम

प्रत्ययवायं प्रत्ययविधिविषयप्रव प्रत्ययवयेनविधिरितिसूत्रेभाष्ये
प्रत्ययविधिभिन्नेपत्लभित्यादौ ग्रहणमाण प्रातिपदिकेनापितदंत
विधिप्रतिपादनेनेसमापरमस्वमित्युदाहरणंचसंगच्छते ॥ ॥

दूनत्स्यादौ ग्रहणमाणप्रातिपदिकेनापिनदंतनविधिप्रयोजनप्रतिपादन परभाष्येमहान्परम
महान्मायस्त्रिहत्विमायस्त्रिहति स्वसास्वसारो स्वसारः प्रवंपरमस्वसापरमस्वसारौपरमस्वसारः
प्रवंपरमनमापरमनमारौपरमनमारः इत्युदाहरणप्रतिपादनपरभाष्यंचात्रप्रमाणमित्यत
प्रवेति प्रत्ययग्रहणवतेति परिभाषयानदंतविधिनिषेधेनतदुभयमप्युपपन्नंभवेदिति

भाष्यं ॥

७५

तैरेव प्रमाणैस्तदेतत्सम्भवतीति अनपत्यवचेति इदानीं ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रवृत्तिस्थलमाह सोपीति किमत्र ग-
मकमित्यत आह ध्वनितं चेदमिति तत्र हि तिष्ठद्गुप्रभृतिसमासग्रहणेन ज्ञापकेन ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषे-
धाभावं ज्ञापयित्वा किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यनेन तदन्तेष्टेष्वेवाप्राप्त्यैतेष्टेत्यत आह तदन्तविधिः सिद्धो भवतीति
प्रयोजनमुक्तम् तदन्तेन तेन चानेन तथापि प्रयोजनं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न च तदन्त-
विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति तत्प्रयोजनं तेन निराकुर्वता भाष्यकृता ध्वनितमेतत् तथा हि पदीयपरिभाषा

अनपत्यवचनं तदन्तविधि समासेत्यादि निषेधकथनं वदस्मनकथनम् सोपि निषेधो
विशिष्यतद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसम्बन्धेव ध्वनितं चेदमसमासे तिष्ठद्गादि
ष्वितिसूत्रे भाष्ये ॥ ॥ ॥

नदिष्टात प्रतिनमेव कृ

प्रातिपदिकमात्रग्रहणे प्रवर्तते न तदा न च तदन्तविधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति भाष्योक्तिरसङ्गता भवेत् तत्रापि
ह्यप्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकमात्रस्य प्रकृतित्वेनाश्रयणात् अतो विशिष्यतद्रूपेण यत्र प्रा
तिपदिकं गृह्यते तत्रैवेयं प्रवर्तते इत्यभ्युपेयम् तथा सति तदन्तविधौ अधिकारानुरोधेन प्रातिपदिकमात्रस्य
प्रकृतित्वेनाश्रयणेपि विशिष्यतद्रूपेण कस्याश्चित्प्रकृतेराश्रयणाभावात् न च तदन्तविधौ काचित्प्रकृतिर्नि
र्दिश्यते इति भाष्योक्तिः संगच्छते तदन्तविधौ विशिष्यतद्रूपेण काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति तदर्थः तस्मात् उक्तैव

75

अत्र ज्ञापकांशांशे ज्ञापकमप्याह अत्र चेति अत्र च शब्दोऽप्यर्थको भिन्नक्रमः एतेन वार्त्तिकस्य प्रत्ययां
शानुवादीनैवेनस्याः अजादावत्र ज्ञापकाश्रयणमयुक्तं इति प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् अथवा वार्त्तिकस्यम
देशानुवादो ग्रहणवतेति तदंशे ज्ञापकसिद्धार्थानुवादो नापूर्वः किमत्र ज्ञापकमित्यत आह अत्र चेति
एवं चैतत् ज्ञापकसिद्धग्रहणवतेत्यर्थानुवादो वार्त्तिकस्य प्रत्ययांशः न तु वार्त्तिकस्य प्रत्ययांशानुवादः

अत्र च ज्ञापकं सर्वं चेति सूत्रम् अन्यथा सर्वादिति दित्यत्र तदंतविधिनैव सि
द्धे किं तेन न वैवं सत्यज्ञानाद्युकृदयोनाद्युः पककेग्रा सर्वादित्यादिः केवलस्त
त्र शाहृदयान शाहेक शाह्वादि सर्वापि स्यादत आह व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदि
केन ॥

सत्यपि दोषापम् इदानीं पदांगादिकारेति परिभाषास्यत स्यतदंतस्येत्यं शाद्व यस्य अस्तं भवति व्याप्तिपरि
भाषाद्वयेन निराकृत्य तत्र तस्येत स्य क्रमप्राप्ता ऽतिव्याप्ति निराकरणाय व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदि
केनेति परिभाषामवतारयति तत्त्वैवमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७५

अत्र ज्ञापकमाह पूर्वादिति नन्वेवं सप्तम्यन्तस्य पूर्वान्तपूर्वादित्यस्य इष्टादिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्तौ अनिष्टीन्यायासिद्धिप्र
संगः न च इष्टादिभ्यो गणपठितेभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव न सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तिर्भविष्यति तथापि न सपूर्वादित्य
स्यैवेति वाच्यं सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तावपि विद्यमानपूर्वकात्पूर्वं शाहान्येभ्यः इष्टादिभ्यः इति अस्य केनापूर्वे ष्टीन्यादि
सिद्धये न स्यचाविनार्थ्यादिन्यायाकत्ते नचेति यतज्ञापकपरिभाष्याप्रामाण्यात् न दत्तहृत्यभावकल्पनेनातिष्टी
न्यादेरनन्तानमिति परिहरति ज्ञापकेति नन्वेककयोकरणरोप्यन ज्ञापकपरिभाष्याप्रामाण्यात् सपूर्वादित्यत्रैव
सति तत्र प्रतिज्ञाकल्पनेनानिष्टीन्यादिसिद्धौ न दत्ताभिधानेप्रमाणाभाव इत्यरुचेराह एकयोगेपीति अतएव

पूर्वान्तपूर्वादिति विस्पष्टकपदयोगेपृथग्योगकरणमस्यालिंगं न चेष्टादिभ्यश्चेति सूत्रेऽनुवृ
त्त्यर्थं तथापाठोऽस्तु एवानिष्टीन्यादिसिद्धिरिति वाच्यं ज्ञापकपरिभाष्याप्रामाण्येनानिष्टी
न्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगेपिमात्रवत् उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च एत
एवतेनाह सप्तम्यादेविति च विनार्थम् ॥ ॥ ॥

प्रातिपदिकेनव्यपदेशिवद्भावादेवेत्यर्थः ननूभ
योरपि प्रत्ययविधिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन नानादसंख्यादेरित्यस्यानुविधायकत्वेन प्रत्ययविधित्वा
भावादेव प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ नन्तं चारेण असंख्यादेरित्यस्य च विनार्थ्यपियादनमयुक्तं प्रत्यय
विधिविषय इत्यस्य प्रत्ययादेशिक विधिविषय इत्यर्थस्तु न तथार्थे प्रकृते प्रत्ययादिषयमद्धिपेः सत्वा
त्प्रकृते दोषाऽऽरेपि गर्गादिभ्यो यञित्यादौ साक्षात्प्रत्ययविधित्वेन प्रत्ययादेशपकविधानाभावादुभ
योरेकविषयकत्वेन पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्त्या न दंतविधिद्वयीरत्वात् ॥ ॥ ॥

नचपूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधौ तस्य यथाश्रुतार्थकत्वमेव कल्प्यते प्रकृतपरिभाषायां तु सर्वं ननु रीत्यार्थक
त्वमिति न पूर्वोक्तदोष इति वाच्यं समसंख्याविषयस्यापि प्रत्ययोद्देश्यकविधित्वेन तत्र तत्परिभाषायाः प्रवृत्त्या व्यप
देशिवद्भावेन सङ्ख्येत्यादौ रुत्वानापत्तेः अत्र प्रत्ययस्य प्रत्ययविधिविषयत्वमभ्युपेत्य तत्परिभाषाप्र
वृत्त्यभाव उक्त इत्यादेन्त परस्य ग्रंथस्य दत्तजलांजलितापत्तेश्च न च प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्व्याप्यधर्मेण वोद्देश्य
तायामेव प्रवृत्तिरियं उद्देश्यकविधित्वं तद्विषयत्वं चैतस्याः तथा सति सङ्ख्येत्यादौ रुत्वमित्यत्र तत्सामान्यधर्मेण तद्व्या
प्यधर्मेण वोद्देश्यताया अभावेन प्रत्ययोद्देशिकविधित्वाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या रुत्वं सिध्यत्येव तथा च
अत्र ग्रंथस्य दत्तजलांजलितापत्तिरिति वाच्यम् तथा सत्युक्तरीत्या अत्र प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्व्याप्यधर्मे
ण वोद्देश्यताया अभावादेव प्रत्ययविधित्वाभावेनैव तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसिद्धौ ततस्तद्धयद्यं च प्रा
तिपदिकग्रहणं प्रवेति मूलग्रन्थवैयर्थ्यापत्तेः न च प्रत्ययत्वोद्देश्यविधेयत्वेन उभयसाधारणोपन्यासे प्रवृत्तिरिति
वाच्यं एवमपि सङ्ख्येत्यादौ पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात् नन्वत्र प्रतीतिस्तस्य वाक्यात्प्रवृत्त्या सङ्ख्य ग्राह्यविष
ये उपस्थितस्य लप्रत्ययस्याऽदेशस्य विधौ यत्वाभयाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिर्युक्तैवेति वाच्यम् एतत्परि
भाषाज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन यत्रान्यतरस्य विधेयत्वं तत्रैवेयमित्यभ्युपगमेन उभयसाधारण्येन प्रवृत्ति
कल्पनस्यायुक्तत्वात् न च स्त्रीप्रत्यये उगितश्चेति सूत्रे भवतीति प्रतीकमुपादाय व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिप
दिकेनेति निषेधस्तत्रापन्नादीनिशाद्यविषयक इति शाब्दरत्नग्रन्थानुरोधेन एतत्परिभाषाविषये पूर्वोदि
तिविति ज्ञापके प्राचामनुरोधितास्य ग्रन्थकारस्यापि मतमिति प्रतीयते अन्यथा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधे
तत्र ज्ञापन्नो गादिशाद्यविषयत्वोक्तेरसांगत्यापत्तेः एवं चैतन्मतेन ज्ञापकेन नानादसंख्यादिरिति सूत्रस्था
संख्यादिरिति ग्रहणमेव प्रत्ययापंचमङ्ख्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वं तदर्थं स्यात् तथा स

ग्रन्थयापंचम इत्यादावपिव्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वेनह्रस्वत्वंस्यात् तथासातीदानींत्वापकस्यसजातीयापेक्ष
त्वात् यत्रप्रत्ययस्यविधेयत्वेनतत्रैवेतिकल्प्यमपितन्नसंयुक्तमितिवाच्यम् विनिगमनाविरहादेनद्विरोधेनस्त्रीप्रत्यय
स्य शेखरायापिग्राचामनुरोधेनस्यकल्प्यमपितन्नशक्यत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्यशेखरस्यपरिभाषाप्रत्याख्यानफलिता
र्थप्रदर्शकत्वेनाभ्युपगन्तेस्मेतिचेन्न मठः प्रत्ययत्वाभ्युपगमेनप्रत्ययविधिविषयत्वस्यसत्वात्परिभाषाप्रवृत्त्या
वारितार्थाययादनस्यप्रयुक्तत्वात् नचमडादिषुयस्यग्रादिस्तनिर्दिष्टः मडादिषुयस्यग्रादिस्तनिर्दिष्टः कर्त्तव्यः
यस्यग्रादिर्भवतीतिवक्तव्यमितितेनादसंख्यादेरितिसूत्रस्यभाष्यवार्त्तिकानुरोधेनग्रागमत्वमेवास्यास्तीतिप्र
तीयते ग्रन्थस्थानहिरोधः स्यात् प्रत्ययत्वप्रमाणाभावादयुक्तमितिवाच्यम् तत्रकोदोषइत्युक्ताप्रत्ययान्तरेहि स्वरे
दोषः स्यात्प्रत्ययोपदेहि सतिस्वरेदोषः स्यात् विंशतितमप इत्येनदग्निमभाष्ये मठघृतडघृकोनुदात्तत्वविंशति
तम इति तमठमात्रोदाहरणेनमठघृतडघृकांप्रत्ययत्वेपिनदोषइतिसूचनेनतद्विरोधाभावात् प्रत्ययत्वात्तम
डघृडघृकामागमप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमठमप्रत्ययत्वेमसाधुदात्तः ग्रागमत्वेत्वयात्तोभवतीतिउह
स्वरेणविंशतितमइत्यत्रोपात्तत्वंभवतीतिकैयटः मडादिषुकारस्योच्चारणार्थत्वेनाविवक्षितत्वाद्धलमात्रेमाका
रादावागमत्वप्रयुक्तस्वरासंभवात् डहस्वरएवभवति प्रत्ययत्वेनग्रकारस्यविवक्षितत्वात्प्रत्ययस्वरएवभवती
तिनतयोः कश्चिद्विशेषोस्ति तमठित तकारककारस्ययत्नद्वयेपिविवक्षितत्वादविशेषोस्येवेति तदाशयः नचमडा
दीनामागमप्रकरणपाठादेवागमत्वमन्यथाप्रकरणविरोधइतिवाच्यं द्वस्त्रीयां त्रेस्संप्रसारणंचेत्यत्र डठोः संव
धेनागमत्वाप्यितोपिप्रकरणविरोधस्यसमत्वात् नचैवंग्रागमलिंगद्वित्वादिकरणंव्यर्थंस्यात् तेनादसंख्यादे
मः षष्ठ्यंदसितिघटकतिकतिपयचतुः ॥ ॥ ॥

भ्यः इति ल्यासानामत्राभि तत्वेनेष्टापत्तेः । इति यद्युक्तं कार्य्यं चात्र यथा न्यासे षष्ठ्यन्तादविवक्षितमादायापि बोध्यम्
तत्वे वेपं च यथा इत्यत्र यकारे परतः स्वादिष्विति पदत्वमादाय न लोपः षष्ठ्यन्त्र यकारे परतः अस्मत्सत्वे च तथा इत्यत्र रेफस्य
विसर्गो स्वस्यात्र यासत्तिष्ठुष्टुत्वेको ः यथ करणे पदान्त विधि प्रतिषेधार्थं इति वार्त्तिकेन तज्ञाष्ये च विकल्पेति चेन षष्ठ्याष्ट
माम्भ्यं चतुर्थीत नीग्णीन्यादिदितिर्देशो रेवतन्द्वावनात् भाष्यवार्त्तिकेन यथा श्रुतागमादाये वसष्टत्रमिति न तद्विरो
धमितिनिदिक वस्तुतस्तु ग्रन्थे पत्तौ न युक्तः तथाहि नोनादसंख्यादेरीति भाष्येन नमदादिषु यस्य आदिः क्रियते तन्नि
र्देशाः कर्तव्य इत्युक्ताप्रक्रियाणां प्रत्ययादिका न्यायेनायं विज्ञायते इति विपत्ते वाचक वचना भाष्यकतागमपत्तवा
भ्युपगतः अग्निमविंशति तमसमुदाहरणेन यतदन्यत्रागमत्वप्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वर विशेषाभावपरं न ह्येतावता
दुदाहरणेनान्यत्र तत्प्रयुक्तस्वर विशेषाभावमाह रत्नस्य चैतेन तद्वाति विक्रेषु प्रत्ययत्वमेवाभ्युपगतं भगवता
भाष्यकृता नागमत्वमिति प्रतीयते तद्वातिविक्रेषु विशेषाणां तरसत्वे प्रत्ययत्वसिद्धमागमत्वे पविल्पस्यानुमितप्रत्य
यत्वमभ्युपेयमतेषु विशेषाणां तथा यादस्तेम प्रकारान्तरेण न तन्निर्देशोरेव कारणौ ऊर्ध्वमो भाष्यकृतो व्यर्थाः प्रामाणिकः
प्रतिपत्तिगौरवभयाद्यामो भवेत् भाष्यकृता वेषु प्रत्ययत्वव्यवहारो न क्वापि दृष्टः प्रत्ययषट्कतिकतिपया
द्युतस्रोषु मितिमत्रेषु षट्सुक्तो विति ति वार्त्तिकेन तज्ञाष्ये च तद्विरुद्धः आगमत्व व्यवहारो स्ये वोपलब्धः किंच नोनाद
संख्यादेरिति सूत्रस्य उदित्सुक्तस्य नोनादिति पञ्चम्या षष्ठी कल्पनेत्येन कृत्यं क्रुद्धक्रिस्यागमत्वप्रदर्शिकेव
तस्याः प्राचां मतानुयायि मिकल्पने तु स्यान्नियतत्वमूलकमेव तस्मान्मदादिषु प्रत्ययत्वपलोपितिष्टं क्रकत्वात्ति
मूलकत्वाद श्रद्धेयः एवं च मटः प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययविधि विषयत्वाभावेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्राप्तिर्यादिके ने
त्यस्य प्रत्ययत्वान्नोनादसंख्यादेरिति सूत्रस्य वार्त्तिकार्थोपपादनेग्रन्थकृतो न तु प्रक्रियायामारोहतीति पूर्वपक्ष
दवीस्यपवेतिन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यदत्रेयंयोजना ननु तेनाद संख्यादेरिति अत्र प्रत्ययविधित्वाभावेन प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या व्यपदेशिवदेक
स्मिकन्नित्यस्या प्रवृत्त्या पंचम इत्यादावप्यसंख्यादेरिति निषेधः स्यादत आह अतएवेति सर्वनाम्नोऽत्रा-
द्विस्य परामर्शकत्वेनापवेत्यस्या संख्यादेरिति निषेधसामर्थ्यादपि व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्यानभ्युपग
मादेवेत्यर्थः विपरीतस्येव यत्फलं दर्शयति अन्यथेति पंचम इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या व्यपदेशिवदेकस्मिन्नि
त्यनेन केवलस्यापि संख्यादित्वाभ्युपगमे इत्यर्थः इति अथवा प्राचीनमतानुरोधेनापकेपूर्वं उपमाय-

अन्यथा पंचम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वा
न्नैवेयर्थ्यं स्पष्टमेव इयं प्रातिपदिकग्रहणे एवं न तु प्रातिपदिका
प्रातिपदिकग्रहणेनेन उगितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

समतेनानाद संख्यादेरित्येवात्र तापकमिति दर्शयितुमाह अतएवेत्यादि एवं च ङीप्रत्ययस्योगितश्चेति
सूत्रस्यावरग्रथापि तुल्यत्वापवेन विशेषमावाहति इयं चेत्यादि अस्य स्तु पूर्ववत्तापकानुरोधेन तिन दोष
इत्यलम् इदानीं प्रकृतमनुसरामः परिभाषाप्रवृत्तिस्थलमाह इयमिति भाष्यस्पष्टमिति उगितश्चे
ति सूत्रस्य भाष्येऽत्र प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषायामनङ्के ततएवावधेयम् ॥ ॥

28

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादुभयोरपि प्रत्ययविधिविषयत्वमित्यसमासेनिष्ठादिभ्य इति भाष्यकैयटयोः सं
गतिपूर्वकमाह इयंग्रहणाद्वृत्तेति चेति तत्र हि निष्ठादिषु समासग्रहणाज्ज्ञापकेपूर्वं जन्तदन्तात्प्रतिषेधस्ये
त्यप्रयोजनपरीक्षायां इदं तर्हि प्रयोजनं आहीदेनो गुष्कसंख्यापरिमाणात् परमगोव्हन्तक्रीतपरमगोपु
च्छिकमिति प्रयोजनमपपाय यत्तदपि नास्ति प्रयोजनं विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधग्राह्यमिति तन्निराकृते
तत्र विधौ प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय पूर्वादिति सूत्र वीप्सेति प्रत्ययविधौ ग्रहणाद्वृत्तेत्यस्याः परिभा

इयं ग्रहणाद्वृत्तेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेति समासेनिष्ठादिभ्य इति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः तेनाहृत्रित्यादेः परमाहृतशोद्दृके वलेच प्रहृतिरित्यन्यत्र विस्तरः =

षायाज्ञापितत्वात् तत्रैव प्रत्ययाविधिपतेतत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते अगोपुच्छसंख्यापरि
माणादित्यनेन तदन्तकप्रतिषिध्यते इति ननदन्तविधिप्रतिषेधः नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेध इति
कैयटः तत्फलमाह तेनेति ग्रन्थत्रेतिहलंत तद्धसके तदन्तस्यापि रूपरत्वेऽस्यत्रतदन्तस्यापीति प्रती
कमुपादाय हृदृच्छे देंडशावित्यस्यार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७५

वंशुसतिषाखाकं प्रतिबंधके विशेष्यविशेषणाभावसमभिव्याहारे येन विधिस्तदंतस्येति तदंतवि
धिरिति सप्रपंचं तदंतविधिप्रतिपादनेन प्रतिपादितं भवति तथासति वीतोपि प्रत्यये इत्यादौ विशेष्य
विशेषणाभावसमभिव्याहाराद्बाधकसद्भावाभावाच्च तदंतविधौ प्राप्ते प्रत्ययपरत्वात्पर्यस्मात् कथ
यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इत्यादौ तेपाणा येन विधिस्तदंतस्येत्यस्यापवादभूताय स्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेषु
ति परिभाषामवतारयति तत्विति अत्रन्यायकाकोत्तावारमत् पतस्यां तल्लंदर्शयति वाचकी

ननु वीतो पीत्यादौ प्रत्ययपरत्वयोः कथमिन्वतमाह यस्मिन्विधिस्तदा
वल्ग्रहणे तदंतविधेरपवादपवाये वाचति केषायेन विधिरि-
त्यत्र भाष्ये पठिता ॥ ॥

ति तत्रहि प्रतितस्मिन् ग्रहणानि इमस्य प्रयोजनानुक्त्वा यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे यस्मि
न्विधिस्तदावितिवक्तव्यं किंप्रयोजनं अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ
श्रियः भ्रुवः इत्यत्र न स्यादित्युक्तं सूत्रशेषे समभिव्याहारो नाम तत्रैव सहोच्चारणामपि तयोस्तद
स्यैवेनेन अचिश्नुधात्विति भाष्योदाहरणे तयोस्तत्रैव सहोच्चारणाभावेपि तदोषइति बोध्यम् ॥

29

तन्त्रपरिभाषायां यस्मिन्निति सप्तम्यंतोपलक्षकत्तस्य चाल्ग्रहणादन्येनेन विशेषणतया संबंधः
अस्मिन्निति तु येन विधिरित्युक्तस्यानुरोधेन विशेषणमेव ग्राह्यं तथा च सप्तम्यंतेन विशेषणीभूतेनाल्ग्रह
णेन तदादौ परतः कार्यं न त्वंतदंते इति परिभाषार्थः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रस्य तस्मिन्नित्य
नेन अर्थस्वरूपाभवतः सप्तम्यंतग्रहणाद्वत् अत्रापि उभयतोग्रहणेन दृषिकृतीत्यादौ स्वरूपतः स

असाध्वस्वरूपसत्त्वसप्तमीतिमित्तमत एव नेदृशीत्यादौ वशादेहृतन इत्यर्थला
भः इयंचाईभानकस्येद्विति सूत्रे बलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्वि
शेष्यविशेषणयोरुभयोः सप्तम्यंतत्वेपव प्रवर्तते नेड्वशिकृतिमा
दैः परस्येति नाथः ॥

सप्तम्यंतत्वेपि अर्थोनस्तदभावादेतत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या वशादेरित्यर्थोनस्मादित्यतेत्याह अस्यापि प्रति
तस्मिन्निति सूत्रे नत्रेति षष्ठ्याद्युपादानात् तेन तथा ग्रहणेपि प्रकृते तदनुपादानात् नेतेन हृहणमिति विशे
षणं चेयं च परिभाषा नेदं तदादाविन्यत्र तदादेरित्यर्थो बोध्यः ननु तत्परिभाषायां सत्त्वहृतस
भूतेनोनडः सिपूजिमादौ स्वरूपतस्तत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह इयंचेति सप्तकलेद

ननु नीघसह त्वमनघविषः सेसिचिष्ठन चूनच्छ इत्यत्र दत्तन इत्यादावार्द्धधातुकस्य त्यशास्य संबंधात् विशेष्य
त्वाभस्तत्रैतान्यादेर्विशेषणस्य समभ्यन्तेपि विशेष्यस्य तत्स्य तत्त्वाभावादुभयोस्तयोस्तत्त्वाभावेनैतत्परि
भाषाया अप्रवृत्त्या तादेरित्यर्थो नापतितित्यत आह नीघसहेति षाहुंडुधावेरेति रूपितमिति ननु ना
हितादेरिति प्रतीकमुपादाय ननु नादेरित्यर्थोऽनुलभः वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्येन विशेष्यवि
विशेषणयोरुभयोरपि समभ्युच्चारणपक्षस्मिन्निति विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः अतएवडः सिपुडित्यादौ सादेः प

नीघसहसे सिचीत्यादौ यथा तादेरित्यर्थस्तलाभस्तथा षाहुंडुधावेरेति
रूपितं चटपटे चटपटादावित्यादिसिद्धये आह सर्वो द्वन्द्वो वि
भाषयैकवद्भवति ॥ ॥ ॥

द स्यतितनर्थं इति च न सूत्रत्वाद्धलादेरित्यनुवृत्त्या विशेषणी भूतवलपदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तकारह
पवलादेरिति वाच्यार्थः एवं सेसिचीत्यादावपि बोध्यम् समभ्यन्तप्रथमार्थप्रवेश्यत्वमिति निरूपितं प्राक्
सप्रपंचं तदेतद्विधिरिति रूपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यतिदेशप्रसंगात् अतिदेशात्मिका सर्वो द्वन्द्वो
विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषामवतारयति चटपटमिति

ननु सर्वो द्वंद्व इत्युक्तेः द्वंद्वश्च प्राणित्यादिप्रकरणविषयस्यापि नदेनः प्राणित्वाद्ग्रहणेन त्रापि एकवद्भावविकल्पा
यत्तिविषयत आह द्वंद्वश्चेति अन्यथा पूर्वोक्तन्यायेनैकवद्भावे सिद्धे द्वंद्वश्च प्राणित्यादिप्रकरणं व्यर्थमेव स्यात् तथा
सति तत्सामर्थ्येन प्राण्यंगादीनां एकवद्भाव एवेति तत्प्रकरणस्य नियमार्थत्वकल्पनात्र तद्विषये विकल्पाप्राप्तिरिति
भावः एतस्यान्यथासिद्धत्वं साधयति चार्थे द्वंद्व इति ज्ञापकात्कीदृशं ज्ञापकमत आह तिष्येति ज्ञापकमेवोपपा
दयति नहीति तथा च तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति सूत्रे बहुत्वे द्विवचनवती

द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वंद्व इत्यस्यार्थः चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेण समा
वेनैवेतरयोगयोरविशेषेण द्वंद्वविधानात् न्यायसिद्धमेतत् तिष्यपुनर्वस्वोरिति
सूत्रस्थबहुवचनस्येति ग्रहणमस्य ज्ञापकम् ॥ ॥

इति तदर्थः अनेन च बहुवचनस्येति ब
हुत्वानुवादेन द्विवचनवदित्यतिदेशो विधीयते तथा तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू इति तत्र द्विवचने नित्यमि
त्येव बहुत्वे बहुवचनस्याप्यनुवादकत्वेन द्विवचनातिदेशाचारणाय सत्येतन्न्यायाभावे सर्वत्र बहुत्वस्यैव संभवेन
बहुवचनस्यावश्यलाभात् व्यर्थः स्यात् तत्सामर्थ्यादेतन्न्यायांगीकारेत्तमयसंभवेन कदाचित्समाहारे
पकत्वमपि स्यात्तत्राप्येतेनैव बहुवचनस्यानुवादकमिति तात्पर्यमिति भावः ॥ ॥ ॥

नचैवमपितिष्यपुनर्वस्व इत्यत्र जातिरप्राणिनि चेत्युभयत्वे दैहाणिरप्राणिनामितिनियमेनैकवद्भावे
बहुत्वस्य सर्वथापि विलोपापत्तस्या संभवेन तिष्यपुनर्वस्वोरिति लक्षणमनुपपन्नं स्यादित्याशंकते नचे
ति यावता विकल्पं इत्युपपत्तेर्न तत्र न सर्वदैव प्राप्नोतीति न्यायेन तद्विकल्पमेतदासबयमनुपपन्नस्तद्विका

तद्विद्दं तिष्यपुनर्वस्व इत्यत्र तद्बाहुल्यार्थं नचैवमप्यत्र जातिरप्राणिना
मितिनित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् न
द्विकल्पस्याप्यनेन ज्ञापनात् नचैतेप्राणिन इति वाच्यम् ॥ ॥

ल्पमपि ज्ञापयतीति परिहरति तद्विकल्पस्येति ननु नक्षत्राणां चेष्टावत्वेन प्राणात्मिकवायुसंयोगव
त्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यस्याप्राप्त्या पूर्वोक्तशंकैव नोदेतीत्याशंकते नचेति ॥ ॥ ॥

४।

प्रायोमयःप्राणाद्दति छांदोग्यश्रुतेः अद्भिर्विनातेषांम्लायमानत्वाभावात् प्राणत्वमितिपर्वविहर
ति प्रायोमयइति छांदोग्येहिषष्ठाध्यायेप्राकरणिनामकपितृश्वेतकेतुनामकपुत्राख्यायिका
यामन्नप कांनायोय षाद्वेल्ल सोम्यमासितेदिवनाः पुरुषंषष्ट्या त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवंति तन्मेविजानी-
हीतिपित्रेत्युक्तेतेनतेरपिन्नवचनेहिवमाम्नायते अन्नमशितं त्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातु
स्तत्पुरीषं भवतीयोमध्यमस्तन्मांसं भवतियोणिष्ठस्तन्मनः आपः पीतास्त्रेधाविधीयंतेतासांयःस्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रंभवतियोमध्यमस्तल्लोहितंयोणिष्ठःसप्राणः तेजोऽशितं त्रेधाविधीयतेतस्ययःस्थविष्ठो

आपोमयःप्राणइतिश्रुतेरद्भिर्विनाम्लायमानप्राणानामेवप्राणित्वात् ॐम् ॥

धातुस्तदस्थि भवति योमध्यमः समज्जायोणिष्ठःसावाक् तन्मयं हि सोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोम-
यीवागितीति अन्नं योणिष्ठभागस्तस्य प्राणोपचयकरत्वेन तदंतरातस्याप्युपचयत्वाभावात् म्लायमानत्व
मित्येतद्युक्तः प्रतीयते ततस्तेनाहष्टविशेषणविशिष्टप्राणत्वमात्मेवप्राणित्वेनानद्वन्तो अत्रतियामेका
कांक्षायांतलोकविवहारप्रसिद्धतदुभाववातियामकोवाच्यो नचैवमपितेषाप्रत्येकव्यक्तित्वेनतत्र
जातित्वसिद्धेस्त पककव्यक्तिहतित्वस्यजातिबाधकत्वादितिवाच्यं प्रतिमन्वंतरेभिन्नातिनत्वाणिनिद
र्शनेनमन्वंतरीयव्यक्तिभेदमादायतत्रजात्युपपत्तेः ॥

८१

पतदुक्तं सर्वं प्रामाणिकमेव न स्वकपोलकल्पितमिति दर्शयितुमाह स्पष्टं चेदमिति नन्वहि बहुवचन
स्येति किमर्थमुदितं तिष्यपुनर्वस्वोः कथं चात्रैकवचनं न जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति एवं तर्हि सिद्धमिति यद्बहुवचनं करोति तज्ज्ञापकमित्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति
न्यायसिद्धप्राणिद्वन्द्वविकल्पे बहुवचनलिङ्गेन ग्रहणेन लिङ्गेन सूचयित्वा अप्यथवानात्र भवेन्नः प्राणिनः
प्राणाम्यवात्र भवेन इत्युक्ते यदधीनास्थितिकाः प्राणिनस्तद्वन्नामेव प्राणित्वं न तत्राणां तेषां देवतात्वात्

स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये अत एव द्वन्द्वश्च प्राणित्यादौ प्राण्य
गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमातः

दधीनास्थितिकत्वाभावेनेतद्वत्त्वाभावादिति तदाशयः एवं च नक्षत्राणामप्राणित्वे बहुवचनस्य जातिरप्राणि
नामित्येकवद्भावविकल्पज्ञापनार्थत्वम् प्राणित्वपक्षे तत्तेनेति सिद्धं ननु प्राणित्वपक्षे तद्विकल्पज्ञाप
कत्वाभावेपि बहुवचनस्यैवैयर्थ्यं स्यादेव द्वन्द्वश्चेत्यादिसूत्रे समाहारः अप्राण्यङ्गादीनामेवेत्येवं विपवि
परीतकल्पनादित्यत आह अत एवेति बहुवचनग्रहणादेवेत्यर्थः एतत्सामर्थ्यादेव तत्र इदृशवि
परीतनियमेन भवतीति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विकल्पप्रसंगान्यविभाषोत्तरमाह सर्वविषयइति उत्तरेष्वेकयोगसिद्धइत्येतस्याः स्थलद्वयेनतत्रत्यमायतनप्रका
शेचदर्शयति व्यत्ययोबहुलं षष्ठीयुक्तइति प्रथमेद्वियोगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययोभवति स्यादीनामिति छं
दसिग्रामस्यभेदति भिन्नतीत्येवंप्राप्ते सचनमुपतिनम्रियतेइतिप्राप्ते ततोबहुलंछन्दसिविषयेसर्वविषयोभवे
तीत्युक्तेद्वितीयेतियोगविभागः षष्ठीयुक्तश्छन्दसिषष्ठीयुक्तः इतिप्राप्तेछन्दसिपिसंज्ञोभवति ततोवावाछन्दसि सर्वे
विषयोभवति प्रथमयोगविभागस्यप्रयोजनमयुक्तामातासीद्धविदत्तिणायाइत्यादौ सर्वादिव्यत्ययः तत्रदत्तिणा

सर्वविषयश्छन्दसिविकल्पेन व्यत्ययोबहुलमिति योगविभागेनषष्ठीयुक्तश्छन्दसि
वेतिसूत्रेवेतियोगविभागेनचसाधितानेतत्प्रतीयमनुउर्मिभुय्यतीत्यादिसिद्धम्
भुय्यतइतिप्राप्नोति ॥

याइत्यत्रदत्तिणायामिति प्राप्तेविव्यत्ययेनषष्ठी स्पष्टंचैतन्सर्वं तत्रेवद्वितीययोगविभागस्यापिपूर्वोक्तएवप्रयोजनं
स्पष्टस्थायमपितत्रैव ननेवमेकेनैवयोगविभागेनप्रयोजनसिद्धावपरोयोगविभागोव्यर्थइतिचेन्नत्यउक्तंचै
तत्षष्ठी युक्तश्छन्दसितिसूत्रेयोगविभागइतिप्रतीकमुपादायकेयटेन तत्रद्वितेनपरिभाषासपद्यतेयावद्यह
णास्त्रेकार्यंतश्छन्दसिवाभवति तत्रानयेवसिद्धबहुलंछन्दसीत्यादिनवक्तव्यम् एतदर्थश्चव्यत्ययोबहुलमित्य
त्रयोगविभागोनव्याख्यायइत्युक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मय्यविकल्पप्रसंगपरिसमाप्यपुनः पूर्वोक्तातिदेशप्रसंगात् प्रकृतिवदनुकरणमितियविभाषा मवनार
यति नवितिनत्रत्तायकंदर्शयति सेयइति द्वियादीर्घ्वादिति सूत्रेद्वियः अन्यत्र इचइंशेननस्याः सर्वत्राय
यित्वानत्रन्यप्रातिपदिकत्वतिवेपनविभक्त्येशेननस्याग्रस्तावेत्रिकत्वंत्तायपतिप्रातिपदिकत्वेतिङन्त्वेपि
मयमित्याकोत्तायानस्मास्थलंदर्शयति द्वियादीर्घोरितीति यदिङ्कस्वस्यग्रहणंस्यात्तर्हि त्तरिति वक्ष्यादिति

ननुद्वियइत्यादौ इयङ् कथमितिमित्यतआह प्रकृतिवदनुकरणंभवतिद्वियइ
तीयङ् तिर्देशोऽस्याज्ञापकस्तेनैवप्रातिपदिकत्व तिवेपनविभक्तिकरणा
दतित्याचेयमितिद्वियादीर्घादितिसूत्रेभाष्यस्पष्टम् ॥ ॥ ॥

अतिनमसीत्यादिङ्कस्वस्य इयङ्‌निर्देशेनव्याहृत्यादीर्घग्रहणंप्रत्याज्ञापनात्रनिर्देशः प्रमाणंशाकटायनेय
थैवह्यत्राप्राप्ताविभक्तिः पदमितिपदेशोपीत्याशंक्यकिंतेनात्राप्राप्ताविभक्तिसिद्धात्रविभक्तिः प्रातिपदिकादिति
कथंप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्प्रातिपदिकमिति समाधायनतुचाधातुरितिप्रतिषेधः प्राप्नोतीतिपुनराशंक्यकिंते
नैवधातुः धातोरेवअनुकरणमियङादेशेनप्राप्नोतिप्रकृतिवदनुकरणम्भवतीति इयङादेशो ॥ ॥

83

भविष्यतीत्युक्तम् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति विभक्त्युत्पत्त्यभावमाशंक्य एवं त-
र्हि प्रातिपदिकानां स्वाद्युत्पत्तिर्न निवर्त्तत इति प्रत्याह विभक्तिपर्युदासाश्रयणेन समुदायप्रसज्यप्रतिषेधप्रबल्वेव्यापि
श्रवणमत्र सर्वत्रानैदं कौ विभक्तिर्वक्तव्येति समादधता विभक्तिनिर्द्देशादेव न स्वाश्रातिनियममप्यनंतरं स्तुवितं म-
ह्रस्वैकारस्यापि संज्ञायांमन्यपि यज्ञविपरनात् चेद्दिनीति गुणेने यङादेशस्य वाभान ह्रस्वस्य यङ् किंतु दीर्घस्ये

वेति प्रत्याख्यानपरभाष्यस्याशयः यथा यङ इति मित्रायाविभक्तेरयात्तिरिति निषेधेन प्रातिपदिकाभावाद
प्राप्तायामपि सौत्रत्वान्निर्द्दिष्टाः तथा इयङादेशस्य ह्रस्वस्याप्राप्तावपि सौत्रत्वान्निर्द्देशः एवं च इयङ् निर्द्देशमात्रेण ८३
ह्रस्वस्याव्याहत्यादीर्घो किमत्र ग्रहणमर्थवदिति नात्र निर्द्देश इति शंकाभाष्यस्याशयः ॥ ॥

अतिदेशप्रसंगादेवातिदेशनिषेधोपि वक्ष्यत इति सूचयितुं एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाम
वतारयति नन्विति शामाविन्यादौ यथोद्देशपक्षे आन्तस्य पदत्वस्यातिदेशेनैव वाच्यत्वे नात्र कार्यकालप
क्ष इति यथोद्देशपक्षस्याप्युपलक्षणं वाच्यम् नन्वाकडारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव प्राक्
सिद्धांतितत्वेनात्र पदसंज्ञाया विषये कार्यकालपक्ष इत्युक्तिरसंगतेति चेन्न आकडारीयसंज्ञाद्वयं यत्र
प्रसक्तं तद्विषये एव पूर्वोक्तसिद्धांतस्यैवतादोषात् नचैवमप्यपादानसूत्रगाणिकारकाणि बाधन्त इ
ति आकडारकेति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम् तस्यापि तत्रतत्रसंज्ञाद्वयोर्लाभादाने न विशेषा
विषयेन विरोधाभावात् केचित्तु यथाई हृदे त्विवचनमिति सूत्रे कार्यकालपक्षमाश्रित्यैव मपिप
सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तन्मतम् ॥ ॥ ननु शामाविन्यादौ हृहो हतनायो कार्यकालपक्षेपि ॥ ॥ ॥
यथाशास्त्रम् प्रत्ययस्यानुनासिक इति इत्याशंक्य नैव नहि किन्तु एतेन कार्यकाले संज्ञापरिभाषमि
ति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषमिति लक्ष्यानुसारियथोद्देशपक्षेणास्माहितं तथा प्रकृतेपि तस्यैतथै
वौग्रीहृकडारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षेत्येवत्यत्र प्रमाणाभावः अतएव तादिवञ्चेति सूत्रे अथा
दिवत्वेकातिप्रयोजनानीत्युपक्रम्य सप्तिद्वाविधिषु प्रयोजनमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्ववस्यारे
कादेशः स्वपुत्र्यादिवद्भवति यथा शाकेयन कर्तृं सर्वं तं पदमिनीति कार्यकालपक्षेपदत्वप्रतिपादकप
रभाष्यं संगच्छते मूले ग्रन्थस्तु यतापग्रहेतु यथोद्देशपक्षेप्येवकारं भिन्नक्रमं स्वीकृत्य आकडारी
यभपदसंज्ञासमयप्रशाकाविवेतितायनीय इत्याहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८४

प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य विभाषा स्यान्निवदित्यस्माह अन्यत्ववदित्यस्येति अन्यत्वाभावे कैमुतिकन्यायेन साधय
ति तत्रेति अन्तपवेति अन्यत्वाभावादेवेत्यर्थः नादृशार्थबोधइति अत्रविकृतावयवादित्यादि शेषः अकृतावयव
सदृशार्थत्यर्थः विपरीतबोधकमाह अन्यथेति शाकं छिन्दम् शाकवच्छेदकाया आनुपूर्व्या न दिपिष्टस्येव शाक्यार्थ

कथं पदत्वमभयथा अपर्णोत्वादिवत्वाभावात् अस्माद्धि छिन्नस्तदादित्वं न त्वाभावादत
आह एकदेशविकृतमनन्यवत् अनन्यवदित्यस्यान्यत्वेनत्यर्थे न त्वान्यसादृश्य
निषेधेऽन्यत्वाभावः स्पष्टराम् अन्तपवनादृशार्थबोधः अथाशक्यत्वावच्छेदकानु
र्वेत्तानान्नबोधो न स्यात् एवं च रामद्रतिमोत्तस्य यस्माद्धि छिन्ने त्वं गेऽन्यस्य
रादित्वेन स्पष्टत्वमितिनिदं तत्त्वमार्थसमाजग्रस्तम् छिन्नपुच्छ श्रुतिश्वत्वाव्यवहार
वत्त्वानेनेनलोकन्यायसिद्धम् ॥

बोधकं विकृतावयवत्वेन तदवच्छेदिकानुपूर्वीसत्त्वात् तत्सादृशार्थबोधो न स्यादिति भावः तदर्थमुपपाद्य
त...स्तमाह एवं चेति एतत्स्या लोकन्यायसिद्धत्वेनावर्णपत्वापकाकोक्तस्याह छिन्नेति ॥ ॥ ॥

दश

ननु दीव्यन इति सूत्रे भाष्ये भाष्यकृतैवैतत्परिभाषाज्ञापकोपवर्णनात् कथमेतस्या लोकन्यायसिद्धत्व
मित्यतो लोकन्यायसिद्धत्व एवैतस्या ज्ञाप्यमुपष्टंभकमित्याह अत एवेति ज्ञापकपरिभाषानुरोधे
नेतस्याः शास्त्रीयकार्यमेव शास्त्रीयविकारमेव चेति केषांचिदाग्रहस्तं दूषयति एतेनेति तस्य भाष्य
स्य लोकसिद्धत्वोपष्टंभकत्वेनेत्यर्थः तत्र तन्न्यायाद्विकृतावयववत्त्वेऽपि तमपि कार्यं स्यात् तथा सति -

अत एव मा दीव्यन इति सूत्रभाष्ये दीव्यति शब्दैकदेशदीव्शब्दानुकरणादिदमित्यु-
क्ताविमर्षे विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा एकदेशविकृतमनन्य
वदिति इत्युक्तम् एतेनार्थन्यायः शास्त्रीयकार्यमेव शास्त्रीयविकारमेवेत्यपास्तं वि
कृतावयववत्त्वेऽपि न कार्यं तन्नायाच्छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयव-
स्य तद्व्यपदेशात् एवमक्षपरिमाणग्रहणेऽपि नायमनुयुक्तः ॥ ॥

चित्रगुप्त मित्यादौ सर्वत्र वि भाष्ये त्यवेङित्यस्यानुवृत्तावपि तेन न्यायेन गोशब्दत्ववत् एडंतत्वस्या-
प्यक्षतत्वात्प्रकृतिभावापत्तिरित्यत आह विकृतावयवेति लोके तथाविधव्यवहारादर्शनात् -
शास्त्रेऽपि तथाविधव्यवहार इति भावः विकृतावयववत्त्वेऽपि न कार्यं अस्य यथा न प्रवृत्तिः त-
थापरिच्छिन्नपरिमाणपरिमाणेऽपि न प्रवृत्तिरित्याह एवमिति ॥ ॥

अत्र ध्वनितो येन विधि ति नि सूत्रस्य भाष्येण तत्रार्थके यदस्य प्रमाणमित्याह यतदिति तत्र हि अकत्रप्रयतः सर्वना-
माव्ययप्रभात यसंख्यानमिति चोदिते सिद्धमेतदेकदेशाभ्यन्तरलक्षणो हि नदग्घ्येन समायाय तत्रैव नदी गंगायमुनयोश्च
प्रविष्टायामयमनायासेन गच्छति इति दृष्टान्तमुपादाय प्रनेनतरं विषय उपन्यासः इहके छेद्यः ब्राह्मणः इति माण-
वा मर्यादा नो वाचका भवति यतश्शाखापरिमाणशाखास्पेपवसमेति यकेनाप्ययायेन भवति द्रोणः खारी आ-
ढकमिति नैव्याधिकेन न्यूनेन चियावदेततत्भवतिमादाकः यपनेजाति शाखाः गुणाः शाखाश्चते संघ्रुतमिति खारीयम
पि भवति द्रोणोपि युक्तो नीलः कृष्ण इति हि मवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये ग्रामास्थापि संज्ञाः अकृप
रिमाणानामर्थानां क्रियेतेताः केनाधिकस्य स्पुतिलक्रमम् ययक्रयपरिमाणोपि येम्पायः प्रवर्तेनन्तदाम्रकजादि

यतयेन विधि विन्यत्रभाष्येकेषदेयोध्वनितम् ॥

विशिष्टानामर्थानामप्यनेन न्यायेन सर्वादित्वात् संज्ञासिद्धौ केनाधिकस्य स्पुतिरपुक्रियपुक्तास्यात् तस्यान्ड
त्येवाक्रमपरिमाणोर्यं न्यायान प्रवर्तत इति ध्वनितेः माष्यापीति प्रनीकमुपादायसर्वाद्युपादानेन क्रियमाणाः संज्ञाः
कथं सर्वकादीनां भवति तिन्याहि शाखाविकारो यजनरहिता इति सर्वशाद्यः शार्वकशाद इति नवमूशाकवत
इत्यर्थः इत्थं व्याकेपतोक्तिपूर्वोक्तमेवार्थ ध्वनितवान् केनाधिस्यविस्पेनेन दृष्टान्तमपपाययपवेतर्हि आचार्यप्र
वृत्तिरीयपति तदेकदेशाभूतं तत्क्रस्यतइति यदयनेदमदसोः वकोविति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधे शा
स्त्रीतितनस्येसमाहितम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवमनेनैवन्यायेन सर्वत्र निर्वाहे स्थानिवत्त्वे ब्यर्थमित्यत आह यत्रेति नन्वेवमभीयादित्यत्रैकदेक
देशविकृतन्यायेन भातस्यापमर्गेत्वपरादिवज्झावेतणत्वेवाप्तिरित्यत्रसः स्यादित्यत आह क्वचिदिति पतत्वैके
पटसंमतमित्याह स्पष्टंचेति प्रथमयोःपूर्वसवर्णीत्यत्रैकैपटेनेति नात्रहिवाप्यसामान्यविनामाप्तिरित्यप
कयोगोहि न घालेः परस्य प्रसंगमाशंक्य प्रथमयोरित्यत्रयोगविभागमाश्रितः ग्रनंतरमथक्रियमाणो
पियोगविभागोपवादन्वात्परस्यापशंकायां योगविभागोप्यन्यथासिद्धिनिकृत्यर्थमस्तुकेयोगविभागान्यशास्त्र
निवृत्त्यर्थोच्चदस्पतिइत्यप्रसंगभायायतनिवारणायमप्येपवादाः पूर्वत्रिपीनवार्थेनेइत्येवमयंयोगःपरा

पत्रत्वइत्रदप्येकेवाविकृतेनेतत्रुनानयेनकस्तुपोवयवदर्शनाभावेनतत्वाप्रमीनोकार्यमित्यर्थेविकृ
तानलस्तपावयवत्वप्रतीत्यर्थंचस्थानिवत्त्वे क्वचिल्लल्यानुसारात् न्यायानाम्प्रवणेनेनाभी
यादित्यादिसिद्धिःस्पष्टंचक्वचिन्न्यायाःप्रवृत्तिः प्रथमयोःपूर्वसवर्णइत्यत्रैकैपटेनदर्शितेनप्य

रूपेवाप्यिष्यतेप्रसंपूर्वत्वेनन वाभिष्यनेइत्युक्तेभाष्येतत्रमप्येपवादाइतिप्रतीकमुपादायन्यायस्यापेनतुवचनेय
दन्यतिपदेनदर्शीतितद्विवचनस्यासमानसंभावनान्यायस्तक्वचिन्नाप्यदार्श्रीयतेइतिप्रम्पनेवक्तमितिकैपटेन
क्वचिदित्युक्तान्यायस्यक्वचिदप्रवृत्तिरितिसृष्टमेवोक्तं ग्रनादिवक्ष्यतिसूत्रेग्रभ्यासादीनांहृस्वेनानादिवत्त्ववती
तिवक्तव्यमित्युक्तोकेपुनरभ्यासादपरइतिष्टुग्रभ्यासोहांवार्थनदीनपुंसकोपसर्जनहृस्वानीतिग्रभ्यासादी
नपविगणयनाद्गेरितिणेपविगणयतादभीयादित्यादेरनभिधानस्यचनात् तत्रस्वाभिमत मितिकैयटइत्यनेनदर्
शितम् ग्रभिधानेयेनेदीयथामिद्धिस्यान्यत्रग्रभीयादिनीत्यत्रउभयतइतिप्रतीकमुपादायलघुशब्देंदुशेखव

अविस्तरः

॰विस्तरेणाद्दष्टव्यमित्युक्तम् इत्यन्यत्रेति श्रीलाकेश्वरलाल
न्सरस्वतीभ्यो नमः ॥

निषेधप्रसंगादेवपर्यवसितनिषेधार्थिकांसंग्रहवाक्यरूपांपरिभाषामाह पूर्वपरेति अत्रपूर्वंपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य
बलवत्वबोधिते पूर्वपूर्वस्यनिषेधः पर्यवसितः इत्यत्रास्य उपजनिष्यमाननिमित्तोपवादे उपसंजातनिमित्तमप्यु
त्सर्गंबाधत इत्येतत्पर्यंतेनसर्वमस्यैवप्रपंचइतिदर्शयति पूर्वात्परमिति तदंशप्रमाणंसूचयति विप्रतिषेधइति विप्र
तिषेधशास्त्रमूलकपूर्वात्परंबलवदित्यंशीयबलवत्वविशेषोपपादकपरिभाषाद्वयं तत्रैकांपुनःप्रसंगविज्ञाना
त्सिद्धमितिपरिभाषामवतारयति नन्वेवमिति एतत्फलत्ववतरणोक्तमेवबोध्यम् अनयापूर्वग्रहणस्ययथोपादि

पूर्वपरनित्यान्तरंगापवादानामुत्तरोत्तरंबलीयः पूर्वात्परंबलवत् विप्रतिषेध
शास्त्रात् पूर्वस्यपरंबाधकमितियावत् नन्वेवंभिंधीत्यत्रपरत्वान्नलङ्बा
धितोधिर्नस्यादतआह पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ॥ ॥

त्वमात्रबलवत्वविशेषउपपादितः अत्रकेचित् एतत्परिभाषावतरणेभिंधीत्यत्रपरत्वात्तङ्बाधितोधिर्नस्यादिति
ग्रंथोउक्तइतितत्रस्यभाष्यकैयटविरोधादयुक्तः तत्रहिपूर्वास्मिन्योगेग्रहणेसति किंप्रयोजनमिति पृष्टे अत्रचग्रहणे
संयोगादिसमुदायनिवृत्त्यर्थमित्युक्त्वा प्रत्ययस्यप्ररूपेणत्यत्र संयोगनिवृत्तिप्रयोजनमुपपाद्यसमुदायनिवृत्तिप्रयो
जनोपपादनायतिन उवर्त्रेतितरुउक्त्वायादीयीत् अदांताद्वेतिविभाषावृश्माबाधिनीत्युक्तंभाष्यकृता ॥ ॥ ॥

तत्रापि तदुक्तमिति प्रतीकमुपादाय परत्वादित्येतल्लाभावात् किमिति सकृत्त्वाविप्रतिषेधश्रुतिन्यायाद्
बलवत्त्वात् पुनर्न प्रवर्तते नचैवं विधिविषये पुनः प्रसंगविज्ञानमस्तीति विकल्पयोर्विरोधात् पूर्वेण
परस्य बाधप्रसंगात् तत्र हि पूर्वो विधिः परेण बाध्यते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञाने कदाचिदाश्रीयते स
त्वदोषे वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणोऽवयवावंतर्भावेनाद व्यापारमेव कृत्स्नलक्षणान्तक प्रसंग इति कै
यटः तत्र ज्ञाप्यकैयटानुरोधेन परत्वलक्षणानित्यबाधकविकल्पविधिविषये न हैयग्र्या परत्वानित्य
स्य बाधप्रवेति न पुनः प्रसंगविज्ञानन्यायस्य प्रवृत्तिः अन्यथा पूर्वोक्तविकल्पापादनपरं भाष्यं न तत्रत्य
कैयटश्च विरुध्येयातां तस्मात् तत्र पूर्वो विधिः परेण बाध्यते तत्रैकर्मिणि यकीम्मादौ कश्चित्पुनः प्रसंगवि
ज्ञानन्यायेन अप्रयत्नो विरोधाभावात् नहि तत्रापि नायपरत्वाङ्गाभिनेपि कश्चित्तत्र हेतुस्तत्र तत्र हेतौ
कश्चिद्विरोध इत्याहुः अपरे तु सातान्नभवतीति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ग्रन्थविरोधाच्च अत्र च षष्ठीति
सूत्रस्थकैयटोक्तं तत्र हि ज्ञानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यलवणो ह्यकेनेत्युक्तानवाप्तिं वेन कृतत्वात्
न वा वक्तव्यं किंकारणं पूर्वेणैव कृतत्वात् अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेणाति नित्या भविष्यतीत्युक्ते भाष्यकृता
तत्र पूर्वेणेति प्रतीकमुपादाय पुनःपुनः प्रसंगविज्ञानादिति भाव इति कैयटः यदि हि ज्ञानविषये पुनः
प्रसंगविज्ञानन्यायेन प्रवर्तेत तर्हि इदं भाष्यं तत्रत्य स्याभ्यां त्त्वं भावपि विरुध्येयाताम् अत्र भाष्ये पू
र्वेणेति तेन न ह्यादिविडाचष्टेति ग्राह्यं तत्रैव अस्त्वनेन विभाषेत्यत्र परत्वादिति शेषः तस्मादेतद
न्यतरत् ॥

याश्रयणे लक्ष्यानुरोधप्रवबीजम् अनेनानुपूर्वीकभाष्ययोः परस्परविरोधः इदमेव ध्वनयन्नग्रे वक्ष्यति मूलकारः
लक्ष्यानासारादिति॰ यत्रक्वीति कैयटप्रतीकमुपादाययथाभिंयकीत्यत्र परस्माद्धृष्टौ कृता याः पुनःप्रसंगविज्ञा
नादकजिति तत्रत्याद्यो तत्र कैयटानुरोधेनेति वाच्यम् तस्मान्नपूर्वीकविवरेणाग्रेथापुक्त इत्याहुः वस्तुतस्तु
यत्रनित्यप्रवृत्तेस्तु तत्रैव विकल्पस्यैव यथ्यी तत्र पुनःप्रसंगविज्ञान न्यायस्तद्विषये न प्रवर्तते इत्यच ध्वनितस्तत्र
स्थकैयटव्याख्यायामनतद्विय इत्याहुः सास्यान्नमत्तीति भाष्यकैयटौ तु कृताचिंतयाप्रवृत्ताकिति न विरोधः
यत्वावार्तिके पूर्वेत्तान्यस्यपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः॰ यत्रयद्देतयथाभाष्ये तथात कैयट इति वाच्यम् यतेनग्रचम्
ति सूत्रस्यभाष्यकैयटविरोधं मन्वासिनि यायतत्वेवं भिंयकीत्यत्रपरत्वाधिमावाधितो कन्नूनस्यादित्यत आह
पुनरितीत्येवयाटोऽउक्त इत्यपास्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यपरां परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति
प्रक्रियाचरणप्रवृत्तेः पूर्वस्य प्रवृत्त्युत्तरं वति सर्वथा पूर्वशास्त्रस्य प्रवृत्त्यप्रतिबंधकत्वस्तप्रबलत्वावि

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रियादेशः स्यादत आह सकृद्गतौ विप्र
तिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव न त्वत्र क्वचिद्व्यवहितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः का
र्ययोरसंभवेन बाध्यबाधकाभावात्पर्यायेण तु जातिव्यक्त्योस्तद्वयप्रसंगे नियमार्थं विप्रति
षेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः
पर्यायेण कार्यं करोति यदा तु समभिप्रेषयतो नानादिक्षु कार्येषु तदोभयोर्न करोति योगप
द्यासंभवात् तथा शास्त्रयोः लक्ष्यार्थयोः क्वचित्लक्ष्ये युगपत्प्रयोगेन प्रवृत्त्यसंभवादप्रा
तिपन्नो प्रामाण्याभिदेयपरविप्रत्यर्थं न त्र हन्ते यदि पूर्वस्य प्राप्तिरस्ति न हि तदपि भवत्येवे
ति पुनः प्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रभाष्यस्पष्टम् ॥ ॥ ॥

शेषउपपादितः पूर्वोक्तबलवत्त्वोपपादकपरिभाषाद्वयेन तु लवकं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये शास्त्रीयत्व
जातिदृष्टान्तेन लौकिकदृष्टान्तेन च नियमार्थत्वं विध्यर्थत्वं च स्वीकृत्य परिभाषाद्वयं साधितं भगव

इदानीमनवयवप्रसंगमान्प्रतिपदंविधेरप्रसङ्गमनवयवेनप्रसज्यतेप्रतिपदंचविधीयते॰ अप्रवृत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा
त् अप्रवृत्तिर्वोभयोः शास्त्रयोः स्यात् किंकरणंतुल्यबलत्वादितिसवार्त्तिकंहृदयंविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यम्
नत्वनवयवप्रसंगादितिप्रतीकमुपादायसर्वव्यक्त्युद्देशेनशास्त्रस्यप्रवर्त्तनादित्यर्थः इत्युक्ताप्रतिपदंविधेयप्रवृत्ति
प्रतीकमुपादायानेनोत्सर्गापवादयोर्वैषम्यंदर्शयति नह्युत्सर्गः प्रतिपदंविधीयतेतत्र पर्यायप्रसंगोनियमा

पुनर्कैयटादयोव्यक्तौपदार्थेप्रतिलक्ष्यंलक्षणोपप्लवाउभयोरपिशास्त्रयोस्तत्रल
क्ष्यविषययोरचारितार्थ्यान्नपर्यायेणाद्वयोरपिप्राप्तौपरमेवेतिनियमार्थमितिसकृ
द्गतिन्यायसिद्धिः अत्रपक्षेपर्यायनियमश्चशास्त्रलक्ष्यविषयकंपूर्वशास्त्रानुपपत्त्वपव
र्जातिपक्षेतउद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेऊर्ध्वविधिविनार्थयोर्द्वयोः सन्निपतन्यायेन
युगपदुभयोःसंभवरूपविरोधस्थलेउभयोरप्यप्राप्तौपरविप्रत्यर्थमिदमितिपुनः
प्रसंगविज्ञानात्सिद्धिरिति॰ तत्रः ॥

र्थमिदंपरमेवभवति नपूर्वमिति यतस्तत्रारंभात्पूर्वस्यलक्षणस्यतत्रानारंभोनुमीयते तदुच्यतेसकृद्गतौ विप्रतिषे
धेनयद्बाधितंतद्बाधितमिति इदानींजातिपक्षाश्रयेणाह अप्रवृत्तिर्वेतीति अग्रिमवार्त्तिकमवतारयं अत्रपक्षेविप्र
र्थमिदंपरंभवतीति तास्मिन्नहत्यतेयदिपूर्वस्यप्राप्तिनिमित्तमस्तिततस्तदपिप्रवर्त्ततेतदुच्यतेपुनःप्रसंगविज्ञाना
त्सिद्धमितीतिकैयटोक्तिमर्थतोयत्वित्यादिनान्तःखंडयति तत्रेत्यादिना ॥ ॥

अत्रेदं बोध्यम् केचिद्वाजप्यायनादयस्त्वाचार्याः जातिशब्दार्थ इत्याहुः अयं हि तेषामाशयः व्यक्तीनामान
न्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात् यस्मिन्कस्मिंश्चिद्विषयीभूते संबन्धग्रहणेपि व्यभिचाराद्धन्न व्यक्तिः शब्देन प्रतिपाद्य
ते अपि तु जातिरेव सा च सर्वव्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययदर्शनात् सा नित्यवसीयते व्यक्तिभाने तूपलक्षणेन

व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् न ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यादौ
जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् अत एव सरू
पसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थे प्रत्यवयवेन साकल्येन तद्विधेः प्रवृत्तेः गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलग
वामनुबन्धनासंभवात् कर्मणो वैगुण्यमापन्नकम् किंच भाष्यान्तरात् जातिदृष्टान्तस्य व्यक्ति
पक्षेपि सर्वविषयत्वेन जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ति अपि च व्यक्तिपक्षेपि व्यव्यक्तित्व
विषयत्वाभावे विनार्थयोरियं व्यक्तिरितरविषयेकत्वेन कल्पयति वक्तुं शक्यम् जाति
पक्षेपि द्रव्यवादेवा सर्वद्रव्यावृत्तेः गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः शास्त्रोक्तमयोः शास्त्रोक्तमि
त्युक्तम् न जात्याश्रयणं व्यक्तिविषयकत्वमेवैतेन व्यक्तिविषयकत्व मित्यत्र विनिगमका
भावस्तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचित् शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयण
मिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

यत्तु केचिद्व्याड्यादयस्त्वाचार्याः व्यक्तिः शब्दार्थ इत्याहुः अयं तत्तेषामाशयः शब्देन तज्जात्युपलक्षित व्यक्तिराभि
धानात् जातेर्व्यभिचारी दोषास्तः तस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो न जातिरिति तत्कार्यस्य व्यक्ता । । ॥

वेवदर्शनाच्च नातिभान्त्यं तत्रोपलक्षणाभावे इति पाणिनिस्तूभयमित्याह अत एव पस्पशाह्निके भगवता भाष्यकृता किं पुन
राकृतिपदार्थ आहोस्विद्द्रव्यमिति विप्रतिपद्य उभयमित्याह कथं ज्ञायते उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि आकृ
तिपदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्रव्यपदार्थमिति मत्वा सरूपाणामेकशेष इ-
त्यारभ्यते इत्युक्तम् अन्यथा जातिरेव शब्दार्थ इत्यङ्गीकृते न तस्याश्चैकत्वेन तदुद्देशप्रकाशात्स्वस्यापि लक्ष्ये एवं देवप्र
वृत्तौ न प्रतिव्यक्त्यावृत्तिः किं तत्र यथाग्निरानीयतामित्युक्ते प्रत्यानयने पात्रद्वारा प्रवर्तमानः योगव्यक्तिद्वारेव प्र
त्यानयने प्रवर्तते नायोस्य युगपदसंभवरूपबाधस्थली यत्र लक्ष्यरूपव्यक्तिद्वारेत्वयोस्तत्र व्यक्तिरावृत्तिरेव तथा
सति तद्धितत्र व्यक्तिषु चरितार्थयोः शास्त्रयोर्युगपदसंभवस्थले तत्र यथा द्वयोरिति भाष्यदृष्टान्तेनाप्रतिपत्तौ प्रविप्रति
षेध शास्त्रस्य विप्रतिषेधत्वेन विधिष्टादिति न सिद्धेत् व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यङ्गीकृते तत्र तत्रानुगतधर्माभावात् तेनानुग
तानेकव्यक्त्युपस्थितौ व्यक्त्युद्देशेन प्रवृत्तस्य शास्त्रलक्ष्यप्रतिव्यक्त्यावृत्तौ युगपदसंभवस्थले सामर्थ्यात् जातिदृष्टा
न्तेन पर्यायेण प्रसक्तौ विप्रतिषेधशास्त्रं परमेवेति नियमार्थमित्यङ्गीकृते नैमित्तिकीति वचनसिद्ध्येत अतो लक्ष्यानुरोधा
दुभयमप्यङ्गीकर्तव्यमुक्तम् तेन यथा सपिण्डादित्यादिसिद्ध्यर्थं व्यक्तिपदेंगी ॥

क्तेन पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्यानियमार्थत्वात्सकृद्गतावाप्तिन्यायसिद्धिः भिंपकीत्यादिसिद्धय
र्थं जातिपक्षे च पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य विपर्यर्थत्वात्पुनःप्रसंगन्यायसिद्धिः एवं च व्यक्तिपक्षे
सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोतीति न जातिपक्षे ऽन्यत्र मातृभावादिस्तु किं न तु क्वाव्यक्तिपक्षे अनभियमायां जाते
तूपलक्षणत्वे। नाश्रयणात्तत्र जात्युपलक्षितेन सर्वस्य कार्युपस्थितौ तत्र लक्ष्यव्यक्तिविषये शास्त्रोपस्थितौ स
र्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति जातिपक्षे तु तत्र प्रवर्तमानं शास्त्रं येयव्यक्तिद्वारैव प्रवर्तमानं न सर्वलक्ष्यं प्राप्नोती
त्युक्तेरेवमानत्वात् सकृत्पक्षे तत्रस्थेभावेन तत्रा सर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति अप्रसर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरवं
वंध्यो नान्यो ऽभावप्रतिपक्षः शास्त्रोक्तं ऊवीन श्रपयेत् शास्त्रोक्तम् अशास्त्रोक्तकर्मणा विगुणं कर्म भ
वति विगुणेन च कर्मणा फलानवाप्तिरिति श्रुत्यर्थव्यक्त्यभिधानपक्षमादाय नतु च यस्याप्याकृतिपदा
र्थस्तस्यापि यथा नवयवेन वोध्यते न चातुर्वण्यते विगुणं कर्म भवति विगुणेन च कर्मणा फलानवा
प्तिरिति च द्वारीभूतस्तु द्रव्यक्तिमादाय प्रवृत्तत्वमिति न तादृशोषः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नत्वेवं कार्ययोगाद्धि विप्रतिषेधः नव ग्रीष्मदित्यादौ तथास्ति प्रकृतेस्त्रशादेशः प्रत्ययस्य च नातङादेशः तत्पत्र आह
द्वयोरिति इदं चन्द्रावधेय॰ किं कार्ययोगे एव विप्रतिषेधः किं तर्हि संभवो यौति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्य भाष्यस्य
तावदयमिति प्रतीकम्भया दायद्धि कार्ययोगपत्वाभावे केकत्वे ऽप्यसंभवो विप्रतिषेध इति केयटे स्पष्टमित्याह, इदमि

द्वयोः कार्ययोर्योगपद्यासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रो यौगी इदमिकोगुणवृद्धीति सू
त्रे कैयटे स्पष्टम् यथा ग्रीष्मादित्यादौ नातङाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्ता
नेनयोः संभवः यद्यपि नातङादेश्यानि वदेना स्यवनत् न शाप्यादेशप्रवृत्त्यनवमे
वसः तत्तत्प्रवृत्तिकाले एवं तुमत् तत्त्वद्भावयोः प्रियक्रोष्टनीत्यादौ युगपदसं
भवः एवागमात्स्यत्तुम प्रवृत्तत्वे प्रवृत्तेः एवं भिदीत्यादौ नातङ्दीभावयोर्यु
गपदेकस्याति संबंधस्योग प्रवृत्ति निमित्तेन नयोस्त्वात्संभवो बाध्यः तुमन्तु हो रपि
तु हिम्रजादि विभक्त्या नेनयोर्बाधः नुमिकृत्स्नोऽनागवाधय इत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः ॥

ति नदेवोपपादयति यथेति कालभेदेन पूर्वोक्तोदाहरणे कदाचिन्नस्वनिमित्तानेनयोः संभवेपि योगपद्यासंभवो
स्त्येवेत्याह यद्यपीति एतद्दृष्टान्तेनैवान्यत्रायोजयति एवमिति एवं भियौत्यादाविति एवं चैकस्य द्विकार्ययोगेप्य
संभव एव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ नियामकः न त्वेकस्य द्विकार्ययोगमात्रम् तस्मात्पथासिद्धत्वान ॥ ॥

नतु विप्रतिषेधशास्त्रेण परमित्युक्तत्वात् वाधितो विप्रतिषेधे परत्वादुभे वाधिता गुणादयः प्रसज्येरन्न तस्त्वारणा
यवचनान्तरेकसंज्ञत्वमेव स्यान्नित्यत्वं वा तत्प्रापकं स्यादित्यत आह क्वचिदिति नत्वावसरेतिनाधिकार इति सूत्रस्य
भाष्यरीत्या प्रकृतमस्ति सूत्रभाष्यरीत्या प्रकृतस्तत्रादेशेण वसर्वेष्टसिध्यानवचनान्तरेणाप्यसंज्ञानित्यत्वं कल्प
नीयं स्यादिति भावः सूत्रेहृ यस्य भाष्यरीतिस्तु निगदव्याख्यातैवन त्वन्यभाष्यानुपूर्वेण प्रयोगे अक्रोशवत्या
ग्रहत्यादिषुनं नरहृगुणा ग्रयोऽपि निवर्तकः स्यादतः परिभाषानूपे सवरिनेनाधिकार इति शास्त्रमिति व्यवस्था
पिते अनेनं संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु वेदमुपतिष्ठते व्याख्यानत इत्युक्तानन्तरीदानीमयं योगाव
कथं इतिचोदिते एवकारः किंप्रयोजनमेतद् सवरिनेनाधिकार गतिर्यथा विज्ञापयन् अधिकारगतिरधिकं कार्यमिति
सूक्ष्मं अनेनरं नकलाद्याख्यानावसरे अधिके कार्यमधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधोऽनपठितव्यो भवे

क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वं शास्त्रसवर्णनबलात् सवरिनेनाधिकं कार्यमित्यर्थात् पूर्वमेव भव
तितेन सर्वविप्रतिषेधासंग्रहानादरइतिसवरिनेनेति सूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्य परशाब्द

तिगुणाहृद्ध्योरन्त्यज्ञावेभ्योत्तुमपूर्वविप्रतिषिद्धं तुम चिरन्त्यज्ञावेभ्योनुडितितुम् नुडो सार्पिष्यते न त्र सव
विनेनाधिकाः कारोभवतीतितुम् नुटोभविष्यनइतिद्विर्तीयेन विप्रतिषेधे परमित्यत्र का अग्रगाधिकारेपूर्व
मितिवक्तव्यं किंहृतेभवति पूर्वविप्रतिषेधानपठनीया इत्यापादितेऽनेन तरेऽग्रगाधिकारेऽपरविप्रतिषेधाभा
वे सूत्रभेदं वा प्राप्य यथान्याममेवास्तित्वापरशब्दोयमेव हृर्थः अस्य व्यवस्थायाभावं नेनेतर्याप्यपूर्वंपर
त्वाग्रुप्तमनेनतरं असिद्धवाचीपरशब्दः नइष्टवाचीपरशब्दस्तस्मिंदं ग्रहणं विप्रतिषेधे यदिष्टं तद्भवतीति

91

ननु पूर्वोपेक्षया परस्य बलवत्वेन व्यवस्थापित इत्यादावपि पाघ्राध्मा चेट्दृशा इति शप्रत्ययेपि व इत्यादौ चरितार्थस्य विकरणस्य लिङादौ चरितार्थस्यानुदात्तङित इत्यादेश्चैकत्र प्राप्तौ परत्वाद्विकरणो व्यवधानादनुदात्तङित इत्यादिर्न स्यादित्याशंक्य विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषायां ज्ञापकमाह

नन्वेवमेधते पचते इत्यादौ परत्वाद्विकरणे अनुदात्तङित इत्यादि नियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति स्यविभाषा नहि यान्नमेव ज्ञापकम् अन्यथास्य व्यवधाने नियमप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेण भयस्त्विप्या विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् अत्रार्थे ज्ञापितेन त स्य इति नत्र विषयसप्तमी वोरमेति ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रेति एतदर्थज्ञापनात् पूर्वे वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्र स्यसनोरिति सति सप्तमी ज्ञापितेत्यस्मिन्नर्थे विषयसप्तमीत्याह अत्रार्थ इति

इयं परिभाषाप्येतज्ज्ञापकं चङ्क्रम्याकौटिल्यायां न येषाम्फलमाह अनुदात्तेत्त्वेति न चाहि विकरणेभ्योर्थवद्धितत्वान्नि-
यमो न प्राप्नोतीति तस्य विध्यर्थत्वं परिभाषात्वं वाङ्गीकृत्य ग्रथ वायुपुनर्वस्तानियमः इति पुनर्नियमपक्षेङ्गीकृते
न तु वाक्यं विकरणे विवर्हितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीत्याशंकायां नैव दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो
नियमो बलीयानिति यदयं किकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदाभ्यामाश्रयति युधादिभ्यो नामधातुदिति परस्मैप-
देषु आत्मनेपदेष्वनतरस्यामितीत्यर्थक्रमम् अनेन च अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदा-
नि चेति पूर्वोक्तज्ञापकं दूषयित्वा यत्तर्हि अनुपसर्गाद्वेति विभाषांशात् इति ज्ञापकान्तरमक्रमम् यद्यपि मूलोक्त-
ज्ञापकं भाष्यकृतानोक्तम् तथापि यत्तर्हीति प्रतीकमनुपादाय यत्तर्हि लिङ् लिङर्थे स्यात् चक्रमे चक्राम ।

अनुदात्तेत्त्वत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् आविकरणत्वं व्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिरिदं ज्ञापक-
मिति

चक्रान्त् क्रंसीष्ट इति तस्य ज्ञापकदिक् प्रदर्शिना भाष्यकृता ज्ञापकेन दृढद्यतः स्य सनोरित्यत्रस्यापि वि-
कल्पविधानमिति तत्र तत्कैयटे स्पष्टम् अक्रमम् अतएव मूले भाष्यकैयटयो रित्यत्र कैयट इत्युक्तम् अ-
न्यायविवेकः इयं परिभाषा भाष्ये स्पष्टा इदं ज्ञापकं तत्कैयटे स्पष्टमिति यथा दृढद्यतः स्य सनोरिति स्यतन्-
ङ् विधानात् विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वकल्पने तथा एतत् ज्ञापकादेव सन्यपि विकरणविधा ।
नेनियमः प्रवर्तते इत्यपि कल्प्यमितं चक्रमम् तथा सति न विप्रतिषेध शास्त्रबाधः पूर्वोक्तपरिभाषाया
कल्पने न शास्त्रबाधः स्यादेव तस्मादेतदेव कल्प्यमितं वक्तमिति केचित् मतेनाह विकरणेति ॥

६२

नन्वेतदनुदात्तङित इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धकल्पनेन युक्तमित्यत आह षादेः षित इति तत्र हि उपसर्गस्य नियमे
अड्व्यवाय उपसर्गात्त्वात्तेन कर्त्तव्ये त्वविधानव्यक्तीणीन किं पुनः कारणेन सिध्यति अडाव्यवहितत्वादित्युक्तम् यद्येतद
युक्तं स्यात्तदा विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति न्यायेन प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमस्य सिद्धावितं नन्तरं विकरणे डाग
म उभयप्रसक्तौ नित्यत्वात्सर्वविकरणे ततो डागमे चैतद्वार्त्तिकं व्यर्थं स्यादतः सत्यपि विकरणव्यवधाने पूर्वोक्तस्याप्र

षादेः षित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् वस्तुतो ऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्तङित इत्यादिप्रक रणेत्निबादि
विध्येकवाक्यतया विधायकं तत्र धातोरिति विहितं पञ्चमीति तत्तमा नाधिकरण
मनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेवैवं तलावस्थायां स्यपित तच्चाव्यवधानेन
इष्टसिद्धिः

कानियमः प्रवर्त्तते इति ध्वनितम् नन्विदं चासिद्धवदत्राभावदिति सूत्रस्य लावस्थायामङित् इति भाष्योक्तसिद्धां
तासंगत्यापकदोषि इत्यत आह चेद्यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेतेत्यनुदात्तङित इति सूत्रस्य सिद्धान्तभाष्यरीत्याह
वस्तुत इति ॥ ॥ ॥॥

५२

ननु शावादिभ्यश्च व्यवधानेपि तङ्खिडिदित्यपि ऊर्णोतेर्नोक्तमित्यत आह शावादिभ्यस्त्विति कर्तृयोगसा
र्वधातुके परतस्तद्व्यवधानादिति तदाशयः इदं च स्यतासील्लृलुटोरिति सूत्रे स्पष्टं यद्यप्यार्द्धधा
तुकस्येत्यत आर्द्धधातुकस्यानुवृत्त्या आर्द्धधातुके य्याल्ले लुटोः परतः स्यतासी इत्यत्र प्राग्यकला
वस्थायामेव स्यादय इति स्यतासी लृलुटोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रकरीत्या स्यादीनामेतदंगत्वमाश्रि
(त्य सिद्धंकमम् ~~इदानीमार्द्धधातुकस्यस्यतनानुवृत्तावपि~~) वलादेशानामेतदंगत्वे वानपेक्ष्यत्वात्।

शावादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः स्यहालमात्रापेक्षत्वादेतदंगं आदेशो लकारवि
शेषापेक्षत्वात् स्यादयो बहिरंगा इति द्वियोगलक्षणं पंचम्यामपि न दोषः अत एवे
हृद्वयः स्येति सूत्रे स्ये विषये व्याख्यातम्॥

शितिविहितं यच्चमनंतस्मादानाधिकरणपिनानुवृत्तेः तिङ्शित्यादि विहितविशेषणत्वमाश्रित्य चोक्तम्
इदानीमार्द्धधातुकस्य स्यतनानुवृत्तावपि तत्र विहितविशेषणत्वानाश्रयणेन द्वियोगलक्षणा
पंचम्यामपि न दोष इत्याह यद्वेति अत्र लविशेषापेक्षत्वादित्यनेन शब्दरूपपरनिमित्तकत्वाश्रय
णादित्यर्थः अन्यथा वत्समाणवहिरंगपरिभाषास्पके यदंग्रे यथोडेन परस्त्वग्रे ग्रह्यविरोधः स्यात् न
न्यायप्राप्तोऽनेनत्वमुक्तम् न त्वाश्रित्यतेतरंगत्वात्पूर्वं वलादेशः हृदय इत्यत्र स्यतनोरिति सप्तम्यंतस्य

कामनिवत्ताञ्जह ॥

93

नन्वेवमप्यस्मिन्नेकवाक्यतापक्षे लादेशेषु सत्स्वेव तेषामाशायात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां भाव्यमन्यो
हि न येषां तेषां नामभ्यां विधानमित्यन्योन्याश्रयस्यादित्यत आह आत्मनेपदशब्दादाविति तत्र शाटकव
ज्ञाविसंज्ञाश्रयणादिति भावः स्पष्टं चैतदनुदात्तङित इति सूत्रे भाष्ये ननु हि अन्योन्याश्रयमाशंक्य
भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते तत्र शाटकवत् यथा कश्चित्तं तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति
स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्य इति विप्रतिषिद्धम्

आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति नन्वम् भिन्नवाक्यतया सामान्यशा
स्त्रविहितानां नियमे तङादिनैव तिङ् इत्यनेन ज्ञाननिहितं व्यर्थीकार्यम् । । ॥

भावि तीत्वत्वस्य संज्ञाभिप्रेता समन्येन तु वानव्या यस्मिन्नुते शाटक इत्येन न्नवतीति यद्वा मिहापि सत्वस्य
स्यानेकत्र व्यः यस्माभिनिर्दिष्टे तस्यात्मनेपदामित्येषा संज्ञा भवतीत्युक्तम् ननु अनुदात्तङित इति सूत्रे
भाष्ये भाष्यकृता कृत अथवा पुनरस्तु नियम इत्यादिना नियमपक्षस्यापि सिद्धीतिन त्याम सप्पक्षपत्तः
ज[illegible] तोनांगीकृत इत्यतः तत्राभिन्नवाक्यतायां तस्य गौरवदोषप्रसक्त्वादनंगीकारात् यत्त्वमित्यत्राभिप्रे
त्या तु भिन्नवाक्यतेनारम्भ गौरवमित्यनम् ॥ ॥ ॥ ॥

५३

नतु भक्ष्यं वर्जनेम तीति न्यायविरोधाजानन्नति हृतिं गीकर्तव्यमुक्तं स्यात् भक्ष्यं वर्जनेमिति नियमशास्त्रमा
मर्थ्यात्रात्रनदाश्रयणमिति भावः अत्रस्थानेन्तरतम इति सूत्रस्य भाष्यसंमतिमयाह धुनितेवेय।
मिति न त्वविद्यवस्थेन निर्हृतानामनेन प्रतिपत्तिविनिमयेतेअनर्थकं चानर्थकमेतत्स्यात् यो हि भक्ष
वर्जनं ब्रूयात् माभक्ष्य इति किं तेन कृतं स्यादिति न्यायेन तत्रानर्थक्यमाशंक्योक्ते वाकि भक्ष्य म

भक्ष्यवर्जनं प्रति ब्रूयात् माभक्ष्य इति किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्य नेदृशास्त्रे अप्रवृत्ति
त्वं घावयो नियमशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः धुनितेवेदं स्थानेन्तरतम
इति सूत्रे भाष्यशास्त्रानर्थक्यं न हृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये निरस्तनम्॥

सिद्धं तत्र वृद्धियिकादेव वचनादिनीति समाहितम् उक्तमित्यस्य इकोगुणवृद्धीति सूत्रे इति शेषः यत्रत्र
प्रोतन्त्रेदमनिष्टं तेः इति वाक्यार्थविधानकाले पवृत्तेतरतम आदेश इति तदाशयः वेतिमत्तानरमा
प्रियता भगवतानायं न्याय आश्रितः शास्त्रे आश्रीयते इति धुनिते ग्रन्थस्यानदनर्थकं स्यात् ॥

नन्वेकस्याः प्रकृतेः अनेकप्रत्ययानामव्यवहितपरत्वमेव दुर्लभं किमुत तज्जानानां नियमेनानिवृत्तिरित्यत
आह सामान्येति ननु लुगादिस्थले यथाश्रुतत्वेन तद्वलुगादिनाश्रीयते तथानित्यमेनाप्यनुत्पत्ति
देवमाश्रीयते इति आद्यपक्षेऽपि गौरवाभावादुदाहरणमाह अन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः ५१ इदानीं

सामान्यशास्त्रीयणिजन्तनिमित्तस्य रूपमिति सूत्रस्यैकदेशोक्तरीत्या प्रत्ययानानुरोधेन गुण
भेदकल्पनानावश्यकत्वात् कल्पनया कार्याः प्रत्ययाति हृतौ च नानाकल्पितप्रकृतेरे
पि निवृत्तिकल्पने गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ५१ परान्नित्यं बलवत् कृताकृतप्रसं
गित्वात् तत्राल्लमाभाववत्स्वाभावकल्पनापेक्षयाल्लमाभावकस्यैवाभावकल्पनम्
चितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजं तदाह ५२ कृताकृतप्रसंगिनित्यं तद्विपरी
तमनित्यम् अन्यथा तदनीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शाप्रत्ययादिर्भवति ५२॥

परापेक्षयानित्यस्य बलवत्त्वमाह परादिति अत्र बीजमाह तत्राल्लमेति ५२ किंपुनर्नित्यमित्याका
ङ्क्षायां परिभाषान्तरमवतारयति तदाहेति कृताकृतेति लक्ष्यदर्शनमेव प्रमाणं लोके यद्दर्शयन् त
उदाहरणं सूचयति अत एवेति॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५

इत्यतो कृताकृतेनेति परिभाषास्यानदिपरीतमनित्यमित्यंशप्रवेव मत्वं श्राह्वानस्यप्राप्तुवत्विधिरिति नित्य
इतिन्यविभाषांतरमवतारयति उं मह्यक्रोति मह्यक्रोत्याद्युक कृताकृतप्रसंगितो याहरणं तु सार्व
धातुकमपिदितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् ननुहि किं पुनरयं पर्युदासः यदनुत्पित इत्याहोस्वित्प्रसज्याथ
प्रतिषेधः पित्नेतीति विकल्पप्रथमपक्षे हि पितोङ्गवनार्थं अपित्डिदितिचेविकादेशप्रतिषेधो
वक्तव्यः स्यवतेस्तुवतेरत्युक्तम् नत्वहि गुणात्पूर्वंतिप्पत्वात्त्वप्रत्यया कारस्यापि प्रत्यय संबंध्य

मह्यक्तिसंबंधिनमापूर्वं प्रवृत्तिस्तह्यक्तिसंबंधिनमेवपुनः प्रवृत्तेःकृताकृतप्रसंगित्व
मित्याशयेनाह याह्वानस्यप्राप्तुवत्विधिरनित्योभवति इदंइदेः शितइतिसूत्रेभाष्ये
स्पष्टम् ॥
ताकारस्यचातोगुणात्यकेदेशानपरादिवद्भावेनपिदपितोरेकादेशस्यापितत्वात् अतेनतङ्किद्भावेगु
णादेशानस्यान्नदर्थं प्रतिषेधोवक्तव्य इतिनदाशयः तथाचात्रोदाहरणेऽतोगुणात्यस्यपद्यक्तिसं
बंधितयाप्रव्यक्तिसंबंधितयागुणात्पूर्वं प्रवृत्तिस्तह्यक्तिसंबंधितयैवगुणात्परमपिप्रवृत्तेःस्तत्रा
हश्राकृताकृतप्रसंगित्वस्पष्टमेव नचैवमितिसिद्धांतोदाहरणमितिवाच्यम् सिद्धांतेपिभगवता
नित्यत्वादेकादेशमभ्युपेत्यैवकादेशस्यपूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनव्यवधानमाश्रित्यनतस्याप्योता

न कैवल्यविवक्षवमित्याकांक्षायामाह इत्यमिति ॥

शार्ङ्गरवादिसूत्रस्थं भाष्यं दर्शयति नञ्ग्रहीतिविकरणोप्योपि यथावलीयानित्य नाश्रितं उपसर्गपूर्वस्यापि
यथोक्तस्य वाधकत्वमनेन कर्तव्यम् त्यवधानत्वं क्रीणाति ब्राह्मणवहितत्वात् ननु चायमसस्थान भक्तो
यान्यग्रहणान् न स्वाहीत्यादि तासिध्यति अस्माद्युच्यते विकरणान्ते गोऽतोसं यानभक्तो न शाकाप्या
न ग्रहणान् नेष्वहीनम् इत्यस्य मैनेतरमेवं न हि इदमिह संप्रधार्य घटाकियतो विकरणा इति किमत्र
कर्तव्यमिति प्रकृते अतिशेषः नञोपसर्गपूर्वनियमस्तेनेविशा इत्यादिर्वोध्यम् शार्ङ्गरवस्येत्येतस्याः प्र

नञ्ग्रहिन्यविशिनष्टि इत्यत्र विकरणोकृते नदन्तस्याद्ग्रहणेन तस्मिन्नन्यानमात्रस्येति प्रकृ
तिस्थइत्युक्तम् यत्तन्नत्यन्यायेनाह शार्ङ्गरवाद्याम्रुवतः शार्ङ्गरवेचमात्रुवन स्यापि
त्यवम् ॥ ॥

पञ्चभूतानां शार्ङ्गरवादिति परिभाषान्तरमवतारयति यत्तत्त्वेत्यादि यद्यप्क्रीणाति तत्प्रायेनेत्यर्थः शार्ङ्गरवादि
त्यस्योदाहरणान्तरं नदीत्यादि नत्रगुणोकृतेनो विनिपातवशात् शाप्रत्ययेप्राप्ते लत्वानुरोधाद्वस्य मानक्ववि
दित्यनयावाध इत्यत्रस्पदेन देनत् शार्ङ्गरवइत्यस्य चकरिष्यतीत्यादावुदाहरणं वोध्यम् तत्रलादेशो कृतेस्या
दीनां शार्ङ्गरवे प्राप्तत्वेनानित्यता भावान्यरमाति वादयः ॥ ॥ ॥ ॥

पतन्मूलकमेव परिभाषायामनरमवतारयति पतन्मूलकमिति ऊत्वन्त्येयं केनोक्तेत्याकांक्षायामाह
अतिदेशइति नत्वहि सूत्रेषु प्रत्याख्यानेन दोषाभावेन इह ऊर्व्वः ऊर्मः ऊर्यादिषु कारलोपे कृते नसावेधा
नके परे उकारइत्युक्तेन प्राप्नोतीत्युक्तम् भानुह्याख्यावसरे नित्यत्वान्पूर्वं मकारलोपः पश्चाद्गुणः कृ
ते हि उकारलोपे पश्चाद्गुणे न भावयमनोलक्षणेनाम रण वषाप्नुवाविधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्व

पतन्मूलकमेवाह लक्षणान्तरेणप्राप्नुवन् विधिरनित्यः अतिदेशविषये इयमसिद्धिव
त्सूत्रे कैयटेनोक्ता धथ यदान्तशाब्दविनिरेकेणाविधेयकार्यं योरेवनित्यत्वादिविचारोय
दापि व्यक्तिविशेषाग्रपणाभावस्तदाह क्वचित्कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण अपिनि
त्यता कृते हि नामेनित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसंगित्वमात्रे नित्यत्वव्यवहारप्रयोजकेनतु
बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगस्तथेतिभावः ॥

सिन्युक्तं कैयटेन सतिवसिद्धवदिनिसू
त्रेनित्यत्वात्कृते गुकारलोपेनस्यासिद्धत्वेन कृते ग्रन्त उन्सार्वधातुकेति उप्रतिषेधात्कृतः सार्वधातु
क इति विधीयमान उकारः सन्नन्त्येव तिनदाशयः नन्वनदनीत्यादौ शहोंनरप्राप्त्या शप्रत्ययादे
र्नित्यत्वाभावाद्गुणात्पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादित्यतः पूर्वपरिभाषास्थ अपिशिष्टकृताकृतप्रसंगीत्यश
स्युप्रपंचमत्रोक्तविदिन्यादि परिभाषानरमवतारयति यदापीति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रस्य

नित्यत्वव्यवहारप्रयोजकम् कृतार्थ

कृतकृतप्रसंगश्चोभयविधिः क्वचिद्बाधकबाधितत्वेमन्यफलोपहितत्वरूपः क्वचिद्बाधकाबाधितफ
लोपहितत्वरूपः एतदुभयमपि लक्ष्यानुरोधादाश्रियते तत्र प्रथममूलकमिदंवचनं यस्यलक्षणान्तरेणे
तीत्याह तदाहेति द्वितीयमूलकंतद्वितीयंयस्यलक्षणान्तरेणेतीत्याह क्वचिदिति अत्रैतदुपष्टंभकंलो
कव्यवहारमुदाहरणं सप्तमीसमासेमानंपुंसकादिति सूत्रस्यकेयटोपिप्रमाणमित्याह सप्तमइति
सप्तमाध्यायस्यप्रथमेपादेसमासेनपुंसकादिति सूत्रेइत्यर्थः समासेल्लुकत्वादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिद्धा
पि यथास्यात्तद्वालकुलमिति किं पुनः कारणंनसिध्यति कृतेस्वत्वेनलुकमर्भवेत् इदमिहसंप्रदा

तदाहयस्सबलत्वाणांतरेणानिमित्तेविहन्यतेतन्नतदनित्यम् क्वचित्त्वबाधकाबाधेनफ
लोपहितप्रसंगएववृहत्त्वेनतदाह यस्यलक्षणान्तरेणानिमित्तंविहन्यतेतत्तदप्यनित्य
म् सप्तमेकैयटेन ॥ ॥ ॥

यं अतेक्रियतांलुगितिकिमत्रकर्तव्यम् परत्वादत्वम् नित्या
लुक् कृतेप्यत्वप्राप्तत्वात् कृतेपि अनित्यालुक् नहि कृते अत्वेप्राप्नोति अतोनित्यम् भावेनभवितव्यंतस्मात्त्व
दादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम् मितिभाष्यम् तत्रानित्योलुगिति प्रतीकमुपादाययस्यतत्लक्षणान्तरेणानिमित्तं
विहिन्यतेतद नित्यमितित्यन्तम्पत्तिकमित्युक्तान्तत्रवालिसुग्रीवयोरिति प्रथमदृष्टान्तउपात्तः अतेनतरेपदान्त
मन्यायआश्रीयते लक्षणान्तरप्रवृत्ति निमित्तमयसंहरत् लक्षणंचबलवद्भवति इमस्तन्तदुपसंहरनिमि
त्तलक्षणान्तरोपपादितप्रवृत्तिविघातेदुर्बलमेवम् अत्रचद्वितीयदृष्टान्तमुपादायतदानास्येवलत्वाणान्तरेणानी

सुकेपचेता ॥ ५६

...मार्णाचल्लतानुरोधपर्वेन्यार्ह सार्वमिति ध० एतन्मूलकमेवमैववचनांतरं स्वरभिन्नस्येन्या
...दः प्रथमः स्यात् तत्र हि उभीन्करणं सर्वादेशार्थमिति वार्त्तिके अक्रोयमाणशाकारे अलोन्त्यस्यवि
धेयो भवेन्ति न्यया स्यप्रसङ्गेपन तियानस्य प्राप्नोति सः कमी नामेपरेलसार्वधातुकमनुदात्तं भवती
त्येषस्वरः प्राप्नोतीति व प्रयोजनमपथा यत्र व्याप्तिश्लिष्ट निर्देशः पडा आग्ने कालाशिन्सर्वेस्मिन्ति सर्वादे
शो भविष्यतीति अन्या व्याख्यायते पदान हीयमेन्यस्य स्थाने भवतिन दातिङ् ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ति

पन ड्पहेभकें लोकव्यवहारद्वयमनुदाहियते वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोः भगवन्नावा
लिनि हते पि सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्येन व्यवहरंति भगवन्महाभेः पाण्डवेर्जेमेलव्येपि
प्राबल्येन व्यवहरंतिचेति सर्वसिद्धेलत्यानुरोधाद्व्यवस्थितम् ध० त्वदः प्रथमस्य डारौ
रसइति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिर्वनित्यस्वरनियम्यते ॥ ॥ ॥

नग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्युक्तात्वरः कथमितिचेत्स्वरविप्रतिषेधात् सिद्धं डारौरसः क्रिय
तामनुदात्तत्वमितिकिमत्र कर्तव्यं परत्वादनुदात्तत्वं नित्यात् डारौरसः कृते प्यनुदात्तत्वं प्राप्नुवन्त्य कृते पि
अनुदात्तत्वमप्यनित्यं कृते पि डारौरस्तप्राप्नोत्यकृते पि अनुदात्तत्वमन्यस्य कृते डारौरसः प्राप्नोति अन्यस्य
कृते च शाहैनत्वस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति डारौरसाः प्यनित्याः अन्यथा स्वरस्य कृते अनुदा
त्तव प्राप्नुवंति अन्यथा स्वरस्य कृते अनुदात्तत्वे प्राप्नुवति स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवंतो अनित्या भवंती
त्युक्तम् अतंतरे चउभयोरनित्यायोः परत्वादनुदात्तत्वमिति समाधानम् ॥ ॥

नन्वपवैङ्क्ष्वात्संबुद्धेरित्यायपेक्षयाङ्स्य गुणः संबुद्धावित्यादीनां परत्वं नित्यत्वं चोभयं संभवति नन्वत्किं
बलवत्वोपपदादन्यायपरत्वमत्रोक्तं नित्यत्वं वा उभयं चेत्तत्राह पत्रमिति अतएवेति तयोर्यथेक्क
मत्वेनत्वादेवेत्यर्थः नत्वनत्रेति लोपोव्योर्वलीत्यादावित्यर्थः नत्वहिकंतुमेवत्र यन्ययोर्कलोपः
क्रियनामत्नोपइतिकिमन्नकत्रैव्यपरत्वात्कि लोपोनित्यत्वाचेन्क्रमम् नित्यानित्यादिषु विप्रतिषेधात्

यत्रैकस्यैककार्यस्यप्रसक्तं नित्यत्वं चनत्वेद्वयोरन्यतरदुभयं वानस्यबलवत्वेतिया
मकमत्नोत्वम् अतएवनत्वनत्रपरत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्येउक्ते वत्नत्वनत्र
परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः स्पष्टंचेदं विप्रतिषेध सूत्रेकैयटे ॥ ॥

भवेतविप्रतिषेध शास्त्राव्यापारस्तत्रनत्र भाष्येएकदेशिइति नत्वहिशेषइत्याह वस्तुतइति अत्रैव
विप्रतिषेधसूत्रस्यकैयटेस्पष्टमिति भावः स्पष्टंचेदमिति नत्वहि येनार्गौवोरुक्तो बलीयोभवतीतिभा
ष्यव्याख्यावसरेकार्यमित्यस्यार्थकत्वः कस्मार्द्धेकार्यंबलत्ववलवत्करणाहमिति नित्योक्त्यौपदादान
त्वहिगेषसूत्रस्याव्यापारस्तुक्रमम् नव्याव नित्यादिषुस्य विप्रतिषेधसूत्रस्याव्याख्यवटकैयत्रस्तत्र यरत्वा

ननु परनित्यस्थले ऽप्यसंभवरूपबाधकसत्त्वात्तत्रापि नित्यत्वान्तरङ्गत्वोभयसंभवेन यथोद्देशत्वं स्या
दित्यत आह णौ चङीति णौ चङीति सूत्रस्थभाष्यसारेण प्रथमत्वागमेमानाभावात्तत्र नित्यत्वोलोपस्यैवादि
नत्वमितिन दोषमः भाष्यमिति णौ चङीति सूत्रे भाष्यस्यार्थः तत्र हि माभवानटिटदित्यत्र द्विर्वचनं क्रियतो
ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्ध्रस्वत्वं नित्यत्वात् द्विर्वचनमित्युक्तम् तत्र सत्यप्यन्तरङ्गत्वे नित्यत्वादि
त्युक्त्या प्रथमत्वागमेमानाभावात्प्रथमस्यैवोद्देशत्वमुचितमिति ध्वनितं तत्फलितमाह एवमिति २

णौ चङीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रयुक्तं हि त्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादेव भाष्ये
उक्तम् एवं नित्यान्तरङ्गत्वयोर्बलवत्त्वमपि योगपद्यासंभव एव बोध्यम् ४८ नित्यादन्तरङ्गं
बलीयोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादत आह असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे शास्त्रीय
निमित्तसमुदायमध्ये तन्मध्ये नान्यगानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् ॥ ॥ ॥

नित्यत्वान्तरङ्गत्वोभयसंभवे अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाभावे इत्यर्थः ४८ इदानीं नित्यापेक्षयान्तरङ्गस्य बलीयस्त्वो
पपत्तिमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषामवतारयति नित्यादिति अन्याभिमतात्यापेक्षमन्तरङ्गत्वबा
ह्यापेक्षबहिरङ्गत्वरूपार्थयोः अन्तरङ्गबहिरङ्गपदार्थयोः नयाहमर्य्यादया लभ्यत्वमिति ध्वनितयितुमाह
मर्यादाभ्यान्तरङ्गबहिरङ्गपदार्थमाह अन्तर्मध्ये इति ॥ ॥ ॥ ॥

पवंनदीयेति अन्तरंगवहिरंगयोरेतादशार्थकत्वेभाष्यसंमतिसंमतिमाह एतच्चेति आद्येनवावहिरंगलक्षणम्बा
दितिवार्त्तिके द्वितीयेआरम्भमाणोत्वस्मिन्नयोगोसिद्धेइवस्तसंप्रसारणमास्विन्निथाविनिवार्त्तिके चपपुखश्चस्पादो
वहिरंगे इतिचप्रतिद्वंद्वोभाविनावेनावर्थाविस्तुक्रम नन्वन्तरंगशाष्टपनडुभयपरः स्यादित्तिगमनाविरहानयासति
अर्थनिमित्तकस्यापि वहिरंगत्वेङ्कवीरमित्यतआह अन्तरंगशास्त्रेनेति तत्फलमाह तेनेति अनपवेति अर्थनिमि
त्तकस्यवहिरंगस्याभावादेवेत्यर्थः भाष्यवार्त्तिकसंमतंचेतदित्याह अनपवेतिग्रवकोविन् अर्थनिमित्तकवहि

पवंनदीपतिमित्तसमन्दायाद्वहिर्भूतात्मकंवहिरंगम एतज्ज्ञापकवसानयोरितिसूत्रेअसि
द्धवत्त्रत्रेचभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् अन्तरंगशास्त्रेनशाष्टरूपनिमित्तंग्टह्यतेशाष्टशास्त्र
तस्यप्राधान्यात् तेनार्थनिमित्तकस्यनवहिरंगत्वम् अनपवनतिस्विनिनिषेधःस्य
रितार्थः अन्यथास्त्रीत्वनिमित्तकानिस्वपेक्षयान्तरंगत्वात्तयात्रयादेशेनदसंगतिःस्याद्
व अनपवदमिदेशेसंनस्यप्रतिषेधइतिस्यातिवत्त्तत्रस्थभाष्यवार्त्तिकादिसंगच्छते ॥

रंगत्वानाश्रयणेननिस्विनिनिषेधोनत्तापकः नस्पत्रिशाष्टार्थसमवेतसंख्यासमर्थकग्रामित्रयादेशाप्त्यर्थःक
स्पनेस्त्रयइत्यस्यमायवमतसिद्धस्पगौणोप्रतिस्त्रणामित्याद्यवामसूत्रदर्थेसमवेतसंख्योपायकत्वाभावादप्रवृत्यानि
षेधस्याचरितार्थत्वात् किंचवहिरंगायेतयाअंतरंगस्यपूर्वप्रवृत्तिरेनवलीयस्त्वपिनत्प्रवृत्तस्यवहिरंगप्रवृत्तोवा
धकाभावात् तस्यासर्वसंमततयाचकृतेपित्रयादेशेपुनःस्यानिवद्भावेनतिस्रादेशेनअयाननदीर्घवारणायनतिसृतितिषेध

स्ववितानाशित्वादर्शिसंभवङ्गीनापकविसमाहः ॥ ५८

अन्यैस्तु कैश्चिदिदं ज्ञापकं न सूत्रारीत्या संभवति यतस्तत्सामर्थ्यादेव वहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वकल्पनेनाप्युपपत्तेः
नापि वार्त्तिककारीत्या वार्त्तिककृता दित्तमविरुत्तसंज्ञावगुणेभ्योनुडपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यविरनुटौः पूर्वविप्रतिषेधे प्रति
पादनेनैतदभ्युपगमात् अन्यथातिस्वभावेवादेशस्यैवाप्राप्तेः पूर्वविप्रतिषेधोक्तिरसंगतास्यात् नापि तज्ज्ञाप्यरीत्यावा
ष्यविशेष्यविशितायामध्ये अपवादन्यायेन दीर्घात्तयोरेव बाधः स्यात् नगुणस्यैत्यवशेषबाध्यसामान्यचिंता आश्रयणी
या आश्रितायां तु तस्या अविशेषात् स्वविषये प्राप्तनुटोपि वाधे वार्त्तिकेरादेशानुटोः पूर्वविप्रतिषेधोऽसंगतः स्या
शेक्यानतिस्वितिज्ञापकानुदित्याश्रयणात् त्वत्सूत्रस्य भाष्यकृता कृतदनित्यत्वाभ्युपगमात् अतएव तत्पादशेस्तत्तस्य
प्रतिषेधइति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकविरोधोपि नेत्याया यान्तांगशब्दे नेत्यस्यान्तरंगप्रायइति शेषप्रयोजने
न सर्वस्यासंज्ञस्येतेनेत्यस्य प्रापः शब्दस्य निमित्तवाश्रयणेनेत्यर्थः अर्थनिमित्तकस्यैत्यसर्वथा वस्तावधारणमिति
न्यायेन अर्थनिमित्तकस्यैवेत्यर्थः इति मूलग्रंथो यथाश्रित्य कृता अश्रेगन्तावच अत्रकेचित्पाशु युक्तं ग्रंथ किंचेत्याशुक्त
ग्रंथमन्यथा अर्थकृतवहिरंगत्वस्य प्रयोज्यार्थनिमित्तकतिस्वपेतया यत्तरंगत्वाज्ज्ञ यादेशपस्थानिस्थादेशापिना
मीतिदीर्घह्रस्वास्वार्थनिमित्तकत्वेति स्थादेशस्य वहिरंगत्वादसिद्धत्वेदीर्घाप्राप्तेनिषेधवैयर्थ्येन न ज्ञापकत्व
मिति मूलग्रंथस्याशयात् न ज्ञापकविघटननिमित्ततात्त्वंदर्शयित्वा अन्तरंगत्वेनेत्यादिना अत्रकेचिदित्याशु
क्तं सर्वमेवग्रंथमनूद्य भाष्यानारूढमार्गमवलंब्य ग्रंथार्थवादिता महदसामंजस्यमाप्तं प्रयुंजाना आधुनि
कतरामनुक्तासुक्रम अत्रेदं वोध्यम् पूर्वोक्तसूत्रभाष्यवार्त्तिकप्रामाण्यैः अर्थकृतवहिरंगत्वमाश्रित्य तदा
नित्यत्वकल्पनापेक्षया अर्थकृतवहिरंगत्वमाश्रयवति कल्पनेप्रक्रमं तदाश्रयणे हृष्फलत्तरफलाभावात् नचवर्ण
वर्णेनेति सूत्रभाष्ये अतिशायिनकाद्दङ्गीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति प्रकृतेस्तत्वस्वतरःती:

९९

नीतत्वाच्च गतार्थत्वात्तत्प्रयोजनमुपपादयन्नेवमुक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं स्वबहुव्रीहिः परान्या
तिशायिनिका इत्याशंकिते इष्टवाचीपरशब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति समाधायान्तेनैवमपवमुक्तः
अप्रतिषेधः अन्तरंग आतिशायनिकः अन्तरंगता आश्रयआन्तिमदिकादातिशायनिककः सर्वनाम्नो बहुव्रीहिरितिपु
नराशंकिते आतिशायनिकोपि नान्तरंगः कथं समर्थात्तद्धितोत्पत्तिः सामर्थ्याच्च सर्वेनेनेति समाधायापच अन्तरं
मेव मध्यान्तरंगः कथं स्वपदार्थे आतिशायनिकः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति चेन्मम तथाप्येतन्न्यायानुरोधेनायकृ
तेवहिरंगत्वमात्राश्रयणीयमेव अन्यथा तन्न्यायविरोधः स्यादिति तिवाच्यम् अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेनासाधक
त्वात् एतदन्तरमेवमपि नान्तरंगः कथं स्वार्थमात्मातिशायनिको नवान्तरेण प्रतियोगिनं स्वार्थे भवतीत्युपपादव
समीत्यनेनैव अर्थकृतं बहिरंगत्वं नास्तीत्येव यानन्तत्वाच्च अर्थकृत शब्दस्तत्र अर्थनिमित्तकबहिरंगत्वाभावाच्च
तिनदुक्तिः प्रथमचरमेति सूत्रे शेषावरे अर्थकृतबहिरंगत्वानाश्रयणाच्चेति तदुक्तिसंगच्छते एवमन्यत्रापिव
द्रशास्त्रयोक्तिरन्वेषणीया अर्थकृतबहिरंगत्वाश्रयणे अन्तरंगप्रवृत्त्युत्तरं जातेपि निमित्तादेशस्य अर्थनिमित्तक
त्वेन बहिरंगत्वात् नामीति दीर्घो प्राप्त्यात्तायकमिति तदाशयस्त्यपिनातेः संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यापिस्वीका
रेणनामीत्यस्याग संज्ञानिमित्तत्वेन बहिरंगत्वाविशेषात् नामीति दीर्घविधायके अचइत्युपस्थित्यानस्या
चकार्यत्वेनन्नाज्जानेन अर्थतिषेधाद्वेतिदिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५

यतेनेति श्नंगयाद्देन स्वरूपनिमित्तस्याश्रयणादर्थसंशोभयरूपनिमित्तस्यानाश्रयणोनेत्यर्थः तेन हलि
लोपे कर्तव्ये बहिरंगपरिभाषायाः अनित्यत्वान्न प्रवृत्तिरिति कल्पनमनुचितमेवेति भावः यत्तदग्रे स्फ
टं भविष्यति तद्यत्तदुर्जन्त इति न्यायेन हैवेतरमाह यथादेशादेशाविति यस्याधियन्नित्यादौ प्रक्रियाक्रमे
णाश्रुतेनेत्यनित्यत्वस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वेपि नदनाहत्यस्य प्रयोगीयोवारणाक्रमेणापूर्वोप
स्थितिकत्वरूपान्तरंगत्वमादाय प्रवृत्तिस्तु यावितीयङ् न यथाप्रकृतेपि इत्यादेशादेः सेत्वाहतत्वबहिरंगत्वेपि न
दनाहत्यायपनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वमादायैव हि सिद्धान्ते नित्यत्वकल्पनमप्यनुचितमिति भावः ननु
यत्नेन गौणेयः पुत्रेयरित्यादौ इयादीदीमंगसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरंगतया ऽसिद्धत्वाद्धलि लोपा
नस्यादिति चेत्स्याम यथादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्च ननु मे न विधिरुत्तदन्तेस्य
निसूत्रे भाष्ये इको यणचीत्यादावपि तदन्तविधेर्योग्यातत्वञ्चान्तरंगत्वाद्यणाङ्गुणाबाधकत्व
मिष्यते न प्रसिध्येत् ऋणशब्दमाश्रित्य यङादेशो न शब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरंगत्वाद्गु
णायवस्यादित्युक्ते मत्रेके यदः सिद्धे बाह्वलकादेणादिके न प्रत्यये गुणाबलोपादौ प्र
दीर्घाकिनइतिसूत्रे आकिन इति किमर्थं ये यत्ये इत्यादिप्रयोगे न भूयपाय आकिन इति शाकयम कार्त्तकस्मा
न भवति यं यस्मै तेरं यस्मै तेरु आकि क्रमे प्रवृत्तेनेनत्वादित्याशंक्य आकि उदाहरणमत्त्राकिदेन स्यात्तेलोन्त्यतिहृत्य
र्थमिति समाहितम् दीर्घश्रुत्यापि भाष्यापस्यानादवाभ्यामस्य विशेषणादर्जनाभ्यामस्य दीर्घविधानेन
अलोन्त्यस्येत्यन्तस्यावः स्यादितिशंकाग्रस्तसामर्थ्यः यत्र वाभ्यामस्य विशेषणे तत्र दा आकिन इति प्रतिषेधोऽ
नर्थकः यवस्यात् अनन्तत्वमामर्थ्यादभ्यासनाचादि शेषाण्यामभ्यासस्यावयवीभूतानां वइत्यर्थे स्यात्तदभ्यामा

कि ८ चि

100

लोन्यस्येति परिभाषा न प्रवर्त्तत इति ज्ञाप्यत इति समाधानस्याशयः अन्ये तु किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति शेषे
प्रवचक्षतः चक्षतः विक्षोदपि द्युति चेक्षियते इत्येतेषु क्रमेण किं कृते अन्त्यनाकृत्वनावेत्तणविपर्यया न प्रा
प्नुवन्तीति प्रयोजनमनुपपाद्य नेनातिसंकेति संतिप्रयोजनानीति विप्रतिषेधेनाप्यनातिनि इज्ञानि नकिंयतापने विषयइ
ति किमत्र कर्म्मव्यपरत्वादनेन विप्रापनीति न क्षिप्राक्तन्यकृत्त्वादीनां अभ्यासमं तामायेहत्वेन बहिरंगत्वात्कथ
वर्णाश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्पूर्व्वकोपविप्रतिषेधइत्याभाषेनतदंताग्रहणाद्वाअभ्याने वेविज्ञापनेअभ्यासस्या
न्तेनस्य अकारांतस्यादेनस्य गतस्येति क यतनहि अभ्यासेयऋकारः अभ्यासेयाकारः अभ्यासेयद्वगीनीति प
ञान्तरमाश्रित्यनन्निराकृते भाष्यकृता प्रवनारिते चैवमेवनञ्जाप्येनकेनान्तरंगत्वन्तविप्रतिषेधान्निकृत्तमित्यर्केऋत्वा
दीनामंगत्वेन बहिरंगत्वादित्यादित्याशयेन तदंताग्रहणाद्वेतिवार्त्तिकेन यावदिष्टं भाष्ये प्रव्यवतीति विवरणकृ
ता न ध्याचेक दशापक भाष्यविवरणानुरोधेनसंज्ञानिमित्तकबहिरंगत्वमस्येवेति तदंताग्रहणमपूर्व्वकम
न्यथापनडुभयमपिव्याकृप्यत नस्मानन्तष्यन्तदर्शनेनन्यथाश्रयणान हेत्वंनतरायपादने पूर्व्वकमितिचेन्न नादशा
भाष्याशयविवरणस्यकेयटानुरोधित्वेनाप्रामाणिकत्वात् परत्वादनेनविप्रतिषेधइत्यनीकमपाहरायसन्देहात्पूर्व्वदाह
रणापूर्व्वन्तरंगः प्रतिविधानानिमित्तत्वादभ्यासाश्रयत्वात्तकहस्वत्वादीनामिति तत्र त्वकेयटः सचतदंत
रंगस्यान्तरंगः बहिरंगत्वात्तदंत्वादीनां चविप्रतिषेधो पूर्व्वक्तानन्ताह वैस्यवेष्टितां न्यवृत्तानितन्मवर्त्तनुरोधेनैवविवरणकृ
ता घ्नतेनरंचनक्षिप्यावभ्यासस्थानाश्रयणेपि प्रकृतलक्षेषु अभ्यासस्याप्रेतत्वन्तकितिनदाशायमप्यपाद्यतदन्ताश्र
यणोननन्दनुरोधेनैवत्तु ध्याभाष्यमनुवनारितेविवरणकृतेतिततद्विरोधमाहुरिति न घनत्र साधकत्वमितिविदंकृ
तं भाष्यकृता तत्रपतान्तराश्रयणात्तदुपायानराभिप्रायेण न घ्नतद्वर्जनमिति न्यायेन हस्वत्वमेतयुनेकइत्थवि
षयेनकोनित्यत्वेनविप्रतिषेधान्तभवाडतिवाच्ये ऋत्वविदीत ज्ञातीयपक्षाद्वेरापिकेयटानुसारिवाच्यः यथा

स्थानीपेन विधिस्तदंतस्येति सूत्रभाष्यकैयटविरोधं नन्वित्यादिनाशंक्य परिहरति नेत्यादिना तत्रत्यभाष्यात् सर्वत्रैव उपा
क्रमप्यवश्यकोपणवीत्यत्र तदंतविध्याशंकायां सत्यपि तदंतविधौ अलोन्त्यपरिभाषया दोषपरिहारप्रवाचोयावश्यत्वेन कालादेषेभ्
पुनर्दोषाशंकायां प्रक्रान्तिनस्तदंतविधिवत् आदेशानोपि तदंतविधिस्वीकारेण दोषपरिहृत्यपदिश्वैवं कचिद्दृष्ट्यनत्र च दोषः
स्यादृष्टेदः प्रस्नोदनः अपिचान्तरंगाहिरंगेन प्रकल्पेपाताम् तत्रकोदोषः स्योनः स्योनाअंतरंगलक्षणस्ययणादेशस्य वहिरं।

गुणोंहंगसंवंधिनीमित्यालक्षणांलद्यीमुपधामाइंश्यानकं चाश्रयति उवतवकारांतमंगमनुनासिका।
दिंचग्रन्यपमितस्यापेक्षत्वादंतरंगलत्वत्रक्रतेयणा गुणोप्राप्नुतश्ति एवंचसंज्ञापेक्षस्यापिवहिरं
गत्वंस्पष्टमेवोक्तमितिचेन्न तदंतविधावपिपकृपदार्थो पेक्षत्वरूपवहिरंगत्वस्यगुणस्यत्वेनत
त्रदोषकथनपरभाष्यासंगतेः

गलक्षणेगुणोवाधकः प्रसज्येत स्तनशाह्नमाश्रित्ययणादेशः नशक्र्मश्रित्यगुणादेश इति अत्रत्यकैयटलुसोन इतिप्र
तीकमुपादायमत्लोकएव कचिदर्थतः कचिच्छब्दतोइष्टव्यः तत्रतोक्त्व गुणस्यकैयटोक्तवहिरंगत्वमादायभाष्यासंग
तिमापादयति तदंतविधावपीति अंतरंगलक्षणस्ययणादेशस्यवहिरंगलक्षणेनवाधकः प्रसज्येतानिहिदोषकथन
परभाष्यस्य एदिदिकैयटोक्तविधया गुणस्यवहिरंगत्वेस्यात्तदासत्यपितदंतविधौलद्वेत्यायणादेशापेक्षयागुणस्यवहिरंगत्वात
लनेस्तस्ययणादेशवाधकता संभवात्तद्भाष्यमसंगतंस्यादितिभावः ॥ ॥ ॥

नन्वेवमपि शब्दनिमित्तकान्तरंगबहिरंगभावे संभवति सति न संज्ञाकृतान्तरंगबहिरंगभावस्तत्राश्रयितुं युक्तः शब्दकृतान्तरङ्गस्याथ्यात्यादिति न
नदुक्तविषये भाष्यासंगतिः ऊदयुणयोस्तु शब्दरूपनिमित्तसाम्येन तत्कृतान्तरंगबहिरंगभावासंभवात्ताद शरावांगीकृत इत्यरुचेराह बहिरंगेति
ननु परिभाषास्थले अन्तर्बहिः शब्दयोः अल्पाधिकार्यत्वमादाय शब्दमर्यादयैव नाद एवार्थो लभ्यते इति न तन्मर्मीदमात्तल्लाभः इत्यत आह
तथासतीति अश्रुतार्थकल्पनापत्तेस्तथा श्रुतार्थस्यैवान्याय्यत्वादिति भावः नन्वेवमंगशब्दस्यापि निमित्तार्थकत्वमश्रुतमेव चांगीक्रियते न।
द्येवान्तरंगशब्दयोरपि अश्रुतमेव न तत्कल्पयितुं युक्तम् न च लक्षणानुरोधात्तथा कल्पयितुं युक्तम् लक्षणानुरोधस्योभयत्रात्तुल्यत्वात् न

बहिरंगान्तरंगशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च तथासत्यसि।
द्धं बह्वपेक्षत्वमल्पापेक्षत्वं चैव वेदन अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये गुणायणादेशोन्तरंग
त्वादित्यस्यासान्तरस्युदाहरणं न तु गुणाद्बहुतरंगत्वादित्युक्तम् त्वद्रीत्या तदपि वक्तुमुचि
तम् ॥

चांगशब्दस्यावयवपरत्वात्तस्य चावयविनं प्रतिकारणत्वात् क्रमसमेवेति वाच्यम् अवयवव्युत्पत्तेः शाकुअवयवव्यवहाराभावात्तेन रूपेणात
स्य कारणत्वासंभवात् इत्यत आह अत एवेति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये अन्तरंगचान्तरंगबलीयो भवतीति विवक्षायामित्युक्ताकिं प्रयोजनमिति।
एष्टेयरौकादेशोत्वोत्वानि गुणवृद्धिर्वचनाल्लोपस्वरेभ्य इति सामान्यत उपयायगुणापेक्षयायणादेशस्यान्तरंगत्वेकिमुदाहरणमिति द्विशे
षाकांक्षायां गुणायणादेशः सोन्तरस्योनाश्युक्तम् यदि परिभाषायाः पूर्वोक्तार्थः स्यात् गुणादन्तरंगत्वमपि वक्तं स्यात् तच्चनोक्तम् तदनु।
क्ताभाष्यकाराणांतादृशोऽर्थोनाभिमत इति पत इति भावः ॥ ॥

ननुप्रकृतसूत्रेभाष्येऽन्तरंगेचेत्यस्यप्रयोजनेपेटिकापांगुणाद्बहिरंगत्वादित्यनुक्त्वापिनियेनादृशःपरिभाषा।
र्थोभवतीतिकल्पमित्युक्तम् उदाहरणानुदाहरणमात्रस्य अर्थसाधकत्वतदसाधकत्वाभावात् उपलक्षणेनपाणि
नउपपन्नेऽस्य अतएवबहिर्द्धोन्तरत्वज्ञावगरोऽभ्यनुम् एवंविप्रतिषेधेनेतित्वज्ञावविषयकविप्रतिषेधस्यप्रियत्नोऽष्टु
ने अरएपायेतिभाष्योदाहरणमात्रान्नवैकल्पिकत्वज्ञावमात्रविषयकत्वमित्यतआह प्राथस्यादिति तदं

प्राथम्यान्नेदेवबावक्तुमुचितं ममत्वंतरंगपरिभाषयानद्वारणाभावान्नोक्तम् किं
चसिद्धान्तेनित्यत्वागुणात्पूर्वमुत्वगुणस्तु ऊठिपणावाधितत्वादनित्यः अतशब्दमा
श्रित्येत्यादिभाष्येणचपरिभाषायामंगशब्देनसमभ्याद्येनयोपात्तंशब्दस्वरूपंनिमि
त्तमेवपरस्येतेइतिस्पष्टमेवोक्तम्

तरानदसंभवादितिभावः एवंतर्हिप्रकृतपरिभाषायाल्लाटप्रणाश्येऽनंगीकृतेकथंभाष्यसंलग्नंभवेत् ऊढोन्त
रंगत्वाभावेपरत्वाद्गुणादेशोभाष्यमनुपपन्नंभवेदतस्तदन्यथानुपपत्त्यैवतदर्थोगीकर्त्तव्यइत्यतआह किंचे
ति ॥

पेन विधित्वं दंनस्येति सूत्रे स्थानेऽन्यस्य व्याख्यावसरे उपसंहारे पदि च श्कोपराचीत्यत्र नदादिनदंनविधिर्स्यान्तानां तदापणादेशस्यांतरंगत्वा
भावात्परत्वाद्गुणः स्यादित्युक्तं कैयटेन तदुक्तं च गुणस्यांतरंगत्वप्रतिपादकेन शास्त्रमाश्रित्येत्यादिभाष्यविरोधेनैवं दूषयंति पचित्यादिना
पदान्तनत्वपरत्वादित्यस्य परशास्त्रस्योत्कृष्टवाचकत्वेन परत्वादुत्कृष्टत्वाद्बाधकत्वादिति यावत् इत्यर्थो व्याख्यापनेतदानभाष्यविरोधः प
रेतु तद्व्याख्यानं क्लिष्टम् यद्यपि पदितऊनशास्त्रमाश्रित्येत्यादिभाष्ये गुणस्यांतरंगत्वप्रतिपादकेन अंतरंगत्वेन हेतुना नास्य यणादे।

पत्तु कैयटेन नदंनविधीपत्तेपरत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तम् तत्तु ऊनशास्त्रमाश्रित्येत्या
दिभाष्यासंगत्याचिंत्यम् ॥ ॥

शबाधकत्वमभ्युपेतं भाष्यकृताकैयटेन तु पर्यांतरंगत्वेन हेतुनापरत्वापेक्षमाबलवत्त्वेन तस्यत्वद्बाधकत्वम् तथापरत्वस्या
पि पूर्वोपस्थितिकत्वेन हेतुत्वसंभवात् परत्वाद्गुणः स्यादित्युक्तम् इतिविभाव्यनेतदाकैयटोक्तिरपिसंगच्छते इतिनतद्भाष्य
विरोधः तथापिनित्यांतरंगापवादेषुविप्रतिषेधसूत्रव्यापारात्परत्वादित्युक्तेरपुक्तैवः ॥ ॥ १०२

गोधेरः इत्यादौ वहिरंगपरिभाषया इत्यादेशस्यासिद्धत्वाल्लोपो --- र्वलीति लोपो न स्यादित्याशंक्यैवं वलि लोपे अंतरंगपरिभाषा न प्रवर्त्त
त इति समाहितं कैश्चित् । नहि तस्यैव इत्याद्यावपि तल्लोपविषयतायाः सत्वादंतरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या कैयटोक्तिश्चिंत्यैवेति कस्यचि
दुक्तं लोपो व्योर्वलीति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन स्वरूपमिति तन्मा दत्त वलि लोप इति वस्तुतस्तु गोधेर इत्यादौ लोपो व्योर्वलीत्यस्यांतरंगत्व रा
पादीनां च वहिरंगत्वं तस्मिन्नंतरंगे वलि लोपे प्रवृत्ते रायादीनामसिद्धत्वं प्राप्तं तन्नांतरंगे वलि लोपकर्त्तव्ये वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत
इति समाहितं कैश्चित्तदोत्याप्रकृतेन न संभवति अत्र ऊठ्यण्योरंतरंगत्वात् वलि लोपकर्त्तव्ये वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति स
माहितं कैश्चित्तद्दोत्याप्रकृतेन संभवति अत्र ऊठ्यणोरंतरंगवहिरंगभावप्रयोरू बत्निमित्तक लोपयोर्वांतरंगवहिरंगभा

वलिलोपे इंतरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तत्तु न समुक्तम् तत्सूत्रस्य भाष्ये एवं च ऊठ्यादिषु लोपातिप्रसंगमाशं
क्य पदेशसामर्थ्यान्न च वहं स्यतीत्यादौ चारितार्थ्यम् वहिरंगतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्र
वृत्तेरिति भाष्योक्तेः

वानुपपादनात् तस्माद्गोधेर इत्यादावुक्तसमाधानस्यात्रैवेष्यमेन कैयटोक्तेश्चिंत्यत्वसामनसाप्युक्तावपि तन्मशाक्यत्वात् त
स्य वलि लोप इति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्त्वंवउनमनुचितं स्यात् तस्मात्स्योन इत्यत्र इड्विषयणिच्यंतरंगे वलि लोपे वहिरंगस्य ऊठो
ऽसिद्धत्वाद्दलोपप्रसक्तौ गोधेर इत्याद्युक्तन्यायेनांतरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति केषांचिदुक्तमपि विचटपितं लोपो व्योर्वलीति
सूत्रस्य भाष्यविरोधेनेनत्रोक्तन्यायस्यं उपनि वलि लोप इत्यादिनेत्येवं वलि लोप इत्यादिग्रंथो ऽवतार्यः लोपो व्योर्वलीमति ।
सूत्रस्य भाष्यं तु मलेपवार्थं न उक्तं इत्यपम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे अयं संज्ञाविधौ किमुदाहरणमिति पृष्टे पंचसप्तेति प्रयोजनमुपपाद्यनाहत्यायां षट्संज्ञायां जश्शसो
र्लुक् नचाकृतेनलुकि पदसंज्ञापदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोतिति तदेतदानुपूर्व्यां सिद्धं भवतीति निराकृत्य इदं तर्हि प्रयोजनं पंचभिः सप्तभिरि
तिषड्भिश्चतुर्भिर्हलादिः कल्पयोज्ञममित्येष स्वरो यथा स्यादिति प्रयोजनान्तरमुपपाद्य तन्निराकुर्वता भाष्यकृता स्वरे एवधारणं स संज्ञा।
ग्रहणमनर्थकमित्युक्तम् तद्व्याख्यावसरे भवान्येनाहुः स्त्रीसमानाधिकरणपक्षस्त्रीसूत्रेनाश्रितः अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वान्यं चेत्यत्र न षड्भ्य इति निषेध इति तच्चिंत्यम् नलोपस्य हि पद
त्वसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं वाच्यम् तच्च न संज्ञाकृतत्वबहिरंगस्यानाश्रयणात् पंचेत्यत्र नि
षेधस्त्वित्यां प्राप्नोतिति तन्त्रेणेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पंचादेर्वैनामलिंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेनेत्युक्ताः अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलो
पस्य बहिरंगत्वादन्तरंगे टापि असिद्धत्वान्नाल्लिटाप्राप्तिः सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरंगायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात्सिद्ध एव त
न्निषेध इति केचित् टोक्तमपि पूर्वोक्तं चिंत्यं तदुक्तं चिंत्यमित्याह यत्त्वित्यादिना कथं तर्हि पंचेत्यत्र टाप्निषेध इत्यत आह पंचेत्यत्र निषे
धस्त्विति ॥ ॥

१०३
हर

अत एवेति नलोपे कृते संज्ञाकृतवहिरंगस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः नन्वत्र पदस्य भ्यामादिनिमित्तकत्वेन तन्निमित्तकनलोप
त्वात् शङ्कृतवहिरंगत्वमेवात्र संप्रतिपन्नमिति कृतित्वग्रहणस्यैवेयर्थ्यमेवापतितमित्यत आह परंपरयेति न्यायानमिति अत्रेति
शेषः अन्यथा यथाश्रुतेपतन्त्यविभाषाज्ञापकपरभाष्यविरोधः स्यात् तत्रवादऊठिति संप्रसारणस्याच्च निमित्तकत्वे परंपरयैव
वहिरंगत्वाश्रयणात् नन्वपदप्रतिषिद्धेनापि विहिततदंगोकार्यमेवेति न्यायेपरंपरया शाङ्कनिमित्तके वहिरंगत्वमप्याश्र।

अत एव कृतित्वग्रहणं च विनार्थम् ब्रह्मभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेपि नलोपस्य वहिरंग
त्वाभावात् भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात्परंपरया निमित्तत्वमा
दायवहिरंगत्वाश्रयणे तु न मानम् ध्वनितं चेदं नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे भाष्ये कृतितेत्रैव ॥ ◌ ॥

णोपम् कृतित्वग्रहणं च प्रसोख्यातमेव भाष्ये अत एवाह ध्वनितं चेदमिति। नत्राहितद्विधौ किमुदाहरणं वृत्रहभ्या वृत्रहभिः न
लोपकृतेदस्वस्यापि तिकृतित्वक् प्राप्नोति असिद्धत्वान्न प्राप्नोतीति तद्विधावित्यस्य प्रयोजनमुपपाद्य तद्विधौ चोक्तं किमु
क्तं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तत्प्रयोजनं निराकुर्वता परंपरया निमित्तत्वमादाय वहिरंगत्वं ताल्ली
ति ध्वनितम् यदि तत्स्वाकृतैनैव तत्प्रयोजननिराकरणे सन्निपातेत्युक्त्या तन्निराकरणमनर्थकं स्यात् भाष्ये तद्विधौ चोक्ते
मित्यत्रकृतन्मेजन्त इति सूत्रे इति शेषः स्मरणीपः ॥ ◌ ॥ ◌ ॥ ◌ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
१०४
104

भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं अस्माभिरिति शेषः ननु हि सन्निपातपरिभाषायास्तु गमावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैवत्याचष्टे स
न्निपातेनेति कैयटः ननु तथैवेति प्रतीकमुपादाय बहिरंगपरिभाषायाश्चनादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयणेनेत्यर्थः भाष्यकृतानुसंज्ञानि
मित्तस्य न बहिरंगत्वं विभक्तिस्तु सज्ञानिमित्तं न लोपस्य परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वाश्रयणेनेति वस्तुतस्तु कुत्सेजंत इति
सूत्रभाष्ये सन्निपातेति परिभाषाप्रयोजनत्वाख्यानावसरे ग्रामणिकुलमित्यादो नुगभाव प्रयोजनमुपपाद्यैतदपि प्रयोजनं बहिरं
गत्वस्य चमंतरंगस्तु कु असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्येतत्प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषायाः पूर्वं निराकृते अनंतरं च न लोपः तत्र हृ भिः भूण
हृभिरित्यत्र नलोपे कृते हृस्वस्यपिति कृति तुग् भवतीति तुक् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवि
तीति पुनरुक्तस्याप्रयोजनं नांतरमुपपाद्य यत्तदपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यतीति असिद्धत्वेन तन्निरा।

भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्

कुर्वता भाष्यकृता असिद्धत्वं च पूर्वं प्रक्तं। न बहिरंगपरिभाषयैव वाभिमतं नलोपः सुप्स्वरेति तत्रैव तत्र त्यत्तु ग्विधिप्रयोजनस्य निराक
रिष्यमाणत्वात्तत्र सन्निपातपरिभाषायास्तत्प्रयोजननिराकरणं तु असिद्धं नावलंबि निराकरणीयमित्येव तत्र भाष्यकृतातात्प
र्यम् न तत्र सन्निपातपरिभाषायामेवाग्रहः सिद्धांतावलंबनं तु निष्करणं बहिरंगपरिभाषयैवेति बोधम् अत एवेतदस्वरसं
मनसि निधायैव वक्तव्यमेजंत इति सूत्रे असिद्धो नलोप इति प्रतीकमुपादाय नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्ध इत्युक्त्वा बहिरंगमिति चेत्याह कै
यटः तस्मात्तेन ज्ञाप्यबलेन परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वं नास्तीति कल्पमित्युपयुक्तम्

१०४

इदानीं पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति अंतरंगे इति नन्वेवं लोपो व्योर्वलीति सूत्रे त्र्यादिषु चातिप्रसंगो भवती
ति इहापि प्राप्नोति त्र्यास्थिनो व्रीहयः त्रयणः इति न्याशंकाया उपदेशसामर्थ्यात् त्र्यादिलोपो न भविष्यतीति समाधायापत्रस्त
स्तदुप देशप्रयोजनं संप्रसारणहलादिशेषसूत्रे धवकारस्य श्रवणं यथा स्यात् उकणः उकरणावाभ् उग्वीति
वार्थे तादृशीयपादनेन तत्सामर्थ्यविघटनाशंकापानवावहिरंगलक्षणत्वादिति समाहितं भाष्यकृता तच्चाविरुध्ये

अंतरंगे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः त्र्यादिषु पदसं
स्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् एतेन अंतरंगे बहिरंगाद्वलीय इति
परिभाषांतरमित्यपास्तम्

न जातस्य तत्कालप्राप्तिकस्य च बहिरंगस्याभावात् उपदेशावस्थायामेव तत्प्रसक्त्या तस्योभयपक्षयत्वासंभवादित्यत
आह त्र्यादिष्विति एवोक्तवाक्यार्थोपपादनेनैव तदुक्तं भवति अनयैवार्थद्वयस्यापि क्रोडीकाराच्चैकपद्यायमिमतं
अंतरंगं बहिरंगाद्वलीय इति वचनांतरकल्पनमफलमिति तदेवाह एतेनेति ॥ ॥

ननु नान्यापरिभाषया अर्थद्वयस्याङ्गीकारः संभावयितुं शक्यः अपितु बहिरंगमप्यनुत्सार्यान्तरंगे कर्तव्ये ज्ञाने बहिरंगमसिद्धं नै
व मित्येकपर्यायार्थ इत्यतो विप्रतिषेधसूत्रस्य परिभाषान्तरप्रत्याख्याने हेत्वंतरत्वेनाह यनामिति विप्रतिषेधसूत्रे हि अन्तरंगबाधं मरंगव।
लीयो भवतीति परिभाषान्तरस्य प्रयोजनान्युपपाद्य एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि पदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या पदि संति प्रयो।
जनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंग इति किं प्रयोजनं पचावेदं पचमिदं असिद्ध।
स्याद्बहिरंगलक्षणस्य गुणस्यान्तरंगमेत्वं माभूदितीत्युक्त्वा उभे न हि परिभाषे कर्तव्ये इति वादिना एष्टेः सिद्धांतिनेत्याह अनयैव

येनाभाग्निन्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येनस्याः प्रत्याख्यानाच्चा ॥

सिद्धमिति उक्तम् पश्चात्तद्व्याख्यानाय यथा पुरुषोयं प्रातरुत्थाय यान्यप्रतिशरीरकार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबंधि
नामिति प्रत्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्य लोकदृष्टान्तेनान्तरंगस्य बलीयस्त्वसमर्थनपरं भाष्यं तं वाहऊदिति सूत्रस्थो न यहणज्ञापितबहिरं
गपरिभाषासिद्धान्तरंगबलीयस्त्वसमर्थनपरं ना एवं वचनसमर्थनपरमिति नितेन हि विरोध इति तदाशयः ॥ ॥ ॥

एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ लिंगमाह अंतरंगे इति नित्येत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथेन केयटाद्यर्वाचीनसिद्धांतखंडनायेतदिति ऽऽस

द्धांतमाह इयं चेति नन्विदं न सपादसप्ताध्यायीस्थानत्वेनत्रभाविलक्ष्यपराहतत्वात् एतेन त्रिपाद्यामसिद्धत्वात्तत्र न प्र

वर्तेत इत्यत आह स्वसिद्धांतसंरक्षणायेतस्याः सपादसप्ताध्यायीस्थत्वं संपादयितुं तत्र ज्ञापकमाह अस्यां चेति एवं वाह ऽऽ।

द्विति सूत्रस्य सपादसप्ताध्यायीस्थत्वात्तस्य ऊठ्ग्रहणज्ञापितत्वेनैतस्या अपि सपादसप्ताध्यायीस्थत्वं सिध्यति न

अंतरंगशास्त्रीयत्वमस्या लिंगम् इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् अस्यां च वाहऊठिति।

सूत्रस्य ऊठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूप

धगुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ विशेषोऽह इत्यादिसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव संप्रसारणस्य बहिरंगस्य संप्रसारणस्या

सिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्यात् न च पुगंतेति सूत्रेण मितन्त्सिको विशेषणं अत एव भिनत्तीत्यादौ न

गुणः ॥ ॥

दे वदर्शयति इत्येषेति इदानीं विपदेवाचकत्वं दर्शयति अन्यथेति ननु पुगंतेति सूत्रे इको गुणेति परिभाषोपस्थित।

इकः वस्तुतः कार्यित्वेन श्राधान्यात् नहि शोषणत्वमेव निमित्तस्य संभवति तथा सति गुणस्याजानंतर्य्यकार्य्यत्वस्य स

त्वान्वक्तेनाजानंतर्ये तिपरिभाषया निषेधे ज्ञापिते पिस्वांशे चारितार्थ्याभाव इत्याशयेनाशंकिते नचेति ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परि॰शे॰

106

परिहरति प्रत्ययस्येति प्रकृतिनिमित्तभूतस्येत्यर्थः नचैवं पुगंतेत्यस्य पुगंतलघूपधांगस्य सार्वधातुकार्धधातुकपरकस्य गुणादे ।
शो भवति सत्विक इत्यर्थसंभवे भिनत्तीत्यादौ गुणो दुर्वार इति नत्र निखिलपूर्वोक्तार्थस्यासमन्वयात् इको निमित्तविशेषणत्वेन सार्वधातु
कार्धधातुकपरस्य इको गुणादेशो भवति सचेत् पुगंतलघूपधांगस्यावयव इत्यर्थे येन नाव्यवधानमिति न्यायेन संधत्तीत्यादावुपधा
संपादकवर्णमात्रव्यवधानेन तत्प्रवृत्तावपि भिनत्तीत्यादौ तदधिकव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावान्न दोष इत्यतः हेत्वंतरमाह पुगंतेत्या

एवं च नाजानंतर्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययस्यांगांशत्वस्थिता ।
कांतत्वेन तत्रैवान्वयात् पुगंतेत्यादिकमिथारयास्प्रयणोनप्रत्ययपरांगावयवलघूपधा
रूपेको गुण इति इको गुणवृद्धीति सूत्रे भाष्यसंमतेर्थे भिनत्तीत्यादौ दोषाच्च अकारांते चो
पसर्गे नकारांते चोपसर्गे वहेर्वा णिस्वविचोरनभिधानान्नलत्वं ॥ ॥

दीति ननु प्रत्याय्याकारांत उपसर्गे ण्विविश्वाय्यनकारांते चोपसर्गे वहेर्वा णिस्विविचोः सनोः सत्त्व छिप्रो हो व्यूह इत्यादिसिद्धिः असा
त्ति तल्लस्मिन् पुगंमेनिगुणो प्रोहः व्योह इत्यनिष्टं स्यात् तस्मादिष्टसंपादनेनानिष्टवारणे नचऊठ्प्रसरितार्थत्वेन तस्य ज्ञापकस्या
संभवः स्यादित्याशंकां परिहर्तुमाह अकारांते चेति ज्ञापकपरभाष्यप्रामा
ण्यादिति रिभावः ॥ ॥

८६

ननु तदनभिधानेपि वार्णादित्यादीनां तदभावात् तदर्थं सूत्रग्रहणं आवश्यकमेवेत्यत आह वार्णादिति ननु एवमर्थासंगतिरित्यत
आह। यातत्ताम् इति। नन्वेवमपि श्रोहेत्यादीनामप्येवमेव सिद्धिः कुतो नेत्यत आह। श्रोहेत्यादीनामिति ननु एवं यत्र ठस्त्र इति ऊठो भावा
द्धेरभावावपि अत्र श्राद्धेहेति वृद्धिर्दुर्वारैवेत्याह असेति ननु त्रिपाद्यामियं न प्रवर्तते इत्युक्तम् तत्किं यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे वा। नाद्यः
तत्र तत्प्रवृत्त्यभावस्य सर्वसंमतत्वात् न द्वितीयः तत्र तत्तत्कार्यविधायकैः त्रिपादिस्थैः स्वप्रवृत्तिलिंगचिह्नितपरिभाषाणामात्मवणाता
सां त्रिपाद्यामपि अभ्युपगमात् अत एव ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ त्रिपादिस्थपरत्वात् तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो
वलीयानिति सूत्रस्य भाष्योक्तव्यवस्था संगच्छते तस्मात् तत्र तत्प्रवृत्त्यभावाय यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः कार्यकालपक्षे तु तत्र तत्प्रवृ

वार्णादित्यादितत्ऊठः किंपि वोध्यम् प्रकृतनामनेकार्थत्वान्नार्थासंगतिः श्रोहेत्यादावसाध्वेव ऊठ्वृद्धेरभावे
आस्येहस्यानर्थकत्वात् श्राद्धेहो होत्यस्यापि प्रवृत्तिः नवकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्
पूर्वत्रेति परस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितवहिरंगत्वाभावात् तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासं

निरस्येवमिति केचित् सिद्धांतं तं चेत्यादिना शंक्य किंकार्यकालपक्षे परिभाषाविशेषस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरुपपद्यते उत तत्सामान्य
स्य नाद्यः तस्याभ्युपगमपराहतत्वात् न द्वितीयः इत्याशयेन परिहरति पूर्वत्रेति तथा च सामान्यतः पातित्वादंतरंगपरिभा
षा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते इति वाच्यम् तयास्वासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते नत्वं किं पूर्वस्मिन्नंतरंगे त्रिपादीस्थे कर्तव्ये परं पदवहिरंगं तस्य प्रतिपा
द्यते उत परस्मिन् त्रिपादिस्थे अंतरंगे कर्तव्ये पूर्वं यत्सपादसप्ताध्यायीस्थं त्रिपादिस्थं वा तस्य नाद्यः तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणैव
सिद्धावेतत्परिभाषाया नैष्फल्यात् न द्वितीयः तत्रापि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण पूर्वं वहिरंगं दृष्ट्वा परांतरंगस्यासिद्धत्वेन त
न्निरूपितपूर्वस्य वहिरंगत्वाभावेन तयात् स्यासिद्धत्वप्रतिपाद्यस्यासंभवात् ॥ ॥ ॥ ॥

प·शे·

१८

~~१०८~~ 107

नचैवं पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनतत्प्रवृत्तेः प्रागेवैतत्परिभाषयापरंप्रतिपूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निरूपितपूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रे।
त्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनमयुक्तमित्याशंक्यते नचेति परिभाषायायापरंप्रतिपूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निरूपितपूर्व
त्वाभावात्पूर्वत्रेत्यस्यैचसंबंधः नपूर्वत्रेत्यनेनपूर्वप्रतिपरस्यांतरंगस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निरूपितवहिरंगत्वाभावा
दंतरंगपरिभाषायाअत्रविनिगमनाविरहः अपिचतस्मिन्नुभयोरप्रतिपत्तिरितिपरिहरति एवंतर्हीति ननुयथा
सत्प्रतिपक्षस्थलेपरस्परप्रतिवध्यप्रतिवंधकाभावादुभयहेतुकानुमितिर्नभवति तथापितथात्वादुभयोरप्रवृत्तिरितिवा।

नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वादभावेनतंप्रतिपरासिद्धत्वंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यम् एवंहिवि
निगमनाविरहादुभयोरप्रवृत्त्यापत्तेः किंचपूर्वत्रेत्यस्यप्रत्यक्षत्वेननैतेनानुमानिकाअस्यावाधएवोचि
तः अतःकार्य्यकालपक्षेपित्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव ॥ ॥

च्यम् तत्रयुक्तम् सत्प्रतिपक्षेउभयोर्हेत्वोस्तुल्यवलत्वेनपरस्परंतथात्वसत्वादुभयोर्हेतुकानुमित्यभावेपिप्रकृतेआनु
मानिकांतरंगपरिभाषापेक्षयाप्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्यवलवत्वेनोभयोस्तुल्यवत्तवत्वेनथापादनस्यदुर्घटत्वादि
त्यतइष्टापत्त्यापरिहरन्नाह किंचेति उपसंहरति अतइति ॥ ॥ ॥

ननुखरवसानयोरितिसूत्रेभाष्येविसर्जनीयोनुत्तरपदे।विसर्जनीयःअनुत्तरपदइतिवक्तव्यं इहमाभूत्वार्कुटः नापि।
मइतिवचनकर्तव्यानामापाद्यतनर्हिवक्तव्यंविसर्जनीयोनुत्तरपदइतिनवावहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगोरेफः अंतरंगोविस
र्जनीयः असिद्धंवहिरमंतरंगेइत्युक्तात्रिपाद्यामप्यंतरंगपरिभाषासंचारस्यस्पष्टमुक्तत्वेनअन्यत्रासिद्धस्यापिशास्त्रस्यवलवद
वचनंविरहसहक्तनलस्यसिध्युद्भावकत्वेनवलवत्वांटानुमानिकार्थंतरंगपरिभाषायावधइत्यभिमतंभाष्यकृताम् अन्य
थात्रिपाद्यापरिभाषासंचारपरंभाष्यमयुक्तंस्यात्तस्मादितद्भाष्यविरोधात्त्रिपाद्यामस्याअनुपस्थितिरेव युक्तमितिचेन्मै
वम् पूर्वपक्षिणातथोक्तत्वेनतस्यतथाभिमतत्वेपिसिद्धांतिनाअनुमानिकापेक्षयाप्रत्यक्षसिद्धस्यशास्त्रस्यवलवत्वेनतेनत

अतएवकार्यकालपक्षमेवोक्तस्योक्तयुक्तिमुक्तात्तोयुक्तोपंपरिहारोनवावहिरंगलक्षणत्वादिनी
युक्तम्

स्यावाधे कार्य्यकालपक्षमेवोपक्रम्यकृतोनखल्वेतनत् द्वयोःपरिभाषयोःसावकाशयोः समवस्थितयोःपूर्वत्रासिद्धमिति अ
सिद्धंवहिरंगमंतरंगइतिच पूर्वत्रासिद्धरित्येतामुपस्थ्य ःसिद्धंवहिरंगमंतरंगइत्येतयाअस्याभविष्यतितत्पुनरसिद्धंवहिरंगमं
तरंगइत्येतामुपस्थ्यपूर्वत्रासिद्धमित्येतयाव्यवस्थास्यात् अतःकिंअतोयुक्तःपरिहारइत्युक्तेनतथानभिमतत्वात् तस्मादेतत्सि
द्धांतभाष्यप्रामाण्यात् एतद्द्वयेपित्रिपाद्यामेवतदनुपस्थितिरेव अन्यथानद्युक्तंस्यादित्याह अनएवोति उभयत्राप्येत
दनुपस्थितिरेवेत्यर्थः ॥ ॥

प॰शे॰

१०८

108

वचनमिति विसर्जनीयोनन्तरपदे इत्याकारकमित्यर्थः वचनार्थस्तु उत्तरपदे सन्निपोरेफो निष्पन्नः तन्निमित्तकस्य विस
र्जनीयो न भवतीति तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव न सत्रस्य कारेफ उत्तरपदनिमित्तकः किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः नार्कूटः
इत्यादौ मुत्तर्हि तन्निमित्तत्वे पि रेफस्य उत्तरपदनिमित्तत्वादकारस्यादित्वस्योत्तरपदं निमित्तमस्त्येव स्पष्टश्चायमर्थस्तत्रे
के पटे न पदांतस्तत्रस्यन दोष इति लत्वार्थं वचनारंभोप्यत्र प्रमाणमित्याह अत एवेति पत्तद्वये पि त्रिपाद्यामेतदसंचा
रादेवेत्यर्थः स्यादेतत् शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यधिकरणीय प्रमाणबलात् प्रमेय ॥

विसर्जनीयस्त्रे भाष्ये सिद्धांतिना त्रिपादिस्थेंतरंगे कर्तव्ये यं परिहारो न प्रयुक्त इति तदर्थः किं तु व
चनमेवारभ्यमिति तदाशयः अत एव निगात्यते इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारभ्यमन्य ॥
थांतरंगत्वात् णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्दे पर्यस्य स्फुमेवायेपि लत्वानुरोदानुमानिकार्थंत
रंगपरिभाषयाप्रत्यत्तसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्य वाधं वदंतिते पि लक्षणैस्त्रभिर्नादरणीय इतिदिक ॥ ॥

बलाबलस्यज्ञाय स्त्वमिति न्यायेन स्पष्टतिसजानीय आनुमानिक परिभाषापेक्षया श्रुति सतोपमत्त्यसिद्ध पूर्वत्रासि
द्धमिति शास्त्रस्य बलवत्वेपि यथावेदं कृत्वावे दिंकरोतीति श्रुत्यपेक्षया बलवत्प्रमेय आचमानादिपदार्थाश्रितत्वेन श्रु
वांतेन कर्तव्यमित्यादिस्पष्टते र्वलीयस्त्वं तथा बलवत्प्रमेय लत्वाश्रितत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध शास्त्रापेक्षयानुमानिकाप्य पि
परिभाषाया बलीयस्त्वमिति लत्वानुरोधात्कार्य्यकालपक्षे परिभाषाया स्त्रिपाद्यां मप्रवृत्तिमाश्रयंतियेके चिन्तेपटादयस्त

१०८

वस्तुतस्तु कुतो न खल्वित्यादि उत्तरभाष्यानुरोधेन नार्कुःइत्यादौ विसर्गवारणाय वार्तिककारेण रव्यविसर्जनीयो नुत्तरपदे इति
वार्तिकप्रत्याख्यानपरेण भावबहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्य एवमेवासिद्धा भवतीत्यंतेनैकदेशीति कल्पितमुक्तम् अपि तु कुतो न ख
ल्वित्यादिनायुक्तान्दूषणाकथनेन मुग्धत्वादेतस्यैवैकदेशयुक्तित्वं प्रतीयते अथवा समासेनञ् पूर्वेक्लोत्वितिसूत्रस्य प्रत्यपेक्षन प्र
हणाक्रमहणः विषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षे स्वरवसानयोरिति सूत्रैकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येतदपेक्षया परत्वा
द्वि प्रतिषेधे परमितिव्यवस्था न च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन स्वेन रपूर्वापेक्षया पर
स्यासिद्धत्वप्रतिपादनेपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षयास्वस्यासिद्धत्वमप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभावाच्चान्त्योसप्रयत्नस
वर्णमित्यादौ तु लोकसिद्धस्य घटकपदार्थबोधमात्रेणावाकार्थबोधेनस्यापेक्षा ने त्वनानास्तिकिंचनेत्यत्र च सर्वमित्यात्वाप्रति
पादनान्यथानुपपत्त्यास्वात्ममिथ्यात्वप्रतिपादनेपि न दोषः अन्यथास्यातिरिक्तत्वेन श्रुतिः संकोचे च प्रमाणाभावः नैवं तथा
विधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किंच श्रुत्यनुग्राहकटस्यतेन हेतुना मिथ्यात्वं साधयतो दृष्टत्वाविशेषात् श्रुतेरपि मिथ्यात्वेबा
धकाभावान्न किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्व्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वित्यादि प्रयुक्ता अतः किमिति शिष्टे।
अतः युक्तः परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अतः इमस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्त इति पदं शिष्टेष्वस्तु प्रमाणाभावव्या।
हतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न बाध्य इति तु न युक्तम् नहि प्रत्यक्षसिद्धस्य शास्त्रेण बाधे दृष्ट वचनेनै।
वोपपत्तौ औदुंबरीन्यायेन तत्परित्यज्य वचनांतरकल्पनमपि वाच्यं शिष्यकोपे विरुद्धमिति न्यायेनानुमानिकवचन
स्य बलवत्सहकारित्वं यथा औदुंबरीन्यायाभावनाशात् प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यनुमानिकेन वचनेन बाधस्य न्याय्यत्वात् स्पष्टश्चा।
यं न्यायः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि आचांतेन कर्तव्यमित्यादिस्मृत्या आचमनादयः पदा।
र्थाः वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादि श्रुत्युक्तक्रमादिभिर्बाध्यं तेनेत्येति विचारे प्रसक्ते प्रमाणबलाबलविचारे क्रियमाणे

श्रुतिरूपस्यप्रमाणस्यनिरपेक्षत्वेनसापेक्षस्मृत्यपेक्षयाबलवत्त्वेनश्रुत्युक्तक्रमादिभिः स्मृत्युक्ताआचमनादेर्योबा
ध्यत एवेतिप्राप्ते प्रमाणबलात्प्रमेयबलस्यज्यायस्त्वात्प्रमेयबलाबलविचारे स्मृत्युक्ताआचमनादीनांप्रमेयाणांस्वयंपदा
र्थभूतत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षयाबलवत्त्वेनसापेक्षाया अपि स्मृतेर्बलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेनब
लवत्वान्निरपेक्षाया अपिश्रुतेस्तद्दुर्बलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेन दुर्बलत्वान्नतदुक्ताचमनादीनांश्रुत्युक्तक्रमादि
भिर्बाधः अपि तु स्मृत्युक्ताचमनादिभिरेवतदुक्तक्रमादीनांबाध इति सिद्धान्तः शिष्टकोपे इति त्वधिकरणपूर्वपक्षसू
त्रम् तदर्थस्तु शिष्टायाः श्रुतेः अकोपे विरोधे अविरुद्धं स्मृत्युक्ताचमनादिकं कर्तव्यमिति चेन्न शास्त्रपरिमाण
त्वात्क्रमस्य शास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथा सति शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं आचमनादयो बाधेरन्निति यावत् एवं च प्रकृतेपि
अपूर्ववचनविरहसहकृतबहुत्वाश्रितत्वेनानुमानिकस्यापिवचनस्य पूर्ववचनसहकृतदुर्बलत्वाश्रितप्रत्यक्ष
सिद्धशास्त्रापेक्षयाबलवत्त्वं बोध्यम् एवं निसंयोगान्तस्त्रस्य बहिरंगलक्षणादिति वार्तिकम् तद्भाष्यं च संगच्छते
इदाभ्यां निष्ठेति सूत्रे वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकस्य कार्तिः इत्यादिसिद्ध्यर्थं न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति भा
ष्यम् मादुपधायाश्चेति सूत्रे तन्मतोः पर्यन्तं नामं तस्यापत्रवतत्व्याप्त्यर्थं नामन्ते प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय ना
मन्तेप्युक्तं न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यम् अट्कुप्वाङ् इति सूत्रे अकारान्तर्थं नामन्ते इत्यनकारस्य णत्वार्थं तु भा
दिषु तन्नमनशब्दपाठोत्तापक इत्युक्तं अनन्तरं स्नानेमुनिरित्यत्र विप्रत्यर्थं तत्पाठस्य चारितार्थ्याशंकायां बहिरंगा वृद्धिः
अन्तरंगं णत्वं असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्युत्तरभाष्यं च अन्यथा एतद्भाष्यं च तत्र पमम्प्युक्तं स्यादित्यर्थ लघुविलेन ।

द्यं चेत्पारभ्यादि गित्यं तेन ग्रंथेन कैयटाशुक्तिं खंडयन्नं सिद्धांतमुक्तोदानीं प्रकृतपरिभाषायाः ज्ञानं तत्कालप्राप्तिकं चेत्यर्थद्वयं प्र
ज्ञानं तत्राद्यर्थस्य ज्ञापकस्य स्यनुसारेण सिद्धावपि द्वितीयार्थस्य निर्मलत्वेन अप्रामाणिकत्वमित्याशंकां वारयन्नाह अन्यथेवेति न
त्वल प्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थांगीकारादेवेत्यर्थः अत्रत्याङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्कालप्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थोऽवश्यमाश्रयणीयः अन्यथा
याधातूपसर्गसंबंधकार्यत्वेन गुणस्यांतरंगत्वेऽपि प्रकृतपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या खट्वा आ ऊढः इत्यादौ परत्वाद्वृद्धौ गुणे चाव्यवस्था इमा
दीनां सिद्धावाङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः नन्वाङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः नन्वाङ्ग्रहणं स्वप्रकृतार्थज्ञापकत्वमप्रामाणिकं कु
त्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह संप्रसारणाच्चेत्यतीति धर्मिकल्पनापेक्षया धर्मकल्पनायां लघुत्वान्न तद्भाष्यवचनांतरं ज्ञापकम्प

अत एवोमाङोश्चेत्यत्राङ्ग्रहणं चरितार्थम् नापि खट्वा आ ऊढ इत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वांतरंगत्वा
द्गुणोक्तेनेह वृद्धिप्राप्तौ परत्वपार्थ्य साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनंतरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात्त्वदाप्रा ।
दस्य समुदायेन योगात् गुणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

रमिति तदीशयः तद्वत्तरस्यारस्यान्तु वचनांतरं ज्ञापकमेव तदित्यपरे अयं तेषामाशयः संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भा
ष्ये आङिः परत्वे पूर्ववचनं तु ज्ञापकमन्तरंगबलीयस्त्वस्य एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरंगं बलीयो भवतीत्युक्तम् न चैतद्भा
ष्यानुरस्यानदर्थं ज्ञापकत्वाप्रतीतिः अपितु वचनांतरमेव ज्ञापितमिति प्रतीयते अत एव किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन
मिति पृष्टे अग्निः अत्र वायुः अत्र इत्यादौ अग्निर्यो अत्रेति वाक्यसंस्कारपक्षे यणादेशो ॥ ॥

वाधित्वांतरंगत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घइत्यादीनिप्रयोजनान्युपपाद्यतानिविप्रतिषेधेन निराकृत्य अनंतरं इदंतर्हि।
प्रयोजनं उक्ता अत्रलत्ता अत्र पूर्वसवर्ण प्राप्नोति वहिरंगलक्षणं अवर्णविकारः अतोरोरलतादलत इत्युक्तम् पूर्वसवर्णोभवत्यं
तरंगत इत्युक्तानचावश्यमेवं प्रयोजनं आद्ययोगे वहूनिप्रयोजनानिसंतियादर्थमेषापरिभाषाकर्तव्याइत्युक्तिःसंगच्छते अन्य
थानत्ज्ञापितस्यपरिभाषात्वेनव्यवहारस्यासंगत्यापत्तेः नापिवाहऊठितिसूत्रज्ञापितेवानेनज्ञाप्यतेज्ञापकांतरवैयर्थ्यापत्तेः तस्मा
त्संप्रसरणाच्चेतिसूत्रभाष्यस्यप्रकृतार्थज्ञापकत्वासंभवात्संप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्यस्यष्टमिष्टकिरयुक्ताः तद्भाष्यस्यप्रकृ
तार्थज्ञापकत्वासंभवानकुलत्वादितिस्यादेतत् ननुविप्रतिषेधस्यउभेतर्हिकर्तव्येनेत्याह अनपेक्षवसिद्धाम्रिहापिसोने।
ति असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यअंतरंगेयणादेशोभवतीतिवचनांतरप्रत्याख्यानपभाष्यानुरोधेनसंप्रसारणाच्चेतिसूत्र
स्थभाष्यंनवचनांतरपरतयाव्याख्येयम् अपितकृसवचनपरतयैव अन्यथाअंतरंगवलीयस्त्वमनाइत्यवहिरंगासि
द्धत्वेनेववार्तिकोक्तप्रयोजनानांनिर्वाहकरणं भाष्यकृतामनुपपन्नंस्यात् नचैवंज्ञापकांतरोपवर्णनवैयर्थ्यमितिवा
च्यम् ऊठ्यहणज्ञापितवचनस्यतत्रसत्तापकस्यप्यनुसारेणानानवहिरंगस्यलेपव प्रवर्तत इतिभ्रमनिवारणाय।
ज्ञापकांतरोपवर्णनस्यसार्थिक्यादितिचेन्न वहुप्रमाणविरोधाद्उभेतर्हिकर्तव्ये इतिविप्रतिषेधसू— स्यांतरंगवलीयस्त्वनि
राकरणपरभाष्यकारवचनस्यवार्तिककारोपन्यस्तांतरंगवलीयस्त्वेनसकलप्रयोजननिर्वाहाभावाद्ऊठ्विधानज्ञापितस्यो
पन्यस्तपरिभाषाआवश्यणायपणीयत्वोपन्यासतयावार्तिककारोक्तस्योनादिसकलप्रयोजनविर्वाहयोग्यताशालित्वमा
त्रपरमितिस्त्वपर्यत्वेननेतव्यत्वात् नचप्रथमश्रुतविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यवेदोवाधापदर्शनादित्यधिकरणेनात्रसंज्ञा-

॥ तविरोधिन्यायेनवरमस्तु ॥ ॥

अनसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रस्थाभाष्यापेक्षयाप्रबलत्वात्तानदनुरोधेनतदन्यथानेत्युक्तमितिवाच्यम् वहुप्रमाण
विरोधात् प्रथमश्रुतस्यापितस्यचरमश्रुतानुसारेणान्यथानेतुंयुक्तत्वात् असंजातविरोधित्वापसत्वेनप्रक्र।
तात्तगुणः नक्षत्रऋग्गादिपदानांसन्निहितंप्रथमोपस्थितवेदपदार्थाविरोधेनैकवाक्यत्वप्रतीतिरदेकवाक्य
त्वप्रतीतिरनेनप्रकरणव्यवधानात् तथासतियथातत्रैतेनन्यायेनएकवाक्यत्वभंगापत्यास्वार्थाल्लिंगवचनंत
थात्रतेनन्यायेनस्वार्थाल्लिंगवचनेसंभवति प्रवात्रानेकप्रकरणव्यवहितयोनयोरकार्थत्वेनैकवाक्यतासंभवतिअ
र्थैकत्वादेकवाक्यमितिन्यायात् अतएवङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येकथंपुनरिहोच्यमानाःस्वादयः एकत्वा
दिष्वर्थेषुशक्याविज्ञातुं इत्यादिप्रश्न एकवाक्यत्वात् एकवाक्यंतत्त्वेदंचेतिपरिहृत्य अनंतरं चययेकंवाक्यंतच्चे
दंचकिमर्थनानादेशस्थंक्रियते इत्यादिश्यकौशलमात्रमेतदाचार्योदर्शयति यदेकंवाक्यंनानादेशस्थंकरोति
तिपरिहृतंभाष्यकृता तथाचानेनभाष्येणअनेकप्रकरणव्यवहितानामत्वकर्मणिद्वितीयेत्यादीनांस्वादिवि
धायकवाक्यैनैकवाक्यतासमर्थनंसंगच्छतेभाष्यकृतामितिवाच्यम् एवमपिउभेतर्हिकर्तव्येनेत्याहेत्यादी
प्रथमश्रुतवाक्यस्यावश्यमेषापरिभाषाकर्तव्येतिचरमश्रुतस्यचषोडशोग्रहणाग्रहणाकत् भावाभावप्रतिपा
दकत्वेनसर्वथैवविरोधादेकवाक्यतयाः असंभवादित्यसंविस्तरेण विस्तरस्तुअन्यत्रद्रष्टव्यः प्रकृतमनुस्

॥ ॥ ॥

प॰शे॰

२२२

ननुअन्यत्रस्थितस्यषष्ठीत्यस्यअनुकरणेशिवइत्यनेनसंबंधेनद्वंद्वकस्यषष्ठीसमासेसंबोधनप्रयोगेवाशिवष
ष्ठीत्यादौप्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यनवद्यत्वेनाङ्त्वमादाय ओंमाङोश्चेतिपररूपार्थमाङ्ग्रहणंचरितार्थम् त
त्रयात्वप्सर्गनिमित्तककार्य्याभावेनांतरंगपरिभाषायाअसंचारादित्यतआह षष्ठीत्यनुकरणस्येति षष्ठी
त्येवंयत्त्वात्स्येकमनुकरणंतस्येत्यर्थः नचैवंहि इत्यस्यानुकरणंव्यर्थम् निउत्नावयवस्यषइत्येतस्य इदमनुकरणमि।

षष्ठीत्यनुकरणस्यशिवादिशब्दसंबंधेननास्यप्रवृत्तिः ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रस्थभाष्यप्रा
मारोपनानित्यंप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादायलब्धाङ्त्वेपतदप्रवृत्तेः ॥ ॥

तिबोधनापत्तस्यसाफल्यकात् अत्रकेचित् षष्ठीतिसमुदितमनुकरणमित्यादाय आङ्त्वस्यतत्रैकदेशानिष्ट
त्वेपिसमुदायानिष्टत्वेनप्रकृत्यपर्मत्वात् पररूपस्याङ्मात्रकार्य्यत्वात्तत्रातिदेशस्यैवासंभवः तथासति।
ति षष्ठीत्यनुकरणस्येत्यादिग्रंथस्तुश्राचामनुरोधेनेतिबोध्यम् इत्याहुः अनुकार्य्यफलाभावेनाङ्त्वस्यतत्रा
तिदेष्टुमशक्यत्वेनासंगतोयंग्रंथ इत्यपिकेचित् स्यादेतत् ॥ ॥ ॥

२२२

नन्वेवमपिनत्कालस्त्राप्तिकंचेत्यर्थे आङ्ग्रहणासज्ञापकत्वंनसंभवति स्पद्दकात्पूर्वशनिसूत्रस्यभाष्यविरोधा
तत्रहि पदद्वयाश्रितत्वेनस्फुटोवहिरंगत्वमादायतस्यासि – त्वात्संचस्करतुसंचस्करुरित्यत्रगुणोनस्यात्समच
स्कदित्यत्रचदीर्घोलघोरितिदीर्घः स्यादतस्तत्रित्रन्यर्थं उपदेशिवद्वावश्चवक्तव्यः ऋत्यायायगुणार्थेनतावत्रा
र्थः वक्तव्येनतं

पत्तुपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यते ततःसाधनेनउपसर्गेणतत्संज्ञकशब्देनसाधनेनकारकेणतत्प्रयुक्त
कार्यैणअतएवात्नुभूयतेइत्यादोसकर्मकत्वात्कर्मणिलुका – सिद्धिरितितन्न क्रियायाःसाध्यत्वेनवोधा
त्साध्यस्यचसाधनाकांक्षत्वात्तत्संबंधोतर – वर्तित्वात्क्रियावोधेनसाधनकार्याप्रवृत्तेस्तुतरमेवक्रि
यायोगनिमित्तोपस – संज्ञकस्यसंबंधोचित्यात् अतएवस्पद्दकात्पूर्वेशनिसूत्रेपूर्वंधातुरुपसर्गे
णयुज्यतेइत्युक्तामैतत्सारमापूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चाउपसर्गेणत्युक्तयुक्ता अस्येवयुक्तत्वमु
क्तम् साधनंहिक्रियांनिवर्तयतीत्यादिना उपसर्गेणोत्पार्थान्तरभावेणधातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषुक
र्मणिलकारा – सिद्धिः पश्चाद्द्योतत्वोधनायद्योतकोपसर्गसंबंधः ॥ ॥

योगादेर्गुणविधानेन संयोगोपधग्रहणंकृ – र्थेचङिदीर्घप्रतिषेधार्थेनापिनार्थः वदस्मितीयंभगवतः कृत्रिमा
॥ संज्ञा ॥ ॥ ॥

प.शे.

११२

112

युक्तमिहद्रष्टव्यंकिमंतरंगेकिंचबहिरंगम् धात्वुपसर्गयोर्यत्कार्यंतदंतरंगंकुतएतत्पूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेपश्चा।
त्साधनेनेनीति उपदेशिवद्भावस्यप्रयोजनद्वयंनिराकृत्यपूर्वप्रयोजननिराकरणपरंभाष्यवचनसामर्थ्याद्बहिरंगा
सिद्धस्यबाधइत्याशयः उत्तरप्रयोजननिराकरणपरस्यत्वयमाशयः धात्वुपसर्गसंबंधस्यांतरंगत्वेनअनन्त्य
त्वेषेव ङुक्तधात्वुपसर्गसंबंधेसुडाभवितव्यमितितस्यपदद्वयाश्रितत्वाभावेनबहिरंगत्वंनास्तीतिभाष्योक्त
त्रिमासंज्ञैत्यस्यसमिडंतमित्यर्थः साचसमित्यसंज्ञैवनधातुमात्रस्य तथाचैतद्भाष्यानुरोधेनतिङुत्पत्तेः प्राक
धात्वुपसर्गसंबंधेतत्कालएवगुणादेशः अनंतरंतिङायत्यानोपदांतरसंबंधेप्राप्तद्विवारणार्थत्वेनाङ्ग
ग्रहणस्यचारितार्थ्यात्तत्कालप्रासिकमित्यर्थस्साधकत्वम् तत्रपूर्वोक्तविधयातत्कालप्राप्तेरसंभवात् अतएव
वसकर्मकत्वात्कर्मणिलकारोपिसिध्यति अन्यथासाधमोत्तरमुपसर्गसंबंधेउपसर्गसंबंधात्पूर्वंसकर्मकत्वा
भावात्वात्कर्मणिलकारस्यासिद्धिरित्याशयकंकेषांचिद्भ्रमंयत्वित्यादिनात्वुपसमनंतरोक्तभाष्योत्तरे
नेतत्सारमित्यादिसिद्धांतभाष्येणदूषयति तन्नेति कथंतर्हिकर्मणिलकारसिद्धिरित्यतआह उपसर्ग
योगेति एवंतर्हिउपसर्गसंबंधोनिरर्थकइत्यतआहपश्चादिति प्रयुक्तं स्तथाबोधेपिश्रोतुर्येनकोपस
र्गसंबंधमंतरातथाबोधाभावादितितदाशयः ॥ ॥

११२

नन्वेवं कृधातोरुपसर्गसंबंधात्पूर्वं साधनप्रत्यये लिटि निवायादेशे द्वित्वादौ च कृते नेसंचस्कारसंचस्करतुरित्या।

दौ तथैव लङादौ निवायादेशे अडागमे च समस्करोत् समस्कार्षीदित्यत्र च सुडर्थं कात्पूर्वः अडभ्यासव्यवायेपी

ति सूत्रपाठेन तथा कर्तव्यम् तथा सूत्रापाठे तु वार्त्तिकं कर्तव्यम् पूर्वं धातुरुपसर्गसंबंधेन इत्येतत्तु वक्तव्यं भवती

ति लाघवम् तथा चैनेनन्न्यारमित्यादिभाष्यप्रयोगे रवश्यत्वेन सिद्धान्तत्वाभावात्कथं तदनुरोधेन तत्रेत्यादि

खंडनं संभवतीत्यत आह एवंचेति उपसर्गयोग्यार्थानर्भावेणार्थान्तु नेवतदर्थाभिधाने चेत्यर्थः तथा सति

पूर्वोपस्थित अन्तर्भूतार्थकनिमित्तकत्वेन सुटो ऽन्तरंगत्वम् वाह्यसाधनप्रयुक्तकार्यप्रत्ययनिकित्तकत्वेन

एवं चान्तरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् संक्रान्तिरित्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्त्तते न तु द्वित्वादि

द्वित्वादेर्वहिरंगत्वम् तथा चोपसर्गयोग्यार्थ्यन्तरभावेण विशिष्टधात्वर्थबुद्धौ कृत्वा तत्र साधनसंबंधन संबंधप्र

युक्त कार्यप्रत्यये योगेन साध्यत्वावगतौ ऽत्र तत्त्बोधाय क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकशब्दप्रयोगे केवलोपसर्गनि

मित्तककार्यापेक्षया साधनसंबंधनिमित्तककार्यमन्तरंगभावम् सुटस्तु रतरोपत्तयापूर्वोपस्थितसाधनसंबंधापे

क्षयापि पूर्वोपस्थितिकत्वेन अन्तरंगतरो यो धात्वर्थान्तर्भूतोर्थः सोर्थो यस्य एतादृशो यो उपसर्गस्तन्निमित्तकत्वादन्त

रंगतरः तस्मात्संक्रान्ति इत्यवस्थायां द्वित्वादितः प्रागेव तत्प्रवृत्तौ सुट्कात्पूर्व इति न वक्तव्यमिति भावः एतेन संक्लृश

ब्दे व्यवस्थिते एव सुडुवनोतिके पठौकं न युक्तमिति खंडितम् साधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गवंधेभावाद

न्तरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तकसुडागमस्य तदवस्थायामनुपपत्तेः वस्तुतस्त्वकेयटस्यायमाशयः कात्पूर्वे

पश्चात्साधनेनेतिसिद्धांतिनंसट् कात्स्न्ये इतिसूत्रेभाष्ये तस्यायमाशयः विशिष्टक्रियैवार्थलाभायसाधनेनसंबध्यतेनत्व
विशिष्टाविशिष्टत्वंचतस्याउपसर्गार्थमंतर्भाव्यैवतत्तूनोपसर्गरूपविशेषणसंबंधमंतरेणसंबंभवतीत्यतः एवं
तनविशेषणेनयुज्यतइति अनंतरंचेतरेणैकदेशिनानेनत्यारं एवंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेण साध
नंहिक्रियांनिवर्तयतितामुपसर्गोविशिनष्टि अभिनिर्वृत्तस्यचार्थस्यउपसर्गेणविशेषःशक्योवक्तुमित्युक्तेस
त्यमेवैतत् यत्वसौधातूपसर्गयोरभिसंबंधः तमभ्यंतरंकृत्वाधातुःसाधनेनयुज्यते वक्ष्यंचैतदेयंविज्ञेयंयोहिम
न्यतेएवंधातुःसाधनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेति आस्यतेगुरुणेत्यकर्मकः उपास्यतेगुरुरितिकेनसकर्मकःस्या
दितिसिद्धांतिनापूर्वोक्तार्थव्यनेनैवएवंचकृत्वासट् सर्वतोंतरंगतरकोभवतिकात्स्न्यग्रहणंप्रत्याख्यातं अ
त्रभाष्येविज्ञेयमितियोहिमन्यतेतेनेतियोज्यम् सर्वतत्रत्यस्यधातुसंज्ञायामपि एवंचैतद्भाष्यात्साधनसंबं
धात्पूर्वमुपसर्गसंबंधलाभेनसाधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वसंक्रइत्यत्रस्यायामेवसट् पश्चाद्धातुसंज्ञायांसाधनादी
ति अध्ययनंप्रत्ययइत्यादिसिध्यर्थंक्वचित्उपसर्गसंबंधनिमित्तककार्यात्पूर्वमपिसाधनसंबंधनिमित्तकका
र्यप्रवृत्तिरंगीक्रियते णेरध्ययनेवृत्तंप्रत्ययइत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकादितिनदाशयइत्यन्ये ॥ ॥

॥ ॥

वस्तुतस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्यानुरोधेन नार्कूट इत्यादौ विसर्गवारणमवार्त्तिककारेणारब्धविसर्जनीयोनुत्तर
पदे इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरं नवा बहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्य एवमेषोऽसिद्धो भवतीत्यन्तेनैकदेशीनिकल्पितं युक्तम् अ
पि तु कुतो न खल्वेतदित्याद्युक्तानुद्धरणे कथनेन मुख्यत्वादेतस्यैवैकदेश्युक्तित्वं प्रतीयते अथवा समासेनन्तु पूर्वोक्तोल्पविनि
सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणे कृद्ग्रहणविषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षेऽपवादसाम्ययोरिति सत्त्रैकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येत
रपक्षतयापरत्वाद्विप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था न च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन तेन
रपूर्वापेक्षयास्वेन रेपरस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षयासिद्धत्वप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभा
वाच्च तस्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यादावत्र लोकसिद्धस्य यत्किंचित्पदार्थबोधमात्रेणैव वाक्यार्थबुद्धौ नस्यापेक्षा नेह नानास्ति किं
चनेत्यत्र च सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादनेनान्यथानुपपत्त्यास्यास्य मिथ्यात्वप्रतिपादनेऽपि दोषः अन्यथास्यातिरिक्तत्वेन श्रुतिः सं
कोचनीयस्यात् संकोचे च प्रमाणाभावः नैवं तथाविधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किं च श्रुत्यर्थग्राहकदृष्टत्वाविशेषात् ।
श्रुतेरपि मिथ्यात्वे बाधकाभावान्न किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्याद्यु
क्ता अतः किमिति पृष्टे अत्र उक्तपरिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अत इत्यस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्त इ
ति पदच्छेदस्तु प्रमाणाभावव्याहतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन बाध्य इति तन्न युक्तम् न हि प्रत्यक्षसिद्धशास्त्रे
णा बाधे क्लृप्तवचनेनैवोपपत्तौ औदुंबरीन्यायेन तत्परित्यज्य वचनान्तरकल्पनमपि न्याय्यम् शिष्टाकोपे विरुद्धमिति
न्यायेनानुमानिकवचनस्य बलवत्सहकारितया औदुंबरीन्यायानवतरात् प्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानिकेन वचबाध ।
स्यान्याय्यत्वात् स्पष्टश्चायं न्यायः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि औवंतेन कर्त्तव्यमित्यादिस्मृत्यु
क्ता आचमनादयः पदार्थाः वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादिश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्बाध्यन्ते न वेति विचारे प्रसक्ते प्रमाणव ।

पशे·

११५

लावलविचारे क्रियमाणे श्रुतिरूपस्य निरपेक्षत्वेन सापेक्षस्य स्मृत्यपेक्षया वलवत्त्वेन श्रुत्युक्तक्रमादिभिः स्मृत्युक्ता आचमनादयो वाध्यं।
तथैवेतिभावे प्रमाणवलावलात्प्रमेयवलावलस्य न्यायसाम्यात्प्रमेयवलावलविचारे स्मृत्युक्ता आचमनादीनां प्रमेयानां स्वयं पदार्थभू
तत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षया वलवत्त्वेन सापेक्षताया अपि स्मृतेर्वलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेन वलवत्त्वानि
रपेक्षताया अपि श्रुतेश्च दुर्वलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेन दुर्वलत्वात्तत्वेन स्मृत्युक्ताचमनादीनां श्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वाधा अपि तत्स्मृत्यु
क्ताचमनादितिभिरेव तदुक्तक्रमादीनां वाध इति सिद्धांतः शिष्टाकोप इति त्वधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् तदर्थस्तु शिष्टायाः श्रुतेः
अकोपे अविरोधे अविरुद्धं स्मृत्युक्ताचमनादिकं कर्त्तव्यमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात् क्रमस्य शास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथा शास्त्रप
रिच्छिन्नं हि क्रमं आचमनादयो वाधेरन्निति यावत् एवं च प्रकृतेपि अपि अपूर्ववचनविरहसहकृतवलकत्वाश्रितत्वेनानु
मानिकस्यापि वचनस्यापि पूर्ववचनसहकृतदुर्वलत्वाश्रितप्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षया वलवत्वं वोध्यम् एवं सति संयोगां
तस्य त्रस्यं वहिरंगलक्षणाद् इति वार्त्तिकं तद्भाष्यं च संगच्छते रदाभ्यां निष्ठेति सूत्रे ह्रद्विनिमित्तान्निषेध इति वार्त्तिकस्य का
र्तिः इत्यादि सिध्यर्थं न वा वहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यम् मादुपधायाश्चेति सूत्रेन्दमनोटयत्यं नामेत इत्यत्र वत्वाभावार्थ
र्थं नामेतेः प्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय नामेतेष्टप्युक्तं न वा वहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यम् अट्कुप्वाङ्.नित्सूत्रे
अकारात्परस्य नकारस्याज्ञार्थं त्व भादिषु न्दमन शक्तपाठो ज्ञापक इत्युक्ता अनंतरं नानम निरित्यत्र विध्यर्थं तत्पाठस्य चा
रितार्थ्याशंकायां वहिरंगा हृद्धिः अनंतरंगणत्वं असिद्धं वहिरंगमंतरंगे दत्युत्तरभाष्यं च अन्यथा एतद्भाष्यचतुष्टय।

॥ मय्यप्युक्तं स्यादित्यर्थः लंपल्लविनेन ॥ ॥

उक्तार्थमेवद्रढीकर्तुमाह अतएवेति अन्यथापूर्वधातूपसर्गसंबंधेपक्षःपूर्वमेवांतरंगत्वान्निमित्तकणत्वेप
रुणामेतिपरिभाषयाभाष्यकृतासमाधानमनुपपन्नंस्यादितिभावः ननुणत्वस्यत्रैपादिकत्वात्तस्यसत्यप्यंतरंग
त्वेपरिभाषायाअप्रवृत्त्यातः पूर्वमेवणुगागमेभाष्यस्यसामंजस्यान्नविरोधः एकदेशिमताभिप्रायेणतथो
क्तेरदोषात् इदानींभाष्यसंमतिवक्तुंतत्रसमतिमपिस्पष्टयितुमाह अतएवेति विपत्तेबाधकमुपवस्यति अ।
न्यथेति नत्वेवंसाधननिमित्तककार्यस्यैवांतरंगत्वे उपसर्गनिमित्तकार्यस्यांतरंगत्वंक्वापिनस्यादतस्तदेवव्या'

अतएवप्राणिदापयतीत्यादौणत्वंयदागमेतिन्यायेनसमाहितंभाष्ये अतएवप्रत्येतिप्रत्ययइत्या
दिसिद्धिः अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेरूपासिद्धिः यद्रुपसर्गनिमित्तकंकार्यमुपसर्गार्थाश्रितं
विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वादंतरंगम् यत्तुनतथातत्रपूर्वागतसाधननिमित्तकमेवांतरंगम् ॥ ॥

वस्यापपित्तमाह यदिति नत्स्वेवंसत्युपसर्गनिमिकाकार्यमात्रस्यांतरंगत्वंनास्तीतिक्रमः अपितुकेवलश
ब्दतउपसर्गनिमित्तकस्यतन्नेतीति तथाचयच्चोपसर्गतदर्थेनतदुभयनिमित्तकंतद्विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वा
त्साधननिमित्तककार्यापेक्षयाप्यंतरंगंयथास्त्वडादि यच्चकेवलशब्दतउपसर्गनिमित्तकंनतदंतरंगम् यथा
णत्वादि अपितुतत्रसाधननिमित्तकमेवांतरंगमितिविवेचनीयमितिभावः । ꣸

११५

115

नधातुलोपेतिसूत्रस्थभाष्यंसंमतिमाह अतएवेति विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वस्यासतिकार्यसाधननिमित्तकार्यस्यैवांतरंगत्वादे
वेत्यर्थः अन्यथाप्रेद्ध इत्यत्रगुणोवहिरंगइत्युक्तिरयुक्तास्यात् तत्रशब्दनःउपसर्गस्यनिमित्तत्वेनतत्वासंभवादितिभावः एवंचापूर्वोक्ता
तिरिक्तस्थलेउपसर्गसंबंधापेक्षयापूर्वंसाधनसंबंधेसाधननिमित्तककार्यमेवांतरंगमुपसर्गसंबंधस्तुसाधनसंबंधोत्तरमेवेतिनियम
इतिसिद्धंभवति विपत्तेउपपदमतिङिति सूत्रस्थभाष्योक्तवाधकमुपन्यस्यतिकिंचेति तत्रहि एवंतर्हिसिद्धेसतियदतिङितिप्रतिषेधं
शास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःसुप्सुपेतिनिवृत्तं सुप्सुपेतिज्ञापनानंतरंकिंमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसमासवच
नंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिपरिभाषानकर्त्तव्याभवतीत्युक्तामयेतज्ज्ञाप्यनेकेनेदंनोसमासोभविष्यतीतिष्टेष्टसमर्थ्येनेत्युत्तरितियथैवं

अतएवनथाध्यिसिसूत्रेप्रेद्धइत्यत्रगुणोवहिरंगइतिभाष्येउक्तम् किंचपूर्वमुपसर्गयोगेधातूपसर्ग
योःसमासेएकस्वर्याद्यापत्तिरित्युपपदमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥ ॥

धातूपसर्गयोरपिसमासःप्राप्नोतिपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेअनंतरंसाधनेनइत्याशंक्यनेतदस्तिपूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यत
इत्यादुपसर्गेणेत्युक्तम् यद्यपिभाष्येसमासःप्राप्नोतीत्येवोक्तम् नतेकस्वर्यादिन्तथापिययेवमितिप्रतीकमुपादायनतेष्वेकस्वर्या
दिप्रसंगइतिकैयटोक्तमेवतद्बोध्यम् वस्तुतस्तुपूर्वंधातुःसाधनेनेतिकाचित्कत्वापकमस्त्येव अन्यथासटकात्पूर्वस्यातिसू
त्रस्यपूर्वोक्तभाष्येणविरोधः तत्रत्यसाधनंहिक्रियांनिर्वर्तयतीत्यादयुक्तिस्तुपूर्वोक्ताशयमजानतएकदेशेनइतित्वत्रबो
ध्यमित्यन्ये ॥ ॥

११५

ननु पूर्वं धातुः साधनेनेत्यत्र साधनशब्दः कारकवाचकः तथा च कारकवाचकप्रत्ययस्यैव पूर्वं धातुना सं
बंध इति तस्मात्प्रतीतेर्भाववाचकप्रत्ययसंबंधात्पूर्वं उपसर्गस्य धातुसंबंधे ऽध्ययनमित्यादि न सिध्येदित्यत
आह भावार्थप्रत्ययस्येति अत्र साधनेनेत्युपलक्षणमिति तदाशयः किमत्र प्रमाणमित्याकांक्षायां सूत्र
स्य अध्ययनेति निर्देश एव प्रमाणमिति बोधयितुमाह अत एवेति ननु एवमपि निर्देशस्य सजातीयापेक्षत्वे।

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिरत एव णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशः संगच्छते इदं च सामा
न्यापेक्षं ज्ञापकं भावतिङोपि पूर्वमुत्पत्तिः अन्यथा तत्र समासापत्तिस्तिङि त्वतिङि इति निषेधान्न
दोषः यदि भावेपि ह्युपसर्गयोगोस्तीत्यलं बहुना ॥ ॥

तेन भावकृदंतेन तथा दोषवारणेपि भावतिङं तेउपेध्यते इत्यादौ तथा दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह इदं चेति।
विपक्षे बाधकं दर्शयन् तदुपयोगमाह अन्यथेति ननु सत्यपि तिङि समासः कुतो नेत्यत आह तिङि त्विति
वस्तुतस्तु तस्य विशेषापेक्षज्ञापकत्वेपि न दोष इति ध्वनयितुमाह यदीति यदीत्यनेन भावतिङ्युपसर्गयो
ग एव नास्तीति ध्वनितेपि दोषाभावोपि ध्वनित एवेति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

शे.ख.

११६

116

इदानीं विशेषापेक्षं बहिरंगं सामान्यापेक्षमंतरंगमिति प्राचीनोक्तपरिभाषिकांतरंगबहिरंगदार्थं उपस्थितं तन्मतमनुवद।
ति पत्वित्यादिना विशेषापेक्षं बहिरंगमित्यस्यायंभावः विशेषो हि व्याप्यधर्मस्तस्य व्यापकधर्मनांतरीयकत्वेन तद्धर्मोप।
स्थितौ तदुपस्थितेः अधिकनिमित्तापेक्षत्वात्तत्वम् यथा रुधादिभ्यः सार्वधातुके इत्यस्य धातुविहितप्रत्ययसंज्ञकनिडा
देः सार्वधातुकसंज्ञाविधानाद्व्याप्यसार्वधातुकत्वरूपधर्मोपस्थिता प्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मस्याप्युपस्थिते रावश्यक।

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमंतरंगं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् यथा रुधा
दिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानापेक्षया धातुत्वज्ञा
नं प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति पास्तइं तरंगः एतेन पदत्युदात्ततिङ् इतिसूत्रे कैयटेनोक्तं लमा
त्रापेक्षपांतरंगास्तिवादय इति लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगाः स्यादय इति तत्परास्तम् विशे
षापेक्षत्वेपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात् ॥

त्वादुदादित्वरूपविशेषोपस्थित्या तज्ज्ञानाय धातुत्वरूपसामान्यधर्मस्योपस्थितेरप्यावश्यकत्वाच्च पास्तइपेक्षपा।
अधिकधर्मनिमित्तत्वेन बहिरंगं एतावता बह्वपेक्षं बहिरंगमिति फलितमिति सामान्यापेक्षमंतरंगमित्यस्यत्वयंभावः ॥
सामान्यधर्मस्य व्यापकधर्मत्वेन तस्य व्याप्याधिकरणातिरिक्ताधिकरणंकत्वस्यापि सत्वादुपस्थितौ व्याप्यधर्मोपस्थिते
रनियतत्वेन अल्पधर्मनिमित्तकत्वाया स्तइं तरंगं एतावताऽल्पनिमित्तमंतरंगमिति फलितं भवतीति

११६

परनिमित्तकत्वेनस्यादीनांबहि इदंचशब्दमर्यादयातथाविधांतरंगबहिरंगालाभात्पाकृतवेडिनमपियथाकथंचिदस्तु
पेत्यतदिदानीखण्डयति नत्वेति ननुयथानुत्वन्नत्ययत्वेतडभयज्ञानमंतरासार्वधातुकत्वज्ञानान्यथानुपपत्त्यासामा

परनिमित्तकत्वेनस्यादीनांबहिरंगत्वाच्चेति नत्र विशेषस्यव्याप्यत्वेनव्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्यनिमित्तकत्वेमानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् भाष्येएवंविधांतरंगबहिरंभाव।
स्यव्याप्यत्वज्ञानाच्च यत्तुमतुप्सूत्रेभाष्येपंचगावोयस्यसंतिपंचगुरित्यत्रमतुप्प्राप्नोतीत्याशंक्यप्र
त्ययकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासान्तसमासेनोक्तत्वादितिसिद्धांतितेनेनत्सारमित्युक्तेहि
त्रन्यपार्थेउपपद्यतेद्विगोस्तद्धितोयथापांचनापितिरितिपूर्वपक्षोक्तिभाष्येद्विगोर्लुगनपत्य इति लु
ग्विधानात्तद्धितोर्थात् द्विगोस्तद्धितोभवतिपंचगुशब्दस्याद्विगुरितितदाशयंकैयटः ततोद्वैमातुरःपा
चनापितःपंचसुकपालेषुसंस्कृत इत्यादौसावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणाप्रबाधितेवाय इत्याशयेनतेष
द्विगुःकस्तर्हिबहुव्रीहिरितिसिद्धांतितिनोक्तेतमवकाशमजानतोऽपवादत्वात् द्विगुःप्राप्नोतीतिपू
र्वपक्षी अन्यपदार्थेसर्वंतमात्रस्यविधीयमानोबहुव्रीहेःसंख्यायास्तद्धितार्थेविधीयमानोद्विगुर्विशे
षविहितत्वाद्बाधकःप्राप्नोतीतिकैयटः

त्यधर्मस्यनिमित्तत्वसंभवेनमानाभानाभावइत्युक्तमित्यतआह भाष्येइति यास्तुट्तुनित्यत्वाद्भवतीतितदाशयः

प॰ शे॰

-

११७

117

ननुमनुप्सूत्रे भाष्ये भाष्यकृतैव तथा विधान्तरंगबहिरंगभावस्याश्रयणाच्छाष्ये एवं विधेत्यानुयुक्तिरयुक्तेत्यत नमनु सूत्रस्थ
भाष्यं यत्विन्यादिनान्त्ययएवं विधान्तरंगबहिरंगभावेन तस्यैकदेशत्वेन साधकत्वं दूषयति नैषेति तस्य सिद्धान्तियुक्तित्वाभावे हे।
तुमाह एतावनाप्यपवादत्वहानेरिति एवं विधान्तरंगत्वेपि तद्ये तया अपवादस्य बलीयस्त्वादपवादत्वेन बाधकत्वमतस्तनेम
वेतिनतदुपर्यन्तरंगत्ववर्णनं युक्तमितिभावः सामान्यापेक्ष विशेषापेक्षान्तरंगगबहिरंगभावसत्वेपि तमौदन्य कोपएा ना

ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह अन्तरंगत्वाद्बहुव्रीहिः कान्तरंगता अन्यपदार्थेबहुव्रीहिः विशिष्टे
व्यपदार्थेद्विगुः तस्मिंश्चास्यतद्धितेल्लिग्रहणं क्रियइति अधिकाल्यर्थापेक्षमनर्थनिमि
त्तकोद्विगुर्बहिरंगइति केमटः नैषा सिद्धान्तयुक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेरचसामान्यापे।
क्षयणो विशिष्टसवर्णजपेक्ष दीर्घेणवाधदर्शनात् किं चोक्तरीत्या परत्वेनैव वाधसिद्धेः

विश्वकः सवर्णेदीर्घइत्यादौ अपवादत्वेन बाध्यबाधकभावदर्शनस्येहैतैहेतुत्वेनोपपादयति अचसामान्येति ॥
नन्वपवादत्वमप्युक्तम् पंचनापितिरित्यादौ सावकाशस्योक्तत्वात् एवमपि परत्वेनैव बाधसिद्धेः अंतरंगपर्यन्तधावनं
व्यर्थं भवेदित्याह ॥ ॥

१८

नन्वेवमपिएतद्भाष्यस्यएकदेशयुक्तत्वंपरत्वेनैवपूर्वोस्थितिकेनबाधसिद्धौचांतरंगत्वपर्यंतंधावनंकिमितीत्येनावैने
ववाच्यम् तन्नयुक्तंपुरापेक्षपाश्रयत्वांतरंगवलवत्वस्यदृष्टत्वेननदुक्तत्वेपित्तन्निर्हिरहात् वहिरंगत्वांरंगतोभयस्यैक
वलवत्वनियामकत्वेनदृष्टत्वेपूर्वोपस्थितिकत्वात्देववक्तव्यंनात्रवलवत्वेनदृष्टत्वादंतरंगत्वमितिकुलधर्मोलि
अतएवैनदस्युपेत्येवयदितसंनिप्रसंगाःसंतितद्विधावत्लिग्रहणंक्रिते वहुव्रीहावप्यलिग्रहणंक्रियते अस्लिय

किंचाधिकापेक्षत्वेनैववहिरंगत्वंनकेवलविशेषापेक्षत्वेनेतिनैतद्भाष्यारूढंविशेषापेक्षस्यवहिरं
गत्वम् अतएवसर्वंतसामान्यापेक्षोवहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षोद्विगुरितिनोक्तंभाष्ये नचार्थ्यक्तत।
वहिरंगत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् एकदेशयुक्तित्वेनादोषात् ॥ ॥ ॥

क्वाचयथास्यादनंतरादियुक्तान्माभूदित्युक्तंतस्माद्यत्किंचिदेतदित्यस्वेराह किंचेति एवमप्यस्माद्भाष्यादधिका
पेक्षत्वंवहिरंगत्वमित्येवायातिनकेवलंविशेषापेक्षत्वमित्यतद्भाष्यारूढं तद्दूषितमस्माभिःप्राक् एतस्यैतद्भाष्या
रूढत्वमेवसाधयति अतएवेति ननुभवदनभिमतार्थक्तवहिरंगत्वाश्रयणादेवैतद्भाष्यमयुक्तमितितद
स्याशंकानचेत्यादिनाशंक्यपरिहरति एकदेशयुक्तित्वेनेति ॥ ॥ ॥

अतएवेति भवदभिमतवहिरंगत्वस्याश्रयणादेवेत्यर्थः पुनः स्वाभिमतमेवार्थं द्रढयति अतएवेति ध्वनितः पादः पदिति
सूत्रस्थभाष्यकैयटायोरपिसंमतिमाह पादः पदिति तत्रहि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोगेनावसरे अरुदितामित्यादौ इटि
कृतेसेटकस्यतांतंतमादेशाः प्राप्नुवंति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीतिन दोषोभवतीत्काइदमिह संप्रधार्यं इटक्रियतांतांतंता
मइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादिडागमइत्युक्तेः अंतरंगाः तांतंतामइत्युक्तं भाष्ये अंतरंगाइनिप्रतीकमुपादाय प्राप्तादेशेभ्योया
त्वधिकाराद्दामादयोंतरंगाइतिकैयटः तथाहि इदंभाष्यंप्राग्लादेशेभ्योधात्वधिकारइनिपत्तमादापअन्ततमन्यथानिर्दिश्य

अतएवास्मिन्ग्रहणंनोपाध्यर्थंकिंनुअस्तिशब्दान्मन्नवर्थमितित्वदभिमतंवहिरंगत्वमपद्धिगोर्नीत्ती
निष्पनिपाधसिद्धांतितामत्वर्थेद्धिगोः प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवचनेनेवनत्सिद्धमित्युक्तम् अतएवतदो
सःसावनंत्ययोरितिसूत्रेनंत्ययोरितिचरितार्थं अन्यथाप्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादंत्यस्यात्वे
तेद्धेयर्थंस्पष्टमिव पादःपदितिसूत्रेभाष्यकैयटयोरप्येतदंतरंगत्वाभावापवस्सूचितइतिसुधियो

मानस्येत्युक्तेपिधातोरित्यवयवषष्ठ्यपादानादिशेषावधारणेनतामादयएवनस्युः तथाचरूदादिभ्यः सार्वधातुकेइत्यस्यतामादि
निमित्तसमुदायवहिर्भूतरुदादिनिमित्तकत्वेनवहिरंगत्वात्तामादयएवभवंतीतिसूचनात्सामान्यापेक्षमंतरंगंविशेषापेक्षंतंव
हिरंगमितितात्पर्येवेतिसूचितम् कैयटेनचप्राग्लादेशेभ्य इत्युक्त्यैवसूचितम् अथालादेशादीनांतदपिकारत्वेप्युक्तांतरंगत्वा
संभवात्तदुक्तिरयुक्तास्यादत्र वस्तुतस्तुपादःपदितिसूत्रेकैयटेप्येतदंतरंगत्वाभावसूचितइतिवक्तव्यम् नहिविचार्यमाणे
तथाविधांतरंगत्वाभावसूचनेभाष्यप्रमाणंभवितुमर्हति भाष्यस्योभयथापिसामंजस्यात् अत्रेदंबोध्यम् इत्थंहिमतन्मच

तथाहि अथाह इहकःस्मान्नभवति पंचगावः संन्यस्य पंचगुर्दशगुरिति प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनो
क्तत्वात् नेत्सारं उक्तेपिमत्वार्थी उत्पद्यतेनतद्धितः तद्यथाद्वैमातुरः पांचनापितिरिति नैषद्विगुः कस्तर्हि वहुव्रीहिः अपवादत्वाद्विगुः प्रा
प्नोति अंतरंगत्वाद्वहुव्रीहिर्भविष्यति कथं अंतरंगता अन्यपदार्थेवहुव्रीहिरितिवर्तते विशिष्टे अन्यपदार्थेन तद्धितार्थे द्विगुःतस्मिंश्चास्य
तद्धितेनास्तिग्रहणं इतिक्रियते तस्मादंतरंगत्वादित्यादिभाष्याद्वह्वपेक्षं वहिरंगमल्पापेक्षमंतरंगमित्यर्थोपि अर्थकृतं वहिरंगमि
त्यायाति ननुनैषासिद्धांतयुक्तिरिति चेत्तर्हि तत्प्रवेष्यतदर्थमप्युपन्येवसतिश्चतिप्रसंगे उभयत्राप्यस्तिग्रहणं तदभावे उभयत्राप्यस्ति
ग्रहणं नेत्युक्ताअस्तेरस्तिनासामानाधिकरण्याभावादस्तिशब्दान्मतुप्प्रत्ययाप्राप्तौ विध्यर्थमस्तिग्रहणं नोपाध्यर्थमिति व्यवस्थाप्य उ
भयोःसामानकत्तृत्वेस्वीकृतेतस्माद्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधोवक्तव्य इतिवचनमंगीकुर्वता भाष्यकृतासोर्थोंगीकृतएवेतिनहानिः नच
परत्वेननिर्वाहेवचनंवैयर्थ्यमितिवाच्यम् तद्दैपर्ये दोषस्यसर्वैरपिपरिहरणीयत्वात् नचशाब्दमर्यादयानेनतदर्थलाभ इतिवा
च्यम् तन्मार्थादपातदर्थालाभेपिपारिभाषिकप्रतातद्दशार्थसांगिकारेवाधकाभावात् तस्मादेतद्भाष्यात्पूर्वोक्तान्तरंगवहिरंग
भावस्यलाभेतन्मूलकत्वात्सामान्यापेक्षमंतरंगं विशेषापेक्षं वहिरंगमित्यपि लब्धमेव नन्वेतदंतरंगवहिरंगभावस्यासाधारणं
फलंनास्तितत्फलानामन्यथासिद्धेः इतिचेन्नहि अत्र दिदमुच्यते फलंनास्तीति भाष्यात्तुनायातीतितन्न नहिवहिरंगपरिभाषा
नित्यत्वेनतत्फलानामन्यथासिद्धेर्नाजानंतर्येतिपरिभाषाभाष्येनास्तीतिवक्तुंयुक्तम् तदोःसस्सावितिसूत्रे अनंत्यग्रहणं
तुभाष्येप्रत्याख्यानमेवेति नतदभावेसाधकम् पादःपदितिसूत्रस्यभाष्यमपिनतदभावसाधकमित्युक्तंप्राक् तत्रत्यकेपरत्व
तत्रत्यभाष्यस्यप्राग्लादेशेभ्योधात्वधिकार इतिपक्षमादायप्रवृत्तत्वात्तथैवोक्तवान् पूर्वोक्तविधांतरंगत्वेप्युक्तेपिनदोष इति
नेतत्साधकः तस्मादयंचैपत्तोदन्तदोषादुष्टत्वान्निर्दोषः तथाथेतस्यासाधारणंफलंचिंत्यम् एतावतैवैतस्यपरित्याग इति इ

॥ ॥ दानीप्रकृतमनुसरामः ॥ ॥ ॥

प॰शे॰

२१९

119

ननुप्रकृतपरिभाषायांजातंतत्कालप्राप्तिकंचेत्यर्थद्वयमंगीकृतंतत्रज्ञापकद्वयंचप्रथमार्थेवाहऊठिनिसूत्रस्थमूठ्ग्रहणंद्विती
येरोमाङोश्वेनिसूत्रस्थाङ्ग्रहणंतत्रप्रथमज्ञापकबलेनयथाजातस्यैतस्यलाभस्तथैवद्वितीयज्ञापकबलेनप्रक्रियाक्रमेण
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्यापिलाभः तथासतिअसूसुवदित्यत्रचङि॰णिनिमित्तकेउवङि॰सार्वधातुकनिमित्तकलघूपधगुणेच
प्राप्तेप्रक्रियाक्रमेणपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वान्तरंगत्वाद्गुणापवादत्वात् प्रयथाद्यज्ञापकेनजातस्येत्यर्थस्तथैवपूर्वविहितत्वा
दल्पनिमित्तयोरपिलाभः किंचाल्पनिमित्तस्यांतरंगत्वमितिकस्यापिसिद्धंतदित्यस्यापिलाभः तथापिगुणापेक्षयाउवङो

नन्वेवमसूसुवदित्यत्रालघूपधगुणाद्उवङोल्पनिमि त्तत्वाभावाद्उवङ्नस्यादितिचेन्न तत्रांतःकार्य
त्वरूपांतरंगत्वात् अंतःकार्यत्वपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमंगशास्त्र
स्यनिमित्तपरत्वात् इदमंतरंगत्वंलोकन्यायसिद्धमिति ॥

ल्पनिमित्तत्वायभावश्चाशयेनाशंकते नन्वेवमिति अंतःकार्यत्वरूपांतरंगत्वमादायपरिहरति नेति किंपुनरंतःकार्यत्व
मित्याकांक्षायांतद्धेतुमाह अंतःकार्यत्वंचेति अत्रपूर्वोपस्थितिकत्वंचप्रयोगीयोच्चारणक्रमेणैवप्रक्रियापूर्वोपस्थितिक
त्वस्यैवधर्मिग्राहकमानलभ्यत्वात्तत्रास्येतिभावः कथमेतत्सिद्धमित्यत आह इदमिति ॥ ॥

२१९

अचःपरस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये इति पट्व्याद्वेष्वन्यत्रतेनस्थानिवद्भावस्यप्रयोजननिराकरणापेतिष्टोषः नन्विदमंतरंगत्वंजातवहिरंगस्यलेयुगप।
त्प्राप्तिसंभवेवाइत्यतःलोकन्यायेनतथाविधस्यालोभादार्धनिराकरिष्यमाणःद्वितीयमंगीकरोति तदपीति वाहऊठ्सूत्रेकैयटे इति तन्नहि एवं

मनुष्योयंप्रातरुत्थायस्वशरीरकार्य्याणिकरोतिततःसुहृदांततःसंबंधिनामपि जातिव्यक्तिलिंगसं
ख्याकारकाणांबोधक्रमःशास्त्रकल्पितस्तत्क्रमेणैवतद्बोधकप्रत्ययप्रादुर्भावःकल्पितइतितत्क्रमे
णैवकार्य्याणीतिपटव्येत्यादौअंतरंगत्वात्पूर्वंपूर्वयणादेशःपरयणादेशस्यवहिरंगतयासिद्धत्वादि
त्यादिनाचःपरस्मिन्नितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् तदपियुगपत्प्राप्तौपूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथापठ्ये
त्यत्रयदस्यविभज्यान्वाख्यानेतज्जातस्यवहिरंगस्यतादृशेंतरंगेसिद्धतानियामकम् प्रागुक्तलो।
कन्यायेनतथैवलाभादितिवाहऊठ्सूत्रेकैयटेस्पष्टम् ॥ ॥

तर्हिसिद्धेयद्वाहऊठ्त्वंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्य्यःभवत्येषापरिभाषाअसिद्धंवहिरंगलक्षणमितिभाष्यम् तत्रैतस्यव्याख्यावसरेननुनैतज्ज्ञाप।
कसाध्यम् लोकतःसिद्धत्वात् प्रत्यंगवर्तीहिलोकः इत्याशंक्यानेनतदस्तियुगपदंतरंगवहिरंगयोप्राप्तिस्तत्रलौकिकन्यायाश्रयणात् भवत्वंत
रंगः इहतुवहिरंगनिमित्तमंतरंगमितिलोकन्यायानवतार इतिस्पष्टमुक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

प॰शे॰

१२०

120

अत एवेति जातवहिरंगस्य लोपतदभावेनैवेत्यर्थः ननु च पटव्येत्याद्युदाहरणोपदस्य विभज्यान्वाख्याने तथाविधांतरंगस्य पूर्वप्रवृत्तिनि
यामकत्वेपि क्रमेणान्वाख्यानेका गतिरित्यत आह क्रमेणान्वाख्याने त्विति दीव्यतिनाद्युक्तं खंडयितुं तन्मजयत्वेव मित्यानाअन्त्यप्रकृत्येः
काजिति सूत्रस्य भाष्यानुकूलत्वेन खंडयति तच्चिंत्यमिति प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे हि तत्प्रयोजनखंडनावसरे तस्य श्रेयान् श्रेष्ठ इत्यादि प्र
योजनमुपपाद्य पकाज्जूच्चारणसामर्थ्यात् विराकृत्य चानंतरं विन्मतोर्लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः स्रग्वितरः स्रजियान् स्रग्वितमः स्र
जिष्ठः त्वग्वतरः त्वचीयान् त्वचीयान् त्वग्वतमः त्वचिष्ठ इति पुनः प्रयोजनमुपपाद्य ननु च विन्मतोर्लुकू टिलोपं बाधिष्यते कथमन्य
स्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति व्यक्तिपक्षाश्रयणेनाशंकिते इदं तावदयं द्रष्टव्यः यदि तर्हि विन्मतोर्लुकू नोच्येत किमिह स्यादिति

अत एव वाद्योरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितो अचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता क्रमेणान्वा
ख्याने तत्क्तोदाहरणे पूर्वमप्रवृत्तिनियामकत्वमप्यंतरंगत्वे वहिरंगस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्ति
रूपं बोध्यम् यत्त्वेवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यंतरंगमिति चिंत्यं स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपापवा
दः ॥ ॥

टिलोपस्त्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यतीति जातिपक्षाश्रयणेन समाहितं भाष्यकृता एवं चैवं वि
धांतरंगत्वाश्रयणे एतत्समाधानपरं भाष्यमयुक्तं स्यात् लुकोपरस्थानिकत्वेन पूर्वस्थानिकटिलोपायेलया वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादेव तद्वार
णात्तदेवाह स्रजिष्ठ इत्यादिना अत्र विन्मत्वर्तस्य यष्टिलोपः सा लुग्बाधतां तस्मिंस्तु कृते यष्टिलोपः प्राप्नोतीति तं कथं बाधते न हि तस्मिन्नप्राप्ते
लुगारभ्य इति कथमन्यस्येति शंका भाष्यस्याशयः यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नः तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येननाप्राप्ति
न्यायेन लुगा वाध्यते तेन स्रजीयानित्यस्मिन्नंगे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः यविष्ठादौ सावकाशा लुगा बाधिष्यते इति ना
प्राप्ते समाधानग्रंथस्याशयः स्पष्टश्चायमाशयो द्रष्टव्यस्तत्रैव वैकैयटे ॥ ॥ ॥

ननुपूर्वोक्तविधांतरंगयोर्गांतस्यलोपइतिसूत्रेयुणःप्रतिविधोवाच्यः नवाकलोलोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादितिवार्ति
कन्नियस्यैकवाक्यतापेक्षचिदाश्रितमपिनसर्वत्रेतिनमक्तम्पैकाजितिसूत्रस्यभाष्य¯रोधगंधोपिश्वपरुचेर्हेत्वंतर

विल्मनोर्लक प्रवृत्याजातिपत्ताश्रयणेतवारणप्रयासस्यप्रक्तम्पैकाजितिसूत्रप्रयोजनखंडनावसरे
भाष्यकृतैस्तनस्यनैष्फल्यापत्तेः त्वदुक्तरीत्याविल्मनोर्लकोवहिरंगासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात्
भाष्ये श्रृहृशरीत्यावहिरंगासिद्धत्वस्यक्तास्यनाश्रयणाच्चपरिभाषायामंगशब्दनिमित्तपरत्वाच्च ॥

माह भाष्ये इति भाष्ये तस्मादिधस्समखनोनाश्रयेपिप्रचः परस्मिन्नितिसूत्रेलोकसिद्धमंतरंगत्वंस्वीकुर्व
तानदंतःपातित्वेनेदमपिसूचितमेवेत्यतःपुनर्हेत्वंतरमाह परिभाषायामिति ॥ ॥

ननुसिद्धंवहिरंगमित्यत्रानुत्तरपदाधिकारइत्यपिवक्तव्यंस्यात् अन्यथापरंतपइत्यादावनयापरिभाषयाम्मोसिद्धत्वाद्नुस्वारो
नस्यात् द्विषंतपइत्यत्रचसंयोगांतलोपोनस्यात् अतएवश्रीमात्मानंमन्यतेब्राह्मणकुलं श्रीमन्यमित्यत्रस्वमोर्नपुंसका।
दितिलुक्स्यान्नभवतीत्याशंक्यनेनाप्राप्तेलुक्यमागमआरभ्यतेस्यपथेवसुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्येतंलुकंबाधतेए
वंस्वमोर्नपुंसकादित्येतमपिलुकंबाधेत इत्येकदेशिनासमाधायानंतरंएवमपिस्वमोर्नपुंसकादित्येतंनबाधते किंकार
णंयेननाप्राप्तितस्यबाधनंभवतिनचाप्राप्तेसुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यतेस्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मि।

इत्थंचोत्तरपदाधिकारस्थवहिरंगस्यनासिद्धत्वबोधिकेतीचपकाचोमितिसूत्रेभाष्येपूर्वपक्षोक्तिरि
तिमानादर्तव्या

पुनः प्राप्तेवाप्राप्तेचेतिसिद्धांतिनातत्रलुकंव्यवस्थाप्यानंतरंच अथवामध्येपवादाःपूर्वान् विधीन्बाधंतेइत्येवममागमःसुपो
धातुप्रातिपदिकयोरित्येतंबाधतेस्वमोर्नपुंसकादित्येतंनबाधते इतिप्रकारांतरेण तदवोक्त्याएवंतर्हि असिद्धंवहिरंगमंत
रंगेइत्यसिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणोलुग्भविष्यतीत्याशंक्यनेषापरिभाषेहोत्तर
पदाधिकारेशक्यावितातुमितीचपकाचोम् अतएवचेतिसूत्रोक्तभाष्योक्तिः संगच्छते अन्यथासायुक्तास्यादित्यतआह
इत्थंचेति ॥ ॥

भ

कथंतर्हिपरंतपइत्यादीनासिद्धिरित्यतः तेषामन्यथासिद्धिंप्रदर्शयन् तस्यतदुक्तित्वंसाधयति परंतपइत्यादाविति ननुपपुषः चिच्यु
षः लुलुवुषइत्यादावनपापरिभाषयासंप्रसारणस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वादाल्लोपादीनिनस्युरित्यतआह आभीयेंतरंगइति आभि।
येषु आल्लोपादिष्वंतरंगेषुकर्त्तव्येषु आभीयायासिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषयाअसिद्धवदित्यसिद्धत्वान्नतेष्वंतरंगेषुप्रवर्त्ततइतिभा।
वः नचासिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषायाआल्लोपादीनांचसमानाश्रयत्वाभावादसिद्धवदितिनप्रवर्त्ततइतिवाच्यम् संप्रसारणोक्त

परंतइत्यादावनुस्वारेणासिद्धत्वंमुमस्त्विपाठांतदप्रवृत्तेः नव्यमतेपियथोदेशपक्षाश्रयणेनान्यथा
सिद्धोदाहरणदानेनतस्यतदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः आभीयेंतरंगे आभीयस्यतानेनासिद्धत्वम
सिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टंस्य ॥ ॥

तेसंज्ञाद्याश्रयेण आल्लोपादीनिप्रवर्त्तंतेकर्त्तव्येषुचतेषुसंप्रसारणस्यासिद्धत्वापत्तद्विषयेवहिरंगपरिभाषाप्यप्रवर्त्ततइतितेषांसमाना
श्रयत्वेनतत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् उक्तेर्थेसंमतिमाह असिद्धवदिति। नत्रहिपपुषइत्यादावाभीयासिद्धत्वाद्वहिरंगासिद्धत्वाच्चाल्लोपादीनिनस्युर।
तः वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धंद्वीभावेनावक्तव्यमित्याद्युक्तावत्राद्यमंशंसमानाश्रयत्वेन खंडयित्वाद्वितीयमंशंवहिरंगमतरंगमि
ति चप्रतिद्वंद्वीभावविनावेतावर्थौकथंसत्यंतरंगेवहिरंगेंतरंगनचात्रांतरंगवहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्तिनानभिनिर्वृत्ते ॥

प॰ शे॰

१२२

122

वहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोतिनानभिनिर्वृत्ते वहिरंगे अंतरंगे प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव वहिरंगमंतरंगस्येति द्वितीयांशखंडनेनास्य
ष्टीकृतम् परिभाषायावाह ऊदितिसूत्रस्यत्वेनाभीयत्वात् आभीयायांतस्यां कर्तव्यायां समानाश्रये वहिरंगसंप्रसारणस्या
भीयत्वेनासिद्धत्वमिति निमित्ताभावादप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः कैयटमतस्तु सोन इत्यत्र यण् गुणयोरिव यपुष इत्यत्र युगप
त्प्राप्तेरभावान्नास्ति परिभाषोपस्थानमिति मन्ति ढंढीभाविनाविति भाष्यव्याख्यायानंतरं पचावेदमित्यादौ पूर्ववत्परिभा
षानुपस्थाने आशंकिते एवं तर्हि अन्यथा व्याख्यायते असिद्धं वहिरंगमंतरंग इत्येषा परिभाषावाह ऊदित्यत्र त्तापितेत्या
भात् शास्त्रीया अथवा विप्रतिषेधे परमित्यत्रोपसंख्याताप्यसंज्ञा परिभाषाणां कार्यकालत्वात् वसोः संप्रसारणादे
शत्वादाभाच्छास्त्रीया आभाच्छास्त्रीयेषु आल्लोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धेति न प्रवर्तते तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवं
तीति वाक्यार्थ इत्याह अस्मिन्पक्षे भाष्ययोजनात् सत्यंतरंगे इत्यस्य वुध्यापेक्षते इत्यर्थः तत्र निमित्तमेवेति परिभा
षाया असिद्धत्वादप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ॥ ॥

ननु अचिरापीत् अजिरायीत् इत्यत्रांतरंगत्वाद्गुणे अपादेशे चयांतत्वाद्वृद्धिनिषेधः स्यादतस्तद्वारणार्थं न सिध्यंतरंगत्वमस्तीत्यपि वचनांतरं वक्तव्यं स्यादित्यत आह पर्वंस्तिचीति भाष्यस्पष्टमिति तत्रहि उत्तरार्थमेवतर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं सिचिवृद्धिरविशेषेणोच्य ते सा किं निमाभूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत् इति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनमुपपाद्य अनंतरेनैतदस्ति प्रयोजनं अंतरंगत्वादत्रोवङादेशोक्ते । तेनंत्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यतीति पूर्वपक्षिणा तस्मिन्निराकृते अनंतरंच सिद्धांतिना पदितर्हि सिच्यंतरंगं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् ।

पर्वंस्तिचिवृद्धेर्पनना प्राप्तिन्यायेनांतरंगवाधकत्वमूलकं न सिच्यंतरंगमस्तीति इकोगुणेति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् ॥ ॥

गुणेकृते रपरत्वे च अनंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति इति तस्मिन् दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते पुनः सिद्धांतिना इहतर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणे रपरत्वे चानंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलंतलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधइति दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवंत्र्यांतस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते पुनस्सिद्धांतिना इहतर्हि अलावीत् अपावीत् गुणेकृते अवादेशे चानंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलंतलक्षणायाश्च नेटी ॥

ति प्रतिषेधः इति दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं ल्यपि प्रसक्ते एवं भविष्यति क्त्वान्तस्येत्युच्यमाने न चेदं क्त्वान्तं ल्यबन्तस्यात्र वका
रोऽपि निर्दिश्यते किं वकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति परिहृते अनन्तरं च माभवानवीत् भामवान्मवीत् इ
त्यत्र प्रश्लेषमतिसिद्धान्तिना दूषणे उद्भाविते इतरेण अवियव्योर्नेति वक्ष्यामि तद्वक्तव्यं न वक्तव्यं निष्ठिभ्यां निमातेव्यो
इति परिहृते एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्यन्तरंगं भवतीति पदप्यमतो हलादेरिति अकारग्रहणं करी
ति परिकल्प्यं कृत्वा अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इहमाभूत् अकोषीत् अमोषीत् यदि सिच्यन्तरंगं स्यादकारग्रहण
मनर्थकं स्यात् गुणे कृते अलन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति यत्तर्हि णिश्च्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरंगमस्तीति सिद्धान्ति ।
ना अनन्तरं तत्स्पष्टमेव ज्ञापकमूलकं व्यवस्थापितम् कैयटेन तत्रैव न सिचीति प्रतीकमुपादाय न्यायादप्येतत्सि
ध्यति येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरंगस्य कृद्धबाधनादिति येन नाप्राप्तिन्यायमूलकत्वमपि तस्य व्यवस्थापितमिति सुधियो
विभावयन्तु भाष्ये णिश्विभ्यां निमातव्यवितस्य णिश्विग्रहणमकृत्वा अमिविमवीप्रतिषेधार्थं कर्तव्यावित्यर्थः ॥

अंतरंगपरिभाषायाअक्तसुरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थंतन्निषेधभूतांनाजानंतर्येइतिपरिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना
निषेधस्यनिषेध्याकांक्षायांतदुपस्थितौ तदेकवाक्यतयातत्प्रवृत्त्यानातिव्याप्तिरितितदाशयः एतत्परिभाषायांज्ञापकाकां
क्षायांज्ञापकमाह अत्रेति तदुपपादयति अन्यथेत्यादिना ननुपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वंनवहिरंगत्वेहेतुः तत्र।

नन्वेवमक्तसुरित्यादौवहिरंगस्योटोसिद्धत्वादंतरंगोपधागुणः नस्यादतआह नाजानंतर्येवहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः।
अत्रषत्वतुकोरसिद्धइतिसूत्रस्थतुग्ग्रहणंज्ञापकम् अन्यथाअधीत्यप्रेत्येत्यादौसमासोत्तरंल्यप्प्रवृत्त्या
पूर्वंसमासेजातेनतत्रसंहितायानित्यत्वाल्ल्यबुत्पत्तिपर्यंतमपि असंहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे।
ल्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्यवहिरंगतयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।
पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वंवहिरंगत्वमितितुअद्वेत्यादौगुणोवहिरंगइतिग्रंथेननधातुलोपइतिसूत्रेसं
योगांतस्यलोपइतिसूत्रेच ॥

प्रमाणाभावात् नापिज्ञापकभूम्यनुसारेणतथालाभइत्यनतस्तस्यतत्वंनधातुलोप इतिसंयोगांतस्येतिसूत्रस्यभाष्यद्वयानुरो।
धेनसाधयितुमाह पदद्वयसंबंधीति ॥ ॥

भाष्यस्पष्टमिति तत्र हि आयेकिंपुनरार्धधातुकग्रहणंलोपविशेषणं आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेसतियेगुणवृद्धिप्राप्नु
तस्तेनभवत इति आहोस्विद्गुणवृद्धीविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणंधातुलोपेसतिअर्धधातुकनिमित्तेयेगुणवृद्धीप्रा॰
प्नुतस्तेनभवत इति पत्तद्वयमज्ञात्वयदिलोपविशेषणं प्रेद्धउपेद्धअत्रापिप्राप्नोति अथगुणवृद्धिविशेषणंक्नोपयति
अत्रापिप्राप्नोतीतिपक्षद्वयेपिदूषणोज्ञावनानंतरंयथेक्स्तितथाऽस्थिगुणवृद्धिविशेषणंक्नो) स्वित्युक्ताअस्तुलोपविशे
षणमित्यंगीकृते पतेतत्रकथं उपेद्धः प्रेद्ध इति पूर्वोक्तदूषणमाशंक्यवहिरंगोगुणोंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धंवहिरंगमं

भाष्यस्पष्टम्

तरंगे इतिपरिहरिताभाष्यकृतायदाद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वस्यवहिरंगत्वेहेतुंस्पष्टीकृतम् तथैववाह्वितीयेसंयोगां
तस्यलोप इतिसूत्रेपियणः प्रतिषेधवार्तिप्रत्याख्यानायवाकार्थमिमादौवहिरंगलक्षणत्वाद्वेतिवार्तिककृता अथवा।
वहिरंगोयणादेशः अंतरंगोलोपः असिद्धंवहिरंगमंतरंगे इतितव्याख्यात्राप्यकृताचतत्स्पष्टीकृतंवोध्यम् तत्रव
हिरंग इतिप्रतीकमुपादाययद्वा पूर्वंप्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदाप्रतिषेधोंतरंगोगुणोवहिरंगः यदातुपूर्वमुपस
र्गयोगस्तदागुणोंतरंगः

पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौनिषेधोवहिरंगः सर्वथावहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिरितितु कैयटः त्वंद्रीत्यापतञ्जलिभाष्यान्नपदद्वयसंबंधिवर्ण
द्वयापेक्षत्वस्य हेतुत्वमायाति तदुक्तत्वादेनोपस्थितिनिकृतांतरंगत्ववहिरंगभावस्यैवाश्रयणात् एतद्ध्वनकत्वेभिमतप्रवर्द्धेधानः सा
धनेनयुज्यतेपश्चादुपसर्गेणेतिसूत्रटीकायाम्वैइतिसूत्रस्यभाष्यसिद्धांतरीत्यापिनैतत् संयोगांतस्यलोपइतिसूत्रस्यभाष्यादपिनै
तदायाति अंतर्भूतस्तुवृनिमित्तकपदसापेक्षांतरंगसंयोगांतलोपापेक्षयावहिर्भूत अचनिमित्तकत्वेनेकोयणचीत्यस्यवहिरं
गत्वसंभवेनभाष्योपपत्तेः संयोगांतस्यलोपइतिसूत्रेअंतरंगत्वादितिप्रतीकमुपादाय एकपदाश्रयत्वादितिकैयटस्यत्तुवहिर्भू
तउत्तरपदसंबंधस्यच निमित्तकत्वाभावेनअंतरंगभूतस्तुद्विमितकप्रथमपदाश्रयत्वादित्यर्थः तस्मात्पदद्वयसंबंधिवर्णद्वया
पेक्षस्यवहिरंगत्वेएतज्ज्ञापकपरंभाष्यमेवप्रमाणमितिसुधियोविभावयंत्वित्यलम् विप्रतिषेधसूत्रेअसिद्धंवहिरंगल
क्षणमंतरंगलक्षणइत्युक्तानतोवक्ष्यामिनाजानंतर्येवहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति सानर्थैषापरिभाषाकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
तिभवत्येषापरिभाषायदयंषत्वतुकोरसिद्धइत्याहेत्युक्तंभाष्ये एतज्ज्ञाप्यादिसर्वसूत्रस्यज्ञापकतालभ्यतेनतस्यतग्रहण
स्यैव एतदभिप्रेत्यैवयदयमितिप्रतीकमुपादायकोसिचदधीत्येति वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वंनभविष्यतितुकश्च
प्रवर्तिष्यते इतिकिमसिद्धवचनेनेति ॥

प॰शे॰

१२५

125

इदानीं षत्वांशे तदुक्तिं पत्वमित्यादिना न्यायखंडयति तन्नेति ननु तुग्ग्रहणमात्रस्य ज्ञापकत्वे कथं सामान्यतो यदयं षत्वं तु कोरसिद्ध इ
त्याहेति भाष्योक्तिः संगच्छेतेति चेन्न षत्वतुकोरित्यस्य समासनिर्दिष्टत्वेन तथोक्तत्वे ऽप्यदोषात् ननु कोसिचदित्यत्र सिचत इत्य
स्य पदत्वेन सकारस्य पदादित्वात् सात्पदाद्योरिति निषेधेनैव षत्वाप्रवृत्तेस्तान आवृत्त्यर्थं प्रकृतसूत्रे षत्वग्रहणमेव व्यर्थमित्यत आ
ह एकादेशस्येति एवं तर्हि परादिवद्भावेन कोसिचदित्यस्य पदत्वेन णः पूर्वसंबंधित्वाभावात्पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वाभा

यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकमन्यथा कोसिचदित्यादौ पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन
च षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति तन्न इणः पूर्वपदसंबंधित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्
एकादेशस्य परादित्वेन कोसिचदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावात् न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः त्रैपादिके ऽन्तरंगे का
र्यकालपक्षे ऽपि बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् ॥ ॥

वेनोभयोः समत्वाभावात् के यदोक्तं तत्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वं युक्तमेव किंच पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव बहिरंगत्वं अ
पितु बहुनिमित्तत्वेनापि तथा च एकादेशस्य बहुनिमित्तत्वेन बहिरंगत्वं षत्वस्य तदपेक्षया अल्पनिमित्तत्वेनान्तरंगत्वम् अत
एव सामान्यतो भाष्योक्तिरपि संगच्छते तस्या विशेषविषयतया संकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह त्रैपादिके ऽन्तरंगे इति ॥

१२५

इदानीं सीरदेवाद्युक्तं परिभाषार्थमनंगीकर्तुं स्वाभिमतपर्यथं वक्तुमाह परिभाषार्थस्त्विति अन्योन्यानंतर्यनिमित्तत्वके इति अनेन परि
भाषास्थ अजानंतर्यपदे चोन्यानंतर्यमित्येकवचनांतेन समासः अजानंतर्यपदस्य तन्निमित्तके लक्षणा चेत्युभयं सूचितम् ननु परि
भाषामंतरंगवहिरंगोभयासाधारण्येन अजानंतर्य इत्युक्तौ कथमंतरंग इत्युक्तिरित्यत आह असिद्धं वहिरंगमंतरंग निमित्ति अनुवृत्तिसू
चनादिति विप्रतिषेधे सूत्रे भाष्यकृतेति शेषः स्वोक्तपरिभाषार्थफलमाह तेनेति एतेन अचोरानंतर्यमज्जानंतर्यमिति द्विव

परिभाषार्थस्तु अचोन्यांनंतर्यनिमित्तकेंतरंगे कर्तव्ये जातस्य वहिरंगस्य वहिष्टप्रवृत्तिर्न वहिःप
देन वहिरंगं तस्य भावो वहिरंगत्वं तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रवृत्तिर्न प्राप्तिः असिद्धं वहिरंगमित्युक्ता
नाजानंतर्य्य इति वक्ष्यामि इति भाष्योक्त्या तत्र त्यस्यांतरंग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् तेन पचावेदमि
त्यादौ न दोषः अंतरंगस्याचूस्थानिककार्य्यस्येत्वस्यान्यानंतर्य्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ ॥

चनांतेन समासे इदय इत्यस्याध्याये अजानंतर्यमंतरंगे वहिरंगे उभयं वा यत्रास्ति तत्र वहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेति वदंतः सीरदेवादयो
परास्ताः तथा सति धर्मग्राहक मानविरोधो न धातुलोप इति सूत्रस्थ भाष्यविरोधश्चापि स्यात् न धातुलोप इति सूत्रे भाष्ये हि उपेद्ध
इत्यत्र धातुलोप इत्यस्यार्द्धधातुकविशेषणत्वेति प्रसंगमापय्य गुणो वहि ॥ ॥ ॥

126

रंग इत्युक्तम् अंतरंगे निषेधे कर्तव्ये वहिरंगस्य गुणस्यासिद्धत्वान्नातिप्रसंग इति तदाशयः अंतरंगे वहिरंगे वा अजानंतर्ये
इत्यर्थे तु प्रवृत्ते अंतरंगस्याजानंतर्याभावे तु वहिरंगस्य गुणस्याजानंतर्य्यसत्वान्नजानंतर्य इति निषेधे चि- अवहिरंगासि
द्धत्वासंभवेनातिप्रसंगतादवस्थ्यात्तद्विरोधः स्पष्ट एव ननु सिद्धांतकौमुद्यामपि अद्द सोमादिति सूत्रस्थ अभ्रभूआसाते अमी आस
ते इत्यत्र मात्मग्व्यसंज्ञायां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादयावेकादेशप्रनिषेध इति वार्तिकोक्त असिद्धत्ववर्णनं विरुध्येत ।
अंतरंगस्तुत्वादिदृष्टावहिरं अयादीनामसिद्धत्वात्तन्निष्ठपूर्वत्वनिरूपितसुत्वादीनां परत्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृ
त्तेः अंतरंगे वहिरंगे वाजानंतर्ये इत्यर्थे तु अंतरंगाजानंतर्याभावेपि प्रवृत्ते वहिरंगाजानंतर्यसत्वे न नाजानंतर्य इति
निषेधेन वहिरंगासिद्धत्वासंभवात्पूर्वत्रासिद्धत्वोपवर्णनं वार्तिकस्य नासंगच्छत इति चेन्न खरवसानयोरिति सूत्रस्थसि
द्धांतभाष्यानुरीत्येन निपादिस्थेंतरंगे असिद्धं वहिरंगमिति परिभाषाया अप्रवृत्त्या तत्रत्यवार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च सिद्धां
तत्वेन विरोधाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

न

१२६

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषार्थे जातबहिरंगस्येत्युक्तेः कृत्यमाह जातस्येति अयजे इंद्रं धियति इत्यादाविति अन्यथात्र नाजानंत
र्ये इति बहिरंगपरिभाषानिषेधाद् अयजइंद्रं इत्यत्रापवादत्वाद्दीर्घे धीयतीत्यत्र परत्वात्पूर्वं गुणे नेति गुणेन न सिध्येत जातस्य बहि
रंगस्येत्युक्तौ तु प्रकृते जातबहिरंगत्वाभावान्नाजानंतर्ये इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या बहिरंगासिद्धत्वेन तत्सिद्धिनिप्रत्यूहा अ
तएवेति जातस्य बहिरंगस्येत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः इणाङीशीनां प्राङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यम् शचडंत।

जातस्य बहिरंगस्येत्युक्त्वा अयजे इंद्रं धियतीत्यादौ बहिरंगस्य दीर्घगुणादेरसिद्धं अत एव इणाङीशीनामा
ङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् शचडं तस्यांतरंगलक्षणत्वादिसंगच्छते ॥

स्यांतरंगलक्षणत्वादिति यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते शचंडे नैदोषः रिपतिं यिपतिं धिपतीति प्राद्दूहवत् प्राश्नुश्नुवत् इ
ति तन्निमित्तग्रहणे दोषमुद्भाव्य अत्र न प्राप्नोतीति प्रतिज्ञाय हेतुत्वेनोपादानं किंतिचेति सूत्रस्य भाष्यम् इत्यादीत्यत्रादिश
ब्देन आरभ्यमाणे नित्योसौ पश्चात्सौत्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेणासिध्यतीत्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यं
संगच्छते इति प्रत्येकं संबध्यते इणङीशीनामिति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्योदाहरणानि तु अयजइंद्र। हृत्त इंद्र यइंद्र
इति तत्रैव स्पष्टानि अंतिमोदाहरणं तु पद्मामध्येनिबोध्यम् ॥ ॥

प॰शे॰

१२७

127

तन्नैवम्ओमाङोश्चेतिसूत्रस्थआङ्ग्रहणमपिप्रमाणमितिवक्ष्यमाह अतएवेति एतदर्थत्वपूर्ववदेवाद्दानीपूर्वोक्तार्थेजातस्य
बहिरंगस्येत्युक्तावपि अन्तादुरित्यत्रनाजानंतर्य इतिनिषेधामसत्तेनाभसिद्धंबहिरंगमितिसूत्रेऽसिद्धत्वस्यनित्यत्वग्रहणाद्वलिलोपा
पऽव्याप्तिमाशंकते नचेति पूर्वोक्तार्थेएव अपोऽन्यानंतर्यनिमित्तकेंतरंगेकर्तव्ये इत्यस्यानंतरंकर्तव्ये इतिवत् कृतेचेत्याध्या
हृत्यनस्मिन्यदंतरंगंप्राप्नोतीतितत्रकर्तव्ये इतिशेष पूरणे नवा इपति अच इति ननुवलिलोपेवहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वा

अतएवओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणंचरितार्थं तद्धिशिवआइहीतिस्थितेपरमपिसवर्णदीर्घंवाधित्वाधातूपसर्गकार्य
त्वेनांतरंगत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् नचात्तदुरित्यत्रयणिकृते ऊठोसिद्धत्वाद्वलिलोपापत्तिरितिवाच्यं अचोन्या
नंतर्यनिमित्तकेंतरंगेकर्तव्येकृतेचतस्मिन्यदंतरंगंप्राप्नोति तत्रकर्तव्येनासिद्धत्वमितितदर्थात् असिद्ध
परिभाषायाअनित्यत्वेनतद्वारणेत्वस्यापिवैयर्थ्यम्

देवतद्व्याप्तिवारणेपरिहारार्थे अधिकनिवेशेविफल इत्यतआह असिद्धेति तथाचतदनित्यत्वेविशेषापेक्षंज्ञापकंसामा
न्यापेक्षंवा नाद्यः वलिलोपेतदनित्यत्वेविशेषज्ञापकस्यानुपलब्धेः नद्वितीयः सामान्यापेक्षयातदनित्यत्वेषत्वतुकोरसिद्ध
इतिसूत्रस्यतुग्ग्रहणस्यप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रेमपर्यंतानुवृत्तेश्च अभ्यासस्यासवर्णे इत्यादेर्वाज्ञापकत्वेनाजानंतर्ये
त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तस्मादुभययाप्यनित्यत्वेनतद्वारणं युक्तमितिभावः मूलेअस्येत्युपलक्षणम्

१२७

त्वेनैवेति परिभाषाऽनित्यत्वेनैवेत्यर्थः तत्रैषायनिर्खंडयत्तमाहा अतएवेति परिभाषासत्वादेवेत्यर्थः ननुत्तत्रहध्यामित्यादौ
वर्हिर्भूतभ्यांनिमित्तकवहिरंगत्तेप्युक्तिभ्रिंत्या परंपरयानिमित्तत्वमादाथवहिरंगत्वाश्रयणेनुनमानम् ध्वनित्तंचेदंनलोपः सु
विति सूत्रेभाष्येइति पूर्वोक्तसिद्धांतविरोधात् वाहऊठिसूत्रस्यत्तापकपरभाष्यानुरोधेनपरंपरयानिमित्तत्वमादायवहिरंगत्वा
श्रयणेन पूर्वोक्तसिद्धांतासंगतिः स्पष्टेवस्यात् नलोपःसुविनिसूत्रस्थभाष्यानुरोधेनपरंपरयानिमित्तत्वमादायवहिरंग

त्वेनैवसिद्धेः अतएवनलोपःसुविनिसूत्रोक्तनितुग्ग्रहणंचरितार्थं अन्यथात्वत्रहभ्यामित्यादौत्रहिर्भूतभ्यां
निमित्तकपदाश्रयणेनवहिरंगत्वयानलोपासिद्धत्वेनसिद्धेर्नद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव ममत्तनुकिअजानंत
र्यसत्वात्त्रदोषः नचैवंहस्वस्यपितीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहियामणीकलमित्यत्रेकोहस्वोसो
इतिहस्वेकृते ॥ ॥

त्वाश्रयणेस्यक्वाचित्कत्वकल्पनेनुक्वाचित्कत्वमित्यस्यतलोपःसुविनिसूत्रस्यभाष्यविषयतयातिरिक्तविषयत्वस्यावश्यंवक्त
व्यतेनदोषत्वादवस्थम् तत्कल्पनेप्रमाणाभावश्च तत्राप्यस्यान्यथानुपपत्तेः इतिचेन्न परिभाषांगीकर्तृमतेनतदुक्तेरदोषत्वा
त् एतद्ग्रंथकर्तुरसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषानित्यत्वेनैवसर्वनिर्वाहेनाजानंतर्यइतिपरिभाषाया अनावश्यकत्वमितिसिद्धां
तात् वत्यतेचैतदनुपदमेव एमत्विति परिभाषांगीकर्तुरित्यर्थः परिभाषासत्वेहस्वस्यपितीति सूत्रस्यभाष्यविरोध
माशंक्य नचैवमिति तत्रत्यंभाष्यमनुपपादयति तत्रहीति ॥ ॥ ॥ ॥

विप्रत्ते भाष्यासंगतिस्पष्टयति नाजानंतर्यइति एतत्परिभाषानावश्यकत्वबोधनेनतद्भाष्योपपत्तेर्नविरोधइतिपरिहरति तेने

प॰शे॰

ति तत्राचःपरस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यसंवादयति अतएवेति तस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ननुविप्रतिषेधसूत्रे असिद्धंवहिरंगमितिप

रिभाषायाअत्तयुःहिरण्मयुःइत्यत्रातिव्याप्तिमाशंक्यनैषदोषः असिद्धंवहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्तातनोवत्याभिना

१२८

जानंतर्येवहिष्टमप्रकृतिरितिवदताभाष्यकृता तस्याअावश्यकत्वसूचनात्कथमनावश्यकत्वपरिभाषायावक्तुंयुक्तमित्यतआह।

128

पुनरतएवेति विप्रतिषेधसूत्रेभाष्यकृतातस्याउक्तत्वेपितत्रोक्ताअन्यत्रकुत्रापितस्याअनुक्तत्वादनावश्यकमितिभावः संप्रसार।

त्वकमा[illegible]क्यहस्वस्यवहिरंगासिद्धत्वेनसमाहितम् नाजानंतर्यइत्यस्यसत्वेतत्रतदप्राप्तेरसंगतिस्पष्टैवेमिवाच्यं

तेनभाष्येणास्यानावश्यकत्वबोधनात् तद्ज्ञापनेनांतरंगपरिभाषायाअनित्यत्वबोधनस्यैवव्यापत्वात् अतएवा

चःपरस्मिन्निति सूत्रेभाष्येपटु इआ इत्यत्रपरयणादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वयणादेशःसाधितः अतएवैषापरिभा।

षाभाष्येवुनः क्वापिनोल्लिखिता अतलव ॥ ॥ ॥

णाद्वेति सूत्रभाष्यादपिएतस्याः परिभाषायाअनावश्यकत्वमित्याह अतएवेति एतस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थः संप्रसारणाच्चे

तिसूत्रेभाष्ये अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्यास्य योगेवहूनिप्रयोजनानिसंतियदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्याप्रतिविधेयदोषेष्विति

पाठः अन्नतत्रत्याद्य योगेइत्यस्यविप्रतिषेधसूत्रेइत्यर्थमादायनिवद्धंविप्रतिषेधसूत्रेइति तत्रवहूनिप्रयोजनानिसंतीत्यत्रकस्या

इत्याकांक्षायामुपस्थितत्वादस्याइत्याकांक्षापूर्वकोउपस्थितिलब्धमत्रअस्याइति तत्रत्यपदर्थेयदस्यतदर्थेनमादायअत्रतदर्थ

मित्युक्तम्

१२८

भाष्योक्तप्रतिविधानपदार्थमाह प्रतिबंधनेचेति वस्तुतस्तु अनावश्यकतास्वसमानकर्तृत्वातिरिक्तसंपाद्यफलसंपादकत्वं।
नाजानंतर्य इतिपरिभाषायास्तु नतथात्वम् स्वसमानकर्तृत्वातिरिक्तस्यफलसंपादकत्वाभावात् नचवहिरंगपरिभाषा।
नित्यत्वमेवतत्फलसंपादकमितिवाच्यम् अस्यानित्यत्वस्याननुगतत्वेन अननुगतनाजानंतर्य इतिवचनस्यसमानकर्तृ-
त्वाभावात् नचपूर्वोक्तिकृतस्वपितासूत्रस्थभाष्यविरोधः तद्भाष्यप्रामाण्यादेवतद्विषयेतस्या अप्रवृत्तिकल्पनेनापिविरोधाभा
वात् अतएवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषायदयंवत्वतुकोरसिद्ध इत्याह इतिपरिभाषोपवर्णनंसंगच्छते।

अं

अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्यविप्रतिषेधसूत्रे अस्याः बहूनिप्रयोजनानिसंतितदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्याप्रति
विधेयंदोषेष्वित्युक्तंसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्येप्रतिपदविधानंचपरिभाविषयेनित्यत्वाश्रयणमेवेतिध्व
नितमित्यलम्

अन्येथातदति अस्योनन्यत्वज्ञापकोपवर्णनमेवकुर्यात् किंचसामान्यापेक्षज्ञापकेनसर्वत्रानित्यत्वज्ञापनेऽन्तरंगैरपिविधी
न् इत्यादिपरिभाषाभाष्योक्तानिज्ञापकान्युच्छिद्येरन् नाजानंतर्य इतिवक्ष्यामीत्युक्त्वा तदनुलोखस्तुनेनस्या अनावश्यकत्वसूच
नापापितु अत्रैवव्याख्येयमित्यर्थसूचनायेतिनतद्विरोधः प्रतिविधेयंदोषेष्विति संप्रसारणाच्चेति संप्रसारणसूत्रस्थभा
ष्यमपि असिद्धपरिभाषाप्रतिपत्तनिषेधवचनविधानपरम् तस्मान्नपरिभाषाया अनावश्यकत्वकल्पयितुंयुक्तमिति
ध्ववधेयम्

भा·
टी·
129

अज्ञानंतर्यांतरंगविषयत्वस्तुरित्यादावसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषायाः परिग्रांतरेणानित्यान्निपरिहृत्येदा
नीवहिरंगलुग्विषयकगोमान्प्रियइत्यादौतद्व्याप्तिंपरिहर्तुं अंतरंगानपिविधीनितिपरिभाषांतरमवतारयति
नन्वेवमिति अत्रत्वाकोत्तायांभाष्योक्तक्रमेणैवज्ञापकमाह अत्रेति तदेवोपपादयति त्वत्कृतमित्यादि त्वत्सु
त्रमत्सुत्रइत्यादौतवममावादेशवाधनार्थत्वेनप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रस्यचारितार्थ्यान्नैहैयर्थ्यमितिज्ञाप
कविघटनमाशंकते नन्वित्यादि अत्रमूलेतुभ्यंहितंत्वद्धितंतवापत्यंत्वदीयइत्यादि ।तवपुत्रस्त्वत्पुत्रइत्यादावि

नत्वा
ननुतवपुत्रस्त्वत्कृतमित्यादौलुगपेक्षयान्तरंगत्वाद्विभक्तिनिमित्तकत्वेमावेकवचनइत्यनेन·
सिद्धेरिदंव्यर्थंसंज्ञापकम्

त्यादिशब्देनग्राह्याः तवममादिवाधनार्थमित्यादिशब्देनतुभ्यादिसंग्रहः नन्वेवंगोमान्प्रियइत्यादौपदद्वय।
निमित्तकसमासाश्रितत्वेनवहिरंगंलुकंवाधित्वाहल्ङ्यादिलोपेनुमादयःस्युरतआह॥ अंतरंगानपिविधी·
न्वहिरंगोलुग्बाधते अत्रप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रंज्ञापकम्

नदुभ्युपपन्नेवभाष्योक्तमपर्यंतानुवृत्तिनेवनत्रज्ञापिकेत्याह एवंतर्हीति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेएवमेवभाष्योक्तज्ञापकत्व
मेवात्र द्रष्टव्यः ननुहिकिमर्थमिदमुच्यते इत्यादि पूर्वोक्तरीत्याशास्त्रवैयर्थ्यमपपाद्य एवंतर्हिसिद्धेसतिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यमो
शास्तिनज्ञापयत्याचार्योऽत्रांतरंगानपिविधीन्बाधित्वावहिरंगोलुग्भवतीतिसंप्रर्णसूत्रज्ञापकेनपरिभाषांज्ञापयित्वातत्र
पूर्वोक्तशंकामेवाशंक्यऽनंतरंयत्तर्हिमपर्यंतग्रहणमनुवर्तिपंतीतिमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वमुक्तम् अत्रप्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेति सूत्रस्योत्तरपदग्रहणस्यैवज्ञापकत्वंयुक्तंनसंप्रर्णसूत्रस्य तद्वर्णयितुम् युष्मदस्मादादिभ्यइतिकमात्रेभ्यः आ

एवंतर्हिअत्रत्यमपर्यंतानुवृत्तिर्ज्ञापिकेतिभाष्यकृतः युष्मदस्मदादिभ्यःआचारक्विपत्तनसंप्रर्णसूत्र
स्याज्ञापकापरभाष्यप्रामाण्यात्

रक्विपितदादेशसंपादकतयातत्रत्ययग्रहणस्यचरितार्थत्वादितिप्राचीनोक्तेरनादरणीयतांध्वनयतिध्वनयितुमाह यु
ष्मदस्मदादादिभ्यश्चेति ननुयदयंषत्वतुकोरसिद्ध इत्याह इतिविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यस्यतुक ग्रहणमात्रज्ञापकपरत्व।
वदत्रापि उत्तरपद मात्र ज्ञापकपरत्वकल्पनेनयुष्मदस्मदादिभ्यश्चाचरक्विपोऽनभिधानकल्पने प्रमाणाभावात्प्राचीनो
क्तेरणादरणीयतासंभवतीत्यतस्पोऽस्त्वभ्यस्तदनभिधानेहेत्वंतरमाह हस्तनयापइति नत्रहिइमेवहवःआम् शाब्दोःकासप्रत्य
पादाम् मंत्रेलिटिङःस्थोस्थ आम् किमेतिङःव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षेङ.राम् नयाम्नीभ्यइति कस्येदंषष्टीवहुवचनस्यग्रह

प॰ शे॰
टी॰
130

णामित्युक्तानंतरं अथास्य कस्मान्न भवति कास्प्रत्ययादाम मंत्रे लिटि तिमात्तियानन्नबंधग्रहणेपि नस्यानुबंधकस्ये
तीति समाहिते सत्यस्यैवमर्थोनुबंधः कर्तव्य इहास्यग्रहणं माभूदित्याशंक्यनन्नवावश्यकमकारस्येत्संज्ञाप।
रित्राणार्थं मकारानुबंधः कर्तव्य इति समाहितम् अनंतरं चनार्थ इत्संज्ञापरित्राणगर्थेनेत्कार्याभागवादित्संज्ञान
भविष्यतीतीत्याशंक्य इदमस्ति कार्यमिदन्तोत्पात्य इति अचांमात्यात्परो यथास्यादिति समाधाय च प्रत्ययांतादपवि
धीयते नत्र चनास्ति विशेष इत्युक्तम् तथाथपदि हलंतेभ्य आचारक्विप्स्यात्तत्र स्यनायं त इति धातु संज्ञायां धातु।
त्वाल्लिटि कास्प्रत्ययादित्याम् भवत्येव तत्र च मकारस्येत्संज्ञायां हस्तलः एवं चाम्स्यात् भिन्नाभावहल्लउत्तर इति

हस्तनयाप इति न्युद्धिथापकसत्त्वस्याभाष्यप्रमाण्येन हलंतेभ्य आचारक्विवभावाच्च एवमेवैकार्थ
काभ्यांप्रातिपदिकाभ्यांप्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोप्यनभिधानं बोध्यम् ॥

विशेषोस्त्येवेति नास्ति विशेष इत्युक्तमयुक्तं स्यादतः एतद्भाष्यप्रामाण्याद्धलंतेभ्यः आचारक्विबेव न भवतीति
कल्प्यत इति भावः तदुक्तं च तत्रैव कैयटेन प्रत्ययात्तादिति प्रतीक ‾ पादापये चाजंताः ननु हलंते आचारक्विबंते
भ्य आमस्त्येव नैतद्दस्ये कोपमतमेतत्तत्रापि हलंतेभ्योऽनभिधानादाचारक्विबभाव इति एवं तर्हि एकार्थकाभ्यां।
भ्यांप्रातिपदिकाभ्यां पुष्प्यद्दस्मभ्यां तत्करोति तदाचष्टे णिचि नादपति मादयतीति प्रयोगः सिध्यति तदर्थं प्रत्य
योत्तरपदयोश्चेति सूत्रे स्य प्रत्ययग्रहणस्य चारितार्थ्यादेवमपि न संप्रश्ने सूत्रस्येत्तापकता संग ‾ ते इत्यतआ
ह एवमेवेति अत्रानभिधानेम माणं तु संप्रश्ने सूत्रस्य ज्ञापकपरमाष्यमेव ॥ ॥ ॥

१३०

प्राचीनोक्तखंडनमेवानभिधाने फलं दर्शयति एतेनेति वस्तुतस्त्वभिधानेऽप्रमाणं चिन्त्यम् संपूर्णसूत्रव्यापकपरभाष्यस्
तु यद्यं षन्वतुकोऽसिद्ध इत्याहेति वदस्तुपपत्तेः प्रमाणशैथिल्यात् मपर्य्यन्तानुवृत्तेर्व्यापकत्व मुक्तं तदेव दृष्टीमुपयादयितु
माशंकते नचेति असिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यसंमतोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्याय्य — गीकृत्य तदनुवृत्ते र्वैयर्थ्यमाशंकते
नचेति भ्रमकजादौ तस्य न्याय्यस्य व्यभिचारेणानुपादेयत्वात्तदनुवृत्ते र्वैयर्थ्यमिति परिहरति तस्येति न्यायस्येत्यर्थः अत्राक
जादावित्यत्रादिशब्देन वहुच् संग्रहः उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनापवादस्योत्सर्गसमानदेशत्वं न सर्वत्रास्थेयं

एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरिता
द र्थो नचोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्येनासिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यसंमतेन मपर्यन्तस्यैवादेशत्वे सिद्धे तदनुवृत्ति
र्व्यर्थेति वाच्यम् तस्य भ्रमकजादौ व्यभिचारादिति चेन्न अमिमित्वेन — तेव बहुचि पुरस्तात् ग्रहणेनाकचि प्राकृ
टे ग्रहणेन तस्य बाधेप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात् ॥ ॥

ते किं बसति बाधाके सति न बाधके उत्सर्गभिन्नदेशत्वेनैतावतोत्सर्गप्रवृत्तस्य परित्यागः संभवति नापि तत्र किंचित्प्रमाणं पश्या
मः तस्मात् भ्रमादौ मित्वादि वैयर्थ्यापवादकस्य सत्वात् न्यायेन तत्र भ्रमादीनामुत्सर्गसमानदेशत्वाभावेपि प्रकृते उत्स
र्गसमानदेशत्वे बाधकाभावान्मपर्यन्तानुवृत्ते र्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति परिहरामि नेति तत्सोत्रादेशविधानमपि प्रयाणमि

प॰ शे॰
टी॰
131

तिनिर्दिष्टमाह अत एवेति पाधकविरहे उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायसत्त्वादेवेत्यर्थः तदेवोपपादयति अन्यथेति तथा च युष्माकास्मादेशविधानं स्वेन द्वयोर्नपदवादभ्यस्तेन तवकममकावेकवचने इत्यनेनोत्सर्गसमान देशा अपवाद इति न्यायेन यथा तवकममकावादेशौ स्यातामिति उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायाभावे तु तस्मि न्नणि चेत्यत्राकङि त्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ युष्माकास्मादेश विधानं व्यर्थं स्यात् तद्व्यर्थं सत् ज्ञापयति सत्यामप्योऽस्तीति स तु तस्मिन्नाकङि इत्युक्ते न स्यात् पादेशात् तदपवादयोस्तवकममकयोरप्यादेशतापत्तिः अतस्तदर्थं तद्वि धानं चरितार्थमिति भावः अनभिहित इति सूत्रस्थैकेऽपशीत्याम पर्यन्तानुवृत्तिज्ञापितेति वदतां भाष्यकृतामनेपत

अत एव तस्मिन्नणि चेत्यनेन युष्माकास्मादेशविधानं चरितार्थमन्यथा आकङादेशमेव विदध्यात् आक ङि न वकाद्यादेशयोरनदपवादयोरुत्सन्यायेनात्यादेशतापत्तिरतस्तद्विधानमिदमेव तज्ज्ञापकम् यथा पि विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमते यं न्यायः भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छ तीत्यनभिहितसूत्रस्थैकेपटरीत्यानापं नियमः ॥ ॥

न्यायाभावमाशंकते यद्यपीति अनभिहित इति सूत्रे हि स्म वहुजकत्वं अनभिहिताधिकारप्रत्याख्यानवा दिना विहिते विहितं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तत्वमुपपाद्य अनन्तरं न न्तु च स्म वहुजकचोपवादाः ते अपवादत्वाद्बाध काभविष्यन्ति स्म वहुजकत्वं नानादेशत्वादुत्सर्गः प्रतिषेधः समानदेशे रपवादैरुत्सर्गाणां वाधनं भवति नगनादेशताद्रामो नोन्युक्तं भाष्यकृता। नानादेशत्वादिति प्रतीकमुपादाय विरोधो वाधकारणं न विशेषविधान मेव वार्तिककारस्य वेदं दर्शनं भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचदिति तत्र

१३१

भाष्यमते एतन्न्यायाभावेपि श्वीढ्ज्ञापकसिद्ध उत्सर्गेन ः अभ्युपेयत एवेति परिहरन्नाह तथापीति अत्रोत्सर्गिके तन्न्यायस्वीकारो भाष्यमपि
प्रमाणयत्याह एतद्भाष्यमपीति मपर्यंतानुवृत्तिज्ञापकपरभाष्यमित्यर्थः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति वंधकेन्यायेप्रम — नानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वमुपपत्तस्तथा
पादयितुमाह एवमिति एतस्मिन्न्याये सतीत्यर्थः असत्यां सेतस्यां अंतरानपीति परिभाषा पाल्वल्क तमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य तत्वादिवाध
नार्थत्वादुत्सर्गसमानदेशन्यायेनमपर्य नयोरेनोस्यातामिति यपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्थास्यात् एतद्वे यर्थ्यान्यथानुपपत्त्याज्ञापिताया त्वेतस्यां अंतरंगत्वा
लुकि तद्विषयेत्वादीनामप्राप्त्यात्तदपवादत्वाभावेन तन्न्यायानवतारादेनकालिनि सर्वयोर्ध्व — दस्मदोर्ममावादेशोस्यातां तद्वारणाय मपर्यंतानु
वृत्तिस्वरितार्थेतिभावः त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ असत्यां अंतरंगानपीति परिभाषायां अंतरंगत्वात्पूर्वं त्वमादेशयोमपर्यंतासंभवेन मपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्था

तथापि युष्मकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृतेनन दोषः एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् एवं
चमपर्यंतानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यंतादेशविधानार्था तत्र चांतरंगत्वाभावादित्येव सिद्धे व्यर्था सा एतज्ज्ञापिका
ज्ञापितेत्वस्मिन्नेत द्विषयेत्वादीनामप्राप्तेस्तदपवादत्वाभावेनमपर्यंतस्यैवादेशार्थं साचरितार्थेति तदाशयः प
वहरदतेनांतरंगग्रहणेनोप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सतीति तज्ज्ञापिकेत्युक्तम् न अंतरं
गाणामप्यपवादवाध्यत्वेनन द्विषयेतदप्रवृत्तेः वस्तुतः इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव भाष्यरीत्या तु वाचनिकमेवायमर्थ इत्याहुः ॥

स्यात्तद्वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्यासत्यां तु तस्यां अंतरंगत्वाल्लुकि विभक्तिपरत्वाभावेन त्वयादेशयोरप्राप्तौ मपर्यंतसंभवात्तदनुवृत्तिश्चरितार्थैहरदत्तोक्तम
पर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकोवर्णनं यत्तित्यादिना दूषयति खंडयति तन्नेति अंतरंगत्वप्रमादेशापेक्षया अपवादभूत प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य बलीयस्त्वेन ततः पूर्वं अंत
रंगत्वमपमादेशाप्रवृत्तिरितितदाशयः उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायो वस्तुतो विचार्यमाणो वार्तिकमतएवसंभवति भाष्यरीत्या तु सर्वधापि न संभव
ति भिदचोंत्यात्परइति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तस्माद्भाष्योक्तमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वं वार्तिकरीत्यैव न स्वरीत्याचैवं भाष्यमतेगोमन्नयपइत्यादीनां सिद्धि
र्नस्यादिति वाच्यम् तन्मते वाचनिकएवायमर्थ इति स्वीकारेणदोषभावात् नच भाष्यमतेपि युष्माद्यादेशविधावसामर्थ्यादुत्सर्गेन ः सत्क्रीयत एवे
ति वाच्यम् युष्माकायादेशविधानस्यापि वार्तिकैरीत्यैव संभवेन भाष्यमते तदसंभवादित्याह वस्तुत इति ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰
टी॰
132

चपकपरभाष्यप्रामाण्येनेयंपरिभाषासुपोधात्विति लुग्विषयैवेति केषांचिदिति षांतमनुवदति इयमित्यत्र
केचिदित्य—रसोऽज्ञावनंतमसवरसमेव पङ्॰ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधेनन्यासयोरितिसूत्रस्यकेयटग्र
यविरोधेनचप्रकटयितुमाह पङ्॰ह्रस्वादिति प्रथमतः—ङ्॰ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यमर्थतोदर्शयितुमा
हा आधेइति पङ्॰ह्रस्वात्संबुद्धेइतिसूत्रेभाष्ये इत्यर्थः तत्रत्वभाष्यात्सर्वांतप्रप्रसक्तसंबुद्धिलोपाभ्यांलु॰
ग्भवतीतिवार्तिकंसप्रयोजनमुक्ताच्यनंतरंनवालोपलकोर्लुगवारणात् पथाश्चनद्दत्यतइति यथात्रनु

इयंसुपोधात्विति लुग्विषयैवेतिकेसूचित् पङ्॰ह्रस्वात्संवुद्धेर्न्यासयोरित्यादिसूत्रस्याकरप्रामाण्ये
नल्ङ्॰मात्रविषया आद्येहेतुपुरस्पादायनेनलोपंवाधित्वाल्लुग्भवतीभाष्येउक्तम् ॥ ॥

पु—तइत्यत्र अनङ्घानिवाचरतीत्यर्थेप्रथमांकत्वाचकादाचारेक्विङ्॰हल्ङ्याविवितिसयोधात्विति लोपलु
कोमासौलुगेवभवति तथा—त्र्यपजनत्वरहापिभवतीतिनार्थोविप्रतिषेधेनेतिभाष्यार्थः तत्रैवनदेतीति॰
प्रतीकमुपादाय अंतरंगानप्यविधीन् वाधमानोलुग्वलवान् इतिअनल्पवले—लोपेनस्पर्द्धांनार्हतीति
विप्रतिषेधोनोपन्यस्तसतीपइति

द्वितीयंनयासपोरितिसूत्रस्थंकैयटं दर्शीपत्तमाह अंत्येचेति नयासयोरितिसूत्रस्थेकैपटे इत्यर्थः पूर्वोक्ताकरशाद्भस्यभाष्यकैयटपतउभपक्षाधार
एपात् तत्रहि उपन्यकेत्यादिसिध्यर्थंप्रतिषेधेत्यकनउपसंख्यानमितिवार्तिकमुक्तानतर्हिकर्तव्यंनकर्तव्यंआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनैवंजातीयकाना
मित्वंभवतीतिपदयंमदत्लिकन्निनिर्देशंकरोतिनत्प्रत्याख्यातंभाष्ये तत्रपदपमिप्रतीकमुपादायनचद्धितलुगर्थाभिकारोच्चारणंस्यादन्यथापंच
भिर्म्टितिकाभिः क्रीतइत्यर्हादितिठको उप्पाईपूर्वेनिलुकिकृतेनेलुक् तद्धितलुकितिगपोलुकि निमित्ताभावादित्वंनस्यात्यंचम्टनिका इतीत्वंक्का
अप्निमांतरंगांश्चेतिसूत्रोक्तः कैयटः नन्वेवं तद्राजस्यबहुष्वतेनैवास्त्रियामितिसूत्रेअबहुत्वेचलुग्वक्तव्यः अतिक्रांतोगंगानन्यंगडनि उक्तावहुत्

अंत्येचअंतरंगांश्चविधीन् सर्वेपिलुग्बाधते नतस्पलुगेवानप्वसनीसंस्त्र इत्यादौनलोपोनभवति पंचभिः
खद्वाभिःक्रीतःपंचखद्वेत्यादावेकादेशात्प्रागेवलगन्यथाक्तेशस्यचलकाकाअवर्णंनस्यादितिकैयटे
उक्तम् एतद्विरोधानद्राजस्येतिसूत्रेकैयटे उक्तम् ॥

वच नेपरेतोयस्तद्राजरत्येवंक्लन्याचोद्यते अथकिमर्थंपुनरिदंवहुवचनइत्येवसिद्धमित्युक्तेनसिध्यति वहुवचनइत्युच्यतेनचात्रवहुवचनं
पश्यमः इतिभाष्ये तत्रनचात्रप्रतीकमुपादायांतरंगानपिविधीन् सुयोधातुप्रातिपदिकयोरित्यपंलुक प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिज्ञापका
दस्येवसंभवाद्वाधइतिभाव इतिकैयटास्यकागतिरित्यतआह तद्विरोधादिति समनंतरोक्तनयासपारितिसूत्रस्थकैयटविरोधादित्यर्थः
एतद्राजस्येतिसूत्रेकोपटेनोक्तम् नदेतद्विरोधात्ये‾तिद्रष्टव्यमित्यन्वयः ॥ ॥

प॰ शे॰
टी॰
133

किमुक्तमित्यतस्तदेवदर्शयति अंगानीति ननुअंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुक् सुबलुकोबाधकःस्यादितिभाष्ये
पर्याशंकायांकिमपिसमाधानंवक्तव्यंस्यात् अन्यथातद्भाष्यमनुपपन्नंस्यादित्यतआह लुग्वपेक्षयेति एतद्भाष्यप्रा
माण्यादेवज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वाभ्युपगमेकार्यांतरनिमित्तविनाशकलुकोबलवत्त्वंबोध्यतेनतथा एवकार्यांतरपे
क्षयाप्राबल्यंबोध्यते इतिनैतद्भाष्यमनुपपन्नमितिभावः नन्वनेनन्यायेनांतरंगापेक्षयातन्निमित्तविनाशकलुकोबल
वत्त्वंबोध्यते तथाचेहत्रपुरुष्यत्रतस्यात्वपिगोमत्प्रियइत्यादौतदसंभवः अंतरंगस्याभि बलापात्त्वकोप्राप्तेरित्यतआह ॥
अनेनन्यायेनेति परिभावास्थलुक् शब्दःलुक् त्वप्रयोजकसमासादीन्यतदुभयपरः अन्यत्रेनितद्राजस्यबहुष्विति॰
अंगानतिक्रांतोत्यंगइत्यत्रसुपोलुकिबहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येतिलुक् नस्यादित्याशंकापरभाष्यव्या
ख्यावसरेअंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुक् सुबलुकोबाधकःस्यादित्याशंक्यसुप्लुक् एवानेनबलवत्त्वंबोध्य
तेइतितत्प्रोद्धेयेतिद्रष्टव्यं लुग्वपेक्षयालुकोपलवत्त्वस्यवक्तमशक्यत्वादित्याशंक्यसमाधानंवक्तुंयुक्तम् अ
नेनन्यायेनांतरंगनिमित्तविनाशकलुक्स्तत्प्रयोजकसमासादीनांचप्राबल्यंबोध्यतेइत्यत्रापिस्मारः ॥

सूत्रेउद्योतेइत्यर्थः तत्रहि तद्राजस्येतिसूत्रे अंतरंगानितिन्यायेनास्याप्रिलुकोग्रहणेनेदमनुपपन्नमतआह अ
स्येवात्रेति अस्यैवात्रसंभवासंभवादितिकैयटग्रंथमवतार्यज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वादितिभावइतितदाशयम
द्व्याट्यवस्तुतश्चिंत्यमेतत् पडुत्स्यादितिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्स्पष्टंशब्देंदुशेखरे अनेनापिन्यायेनकार्यांतरभाष्या
(शयः३) रनिमित्तविनाशकलुक्एवतदपेक्षयाप्राबल्यंबोध्यते ततएवज्ञापकादितिनापिलुक् सुबलुगपेक्षया
बलवानितिभाष्याशयः इत्युक्तंभाष्यप्रदीपोद्योतकृता ॥ ॥ ॥

१३३

प॰शे॰

नन्वेवमपिपूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः इत्यत्रपूर्वेषुकामशमअपरेषुकामशमइतिस्थितेअस्मिंश्चबहिरंगमंतरं
गइतिपरिभाष्याअंतरंगत्वाद्गुणेपूर्वोत्तरपदयोर्व्यवर्गाभावादुभयतआश्रयणेनादिवद्भावविरहाच्चदिशःपरेषांग्रामवाचि
नांनगरवाचिनांचांगानामवयवस्यचद्वृद्धिरित्यर्थकश्चाचांग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्नस्यात् उत्तरपदस्येत्यपिकृत्यपात्वृद्धि
विहितात्तदन्तपदेपरेसर्वशब्दोदिक् शब्दश्चांतोदात्ताभवंतीत्यर्थः उत्तरपदवृद्धौसर्वंचेत्यनेनपूर्वपदांतोदात्तत्वंनस्यात् सा
वकाशंचैतदुभयंपूर्वकार्ष्मिमृत्तिकः अपरपांचालकइत्यादौ तथैवगुडोदकंनिलोदकमित्यादौउदकेकेवले इतिपूर्वपदांतोदा

नन्वेवंसोमेंद्रेंतरंगत्वाद्गुणेपूर्वपदात्पर इंद्रशब्दाभावेनेंद्रस्यपरस्येतिवृद्धिनिषेधोव्यर्थः अंता
दिवद्भावस्तु

त्तत्वंचस्यात् सावकाशंचैतदपि उदश्वित्दुदकमित्यादाविस्यतउक्तातिव्याप्तिवारणाय पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यात्पूर्वमं
तरंगोप्येकादेशोनेतिनिषेधभूतांपरिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननुसोमेंद्रइत्यत्रांतरंगत्वात्कृतेप्येकादेशेअं।
तादिवच्चेत्यंतादिवद्भावेन पूर्वपदात्परस्यतस्यतत्त्वस्यसत्त्वेनेंद्रस्यपरस्येतिवृद्धिनिषेधस्थिरितार्थः इत्यतआह अंता
दिवद्भावस्त्विति ॥ ॥

उभयतइति पूर्वपदशब्दाभ्यामंतादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फूर्तिकत्वेनविरुद्धानिशापद्वयस्ययुगपदेकत्रासंभवान्नोभयतआश्रयणे
तत्प्रवर्तत इतिभावः ननुउभयतआश्रयणेनतदभावेपि अंतवद्भावेनप्रकारविशिष्टसोमे इत्यस्यपूर्वपदत्वेएकदेशविकृतमितिन्यायेनद्व
शब्दत्वेनदेवताद्वंद्वेचेतिशास्त्रवृद्धिनिषेधापत्तिरस्तु इत्यतआह किंचेति वृद्धिरप्यत्रेत्यत्रापिशब्दपदार्थेनदाच उभयतआश्रयणेनांता
दिवदित्यंतादिवच्चेति सूत्रस्यभाष्यादितिशेषः इदरणेनांतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतत्वेनैकादेशविशिष्टपूर्वपदत्वेनद्वशब्दस्यैकदेश

उभयतआश्रयणेनिसिद्धः किंचवृद्धिरप्यत्रनप्राप्नोति अंतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतवत्त्वेनैकादेश
विशिष्टपूर्वपदत्वेनेंद्रशब्दःस्यैकादेशविकृतन्यायेनोभयतआश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधाभावेन

विकृतस्यापेनोत्तरपदत्वेपिवृद्धिरेवात्रप्राप्नोतीत्यन्वयः ननुउभयतआश्रयणेनांतादिवद्भावइतिनिर्मूलम् वतिपठितशास्त्रस्याहा
र्यारोपबोधकत्वेनतस्यचविरुद्धविषयस्यापियुगवत्संभवेनयथाद्वयोरेकः प्रेष्यःताभ्यांयुगपद्भिन्नदशकार्येमेरितोप्रविधार्थीक
स्यापिकार्यनकरोतितिलोकदृष्टांतेनास्यासिद्धेः अंतादिवच्चेतिसूत्रस्यभाष्यंतत्पकदेशिनयुक्तिः स्पष्टंचैतदभीयादिसूत्रलघु शब्देंदु
शेखरेइत्यतआह उभयतआश्रयणेनेति ॥ ॥ ॥

तदाश्रयणेचेति अंतादिवत्त्वोभयाश्रयणेचेत्यर्थः चाशब्दोत्रहेतुविकल्पार्थः एवंचैकदेशविकृतन्यायेनोभयतआश्रयणेनां
तादिवदितिनिषेधाभावेनतदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपीतिउत्तरपदत्वेपीत्यत्रः हेतुद्वयस्यविकल्पः उभयथोत्तरपदत्वेपिवृद्ध्यभावे
उभयसाधारणेहेतुमाह तस्थानकत्वादि इशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्वेनस्थानवत्त्वंसाधयति एकस्येतिअंतादिव
त्वोभाश्रयण एतेनस्थानवत्त्वंसाधयितुंतत्त्वेनस्थानवत्त्वमसिद्धंपरादिवद्भावेनएकादेशविशिष्टस्यैवोत्तरपदत्वेनसाच् त्व

तदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपितस्थानकत्वादेकस्यैकादेशेनपरस्यनित्येनयस्येतिलोपेनापहारात् नचपरादिवद्भा
वेनैकादेशविशिष्टोत्तरपदत्वमेवास्त्विति वाच्यम् उत्तरपदाद्यच् स्थानिकत्वात् इदेस्तदभावेनाप्राप्तेः तादृप्यानति
देशादन्यथाएवद्दामिरित्यादावपिऋवीतत्वेनादन्तत्वेभिस्ऐसापत्तिरितिभाष्येस्पष्टं ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वादित्याशंकते नचेति परादिवद्भावेनऐंद्रइत्युत्तरपदत्वेपिवृद्धिस्थानिभूतउत्तरपदाद्यच् त्वस्यैकादेशेपरादिवद्भावेना
नयनासंभवात् अर्थतोऽनकत्वंसिद्धमितिपरिहरति उत्तरपदाद्यजिति तदभावेनेति एकादेशेउत्तरपदाद्यच्त्वाभावे
नेत्यर्थः तत्रहेतुमाह तादृप्यानतिदेशादिति विपक्षेबाधकमाह अन्यथेति ॥ ॥

अत एवेति परादिवद्भावेनैकादेशे उत्तरपदाद्यचत्वाभावादेवेत्यर्थः आशंकितं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृतानन्तरैकपदेनेति शेषः ननु मांते एकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वं क्व एकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वस्यापि सत्वेन पूर्वोक्ताशंकापरभाष्यस्यासंगतिरित्यत आह तदेकदेशेति तदुक्तमिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्येति शेषः भाष्य इति विप्रतिषेधसूत्रे अन्तादिवच्चेति सूत्रे चेति शेषः ॥ ननु मरुदादिभिरिंद्रशब्दस्य समासे तत्र हलन्तस्य पूर्वपदत्वेन प्राप्तवृद्धिवारणाय इन्द्रस्येति निषेधस्य चरितार्थ इत्यत आह ॥

अत एव पूर्वेषुकामशम इत्यादावंतरंगत्वाद्गुणे वृद्धिर्नस्यादित्याशंकितं तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च तदुक्तं भाष्ये इंद्रे द्वावचौ एको यस्येति लोपेनापहृतो परो एकादेशेन ततो नष्ट इंद्रः संपन्नस्तत्र कः प्रसंगो वृद्धेरिति। मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य द्वंद्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातो नत आह पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमंतरंगोप्येकादेशो न ॥ अत्र चेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादिवच्चेति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयो

भाष्ये स्पष्टम्

मरुदादिभिरिति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् मरुदादीनामनभिधानादिति भावः परिभाषायां ज्ञापकमाह ॥ अन्तादिवच्चेति ॥ षष्ठप्रथमसप्तमचतुर्थयोरिति शेषः ॥ प्रथमे हि पूर्वेषुकामशम इत्यादावेकादेशप्रसंगस्त्वंतरंगः वलीयस्त्वात्त्तद्वृद्धिर्विधेयेत्यतिप्रसंगमाशंक्योक्तम् द्वितीये हि तस्यैतस्य लक्षणस्य पोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादिति पूर्वोक्तस्थल एवातिप्रसंगमाशंक्योक्तम्

१३५

